

VERSO

Tröskomtörneri fölyöirat

2022/1

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2025/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2025/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora

Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanszék vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Körülzúmmogások	
Zrínyi Péter versformáihoz	9
KEISZ ÁGOSTON	
Mit láttak egymásból?	
Ungvárnémeti Tóth László és a görög felvilágosodás	21
SZIGETI MOLNÁR DÁVID	
A lehetetlen elviselhetetlen könnyűsége	
„Münchhauseniádák” 17. századi szóbeliségünkben	39
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
„Hejh ha a törvénynek szive volna!”	
Felvilágosult jogi gondolkodás Eötvös Károly <i>Nemzetes Bóthök uram szerencsége</i> című beszélyében	61

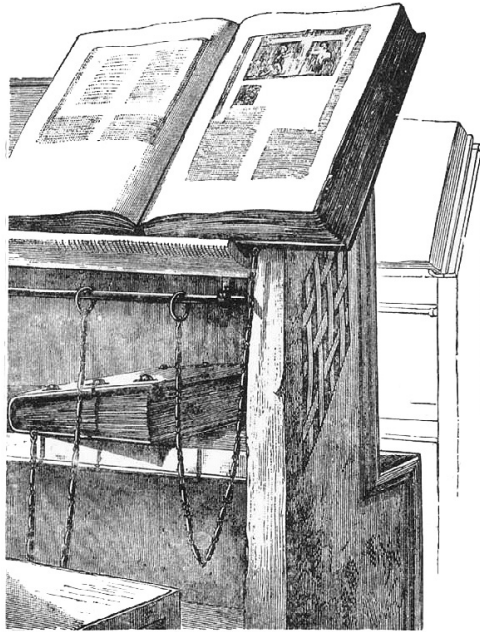
KRITIKAI LAPOK

BODROGI FERENC MÁTÉ	
Dupla kávé, honi karton	
S. LACZKÓ András, <i>Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország: Költészet és gazdaság a 18–19. századi magyar irodalomban</i> , Bp., Reciti, 2024 (Irodalomtörténeti Füzetek, 190).....	77
MOLNÁR DÁVID	
Vera ludor imaginazione	
TASI Réka, <i>Vana ludor imagine: Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai</i> , Bp., Reciti, 2023 (Irodalomtörténeti Füzetek, 187).	87

HASZNOS MULATSÁGOK

VAMOS VIOLETTA	
„No, nagy leány hát!”	
Vörösmarty műveinek nőalakjairól	93
PAP BALÁZS	
Egy vers kontextusai	
Balassi Bálint: <i>Ó, nagy kerek kék ég...</i>	107
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts	125
A lapszám szerzői	129

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Csörsz Rumen István

Körülzümögések

Zrínyi Péter versformáihoz*

Zrínyi Miklós *Syrena* kötetének „betétdalai” külön kutatási témát jelentenek. Bene Sándor különösen sokat tett azért, hogy ezek valódi kontextusát feltárja a *Szigeti veszedelem* mellett, azzal dialógusban. Nagymonográfiájában¹ számos kiváló szempontot adott ahhoz is, hogy megértsük a magyar és a horvát verzió különbségeit, Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter eltérő (de természetesen egymást is segítő) költői módszereit. Az alábbi apró adalékokat – köztük egy húsz éve már papírra vetett meglátásomat – csak ötletként sugalmaznám, továbbgondolásra kínálva. Még nekem, egy másik korszak kutatójának is úgy tűnik, hogy Péter nem ok nélkül változtatott bátyja versformáin, amikor az eposzt keretező versek horvát verzióit megalkotta.

Bene Sándor részletesen elemezte a *Szigeti veszedelem* átköltésének kétféle horvát változatát, így megállapításait kiindulópontnak vehetjük. A legfeltűnőbb, hogy Péter a bátyja szövegében quasi hibának tekinthette a 12-es sorok rendhagyó cezuráit (5+7, 7+5 stb.), jöllehet azok talán épp a horvát oralitásból, valamint az olasz *endecasillabo* versformájából származhattak.² Tény, hogy a magyar költészetben szokatlannak, eredetinek tűnnek, de hibának semmiképp. Péter azonban a horvát változathoz ezeket lehetőleg kigyomláta, visszatérve a felező tizenkettesekhez, amelyeknek szintén voltak már horvát előzményei. Nem mellékesen a négysoros szakaszok eredetileg *aaaa* bokorrímét később *aabb* rímpárokká, „kétsarkúvá” alakította, például Marulić módjára. Ez kettős mintát jelent, mivel természetesen léteztek a magyar hagyományban is kétsorosok, bár épp 12-esre kevés adatunk van a 17. századot megelőzően. Jól tudjuk, hogy Zrínyi Péter ötlete értékállóan bizonyult, s a 18. században (Gvadányi József és kortársai jóvoltából) elindultak hódító útjukra a kétsarkú 12-esek, apránként kiszorítva a négysarkúakat.

Szempontunkból mégis fontosabbak az eposzon kívüli versek, amelyek többnyire poétikai értelemben is dalszerűek, hiszen lírai monológok vagy párbeszéddek.

* Ez a kis tanulmány Bene Sándor 60. születésnapjára készült, s a nem hivatalos köszöntő kötetben is olvasható: „*Epicurusnak unokája*”: *Köszöntő írások Bene Sándor 60. születésnapjára*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, Bp., HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztály, 2024, 17–28. Köszönöm a *Verso* szerkesztőinek, hogy befogadták, valamint Szatmári Áron előzetes szerkesztői javaslatait.

¹ BENE Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete*, Bp., Osiris–Gondolat, 2021 (Osiris irodalomtörténet: Monográfiák).

² Ez utóbbit BOGNÁR Péter vetette fel: *Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo*, ItK, 122(2018), 31–45; idézi BENE, *i. m.*, 99.

Zrínyi Miklós a vadászidillium (*A vadász elnyugszik...*) kivételével mindet a szokott felező tizenkettesekben, négysoros strófákban fogalmazta meg, az eposz függeléként olvasható epigrammákat pedig zömmel egysoros Balassi-strófákban (6, 6, 7). Kulcsfontosságúnak érzem, hogy ezek versformáján Zrínyi Péter kivétel nélkül változtatott egy kicsit. Vegyük sorra ezeket, hátha elárulnak valamit az öcs metrikai koncepciójából.

A Viola-idillium (*Egy megbúsult vadász...*) eredetileg 4×12-es, izorímes, a horvát fordítás viszont 3×12-es. Ezáltal strófaként egy egész sorral, 12 szótaggal kisebb terjedelemmel gazdálkodik, a 71 strófa helyett pedig csak 56 szakasszal.³ Így az eredeti versnek jóformán csak a 60%-a maradt. Bizonyos értelemben ez is kivonatoló, tömörítő technika, a részleteket a kroatista szakemberekre bízom. A 3×12-es metrum viszont ekkoriban a magyar költészetben se gyakori; legismertebb képviselője a *Hová készülsz, szívem, tőlem elbujdosni*,⁴ ám ennek nem ismerjük 1677 előtti feljegyzését, így Zrínyi Péter aligha imitálhatta. A 16. századból több adatunk van róla. Vajon megfordulhatott-e Zrínyi Péter kezében a *Balassa-kódex* (vagy annak másolata), esetleg az *Istenes énekek* valamelyik kiadása? Ha igen, bátyja könyvtárában, Balassi és Rimay versei közt is ráakadhatott e forma rokonaira. Néha a 3. sorban szótag-számtöbblettel, de gyakrabban szabályos 3×12-esként, például a lengyel nótajelzésű *Hallám egy ifjúnak minap éneklését* vagy az *Íme, az pelikán az ő fiaieért* formájaként, akár a 148. zsoldár *Mennyei seregek* kezdetű parafrázisánál (e kifejezést Miklós többször használja az eposzban), de Rimaynál is. A szabálykövető Péter bizonyára ezt érezte autentikusabbnak, s alkalmilag egy négysoros dallamból is lehetett háromsorost fabrikálni, ha énekelni szerette volna.

A második *Idillium* (*Kegyetlen, hová futsz...*) Zrínyi Miklósnál a szokott módon 4×12-es, a horvát változat is négysoros, de 11-esekből áll, következetes 4+4+3-as metszetekkel, ami szintén inkább magyar jellegzetesség. Mintha a 16. századi és kicsit későbbi magyar 4×11-esek irányítanak Péter úr tollát:

Oh, ne preši ti od zraka hitrija,
 nu usliši od ašpiša gluhija
 od mramora ne budi mi tvrđija,
 šalamandra već od leda mrzlija.⁵

Különösen szép, hogy itt a *Sirena* szó is rímhelyzetbe és önálló ütembe kerül: „nemilostna pravo da si | Sirena”. A strófák száma az átkomponálás ellenére megegyezik a magyar szövegével, 36 szakasznyi, de soronként egy szótaggal kevesebb, ami $36 \times 4 = 144$ szótag (mintha három versszakot kihagytunk volna). Ez az időbeli

³ *Pisam I, u kojoj se spočita velika okornost Viole*. A horvát idézetekhez az alábbi kiadást használtam: Petar ZRINSKI, *Adrijanskog mora Sirena*, ed. Tomo MATIĆ, Zagreb, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjenosti, 1957 (Stari pisci hrvatski, 32), 20–27.

⁴ Lásd *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3), 102. sz.

⁵ *Pisam II, u kojoj se spoznaje tužba zvirara* = ZRINSKI, i. m., 27–32.

elhangzás élményén aligha változtatott, mert a dallamok többségében a szünetek miatt kevesebb szótag éléneklése is ugyanannyi ideig tart.

Itt következik az eposz *Obside Sigeecke* címmel, a Bene Sándor által részletesen elemzett átszabásokkal. Vegyük észre, hogy az eposz versformája alig változott, csupán két fontos belső eleme: a cezúrája és (később) a rímei. A horvát olvasó tehát a kötetben *itt találkozott először* ezzel az uralkodó metrummal, míg a magyarok már két hosszú verset végigolvashattak vagy -énekelhettek tizenkettesekben. Igen, ez utóbbinak kétségkívül volt esélye a 17. századi olvasók körében, s a két bevezető vers dalként is értelmezhető (hatásuk kimutatható a későbbi barokk udvari költők és a 17–18. századi nemesi közköltészet frazeológiáján). Vajon milyen nótajelzést adott volna hozzájuk Zrínyi Péter? Sok kritika érte a fordítást, de a metrikai változatoság, a fő formához vezető út kétségkívül sikeres ötlet.

Az egységes metrumú eposz után következik a minden szempontból kulcsversnek tekinthető *Arianna sírása* (horvátul *Plač Arijane*). Zrínyi Miklós ezt ugyanolyan 4×12-esekben, lassú méltósággal hömpölygő keservesként fogalmazta meg, mint a bevezető verseket. Zrínyi Péter azonban épp itt tért el legradikálisabban bátyja formavilágától. Az új strófa a tágabban *ungarescának* nevezett típusba sorolható: 12, 12, 8, 8, 5 szótagú sorokkal, *aabba* vagy *aabbc* rímekkel. Tanulságos összevetni Miklós versének kezdetével:

Adria tengernek fönn forgó hajjai	12	<i>a</i>
Vajon oly nagyok-e, mint szemem árjai?	12	<i>a</i>
Vajon oly nagyok-e Mongibel lángjai,	12	<i>a</i>
Mint égő szívemnek lángos hatalmai?	12	<i>a</i>
Širokoga mora svi slapi najjači	12	<i>a</i>
Nisu takva stvora kako moji plači,	12	<i>a</i>
Ogan Etne nima zmožnost	8	<i>b</i>
Kako v mene moja tužnost,	8	<i>b</i>
Zdišci nemilni! ⁶	5	<i>a</i>

2003-ban, az *ungaresca* formaelv hazai fejlődését fürkészve figyeltem fel erre a rendhagyó strófára. Sem a horvát, sem a magyar anyagban nem nagyon vannak pontos megfelelői. A horvát költészetben ezek a fajta *referenciális* (visszatérő vagy részben visszatérő sorhosszúságú) strófák éppúgy nem jellemzők, mint az olasz lírában vagy a Balkánon. A formatípus a lovagi költészet *frons et cauda* szabályainak népnyelvi átdolgozásain át, illetve latin egyházi és világi szövegek útján közeledett Nyugat-Európából térségünk felé.⁷ A francia, de még inkább a német és a cseh–morva–szlovák adatok bőségéhez képest a magyar termés szinte eltölpül, jóllehet már a középkortól

⁶ *Plač Arijane = Uo.*, 279–285, 279. Magyar kiadásban például *Adriai tengernek múzsája: A dalmát tengerpart költészete*, ford., szerk. CSUKA Zoltán, Bp., Európa, 1976, 85–94.

⁷ A témáról írt hajdani PhD-disszertációmban igyekeztem mindenre példákat keresni, és a feltárt adatokat valamelyest rendszerbe foglalni. Csörsz Rumen István, *Az ungarasca-forma irodalmi és zenei háttere*, PhD-disszertáció, Bp., ELTE, 2003, <http://www.iti>.

kísérleteztek nálunk a formaelv integrációjával. Két fő típusa nemzetközi szinten azonos szabályt követ: *imitációs* vagy *szintetikus* ungarescákról beszélhetünk. Az imitációs csoportban a felsorok szótagértéke szervesen összefügg a teljes sorokkal, mintegy azok felbontásaiként értelmezhetőek, például: 12, 12, 6, 6, 6 (vagy a még népszerűbb 14, 14, 8, 8, 6). A szintetikus típusban a strófa teljes sorai és felsorai között nincs genetikai kapcsolat; olyanok, mintha két különböző félstrófából volnának összeragasztva. Ilyen például a 13, 13, 8, 8, 4. Ugyanilyen Zrínyi Péter szép versformája is, amely a megszokott 12-esekből egy más jellegű félstrófával (8, 8, 5) szökken tovább.

E metrummal horvát forrásban mégsem találkoztam, beleértve a muraközi népköltési gyűjtéseket. Természetesen nem zárható ki, de tipikusnak aligha mondható. A korabeli magyar versformák között sem bukkant fel pontosan egyező, viszont akadnak hasonló felfogásúak. Különösen elterjedt az a félig szintetikus változat, amely a 12-eseket és a vágáns 14-est fogja össze; ennek a 17. században is elő-előfordultak példányai. Időrendben például ezek (az első kettőt a Zrínyi fivérek is ismerhették):

<i>Az erős mágneshoz hasonlatos sólymom</i> (1626 k.) ⁸	12, 12, 8, 8, 6
<i>Így köll-é örökké nyavalyásan élnem</i> (1633 k.) ⁹	12, 12, 8, 8, 6
<i>Bátorságot veszek szívemre ez nyáron</i> (gr. Balassa Bálint) ¹⁰	12, 12, 8, 8, 6
<i>Bujdosásban lévén elmélkedésemben</i> (Esterházy Pál, 1660 k.) ¹¹	12, 12, 8 = 8, 6

A 18. századból való egy magában álló erdélyi szerelmi dalszöveg, amely Zrínyi Péterével egyező elvek szerint épül fel, azonos szótagszámmal (12, 12, 8, 8, 5; *aabbb*), de aligha áll vele kapcsolatban:

Bántják és borítják az igaz szerelmet
Ellenkező próbák, és visel szerelmet,
Ki Vénusnak táborában,
Kupidónak hatalmában,
Van birtokában.¹²

mta.hu/Ungaresca_PDF.zip. Összefoglalása: Csörsz Rumen István, *Az ungarescá-forma hátteréről = Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, I–III. kötet, Bp., L'Harmattan, 2004, I, 397–414. 8 RMKT XVII/3, 35. sz.

⁹ *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 9), 42. sz.

¹⁰ *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVII/12), 88. sz.

¹¹ *Uo.*, 146. sz.

¹² *Szíveket Újító Bokréta* (1770), 32. sz., kiadása: *Szíveket Újító Bokréta: XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény*, kiad. VERSÉNYI György, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1914 (Régi Magyar Könyvtár, 35), 78–79.

Egy Zala megyei vízkereszti szokásdal térben jóval közelebb esik a Zrínyiek föld-jéhez, ám ez csak társtalan variáns egy 20. századi gyűjtésből. A strófa második felében zenei motívum- és ütemváltás is megerősíti az élményt (12, 11, 8, 8, 5).¹³

Há-romszent ki - rá - jok be-jöt-tek hoz - zá - jok,
aranyt, töm-jént, mir - hát ve - lük ho - zá - nok.
Őr-vendez-zünk, vi-ga-dozzunk, Jé-zus Krisztus-nak!
uj ki-ráj-nok há-lát ad-junk

Végül szólnunk kell két versfüzerről, amelyek Zrínyi Miklósnál is eltérő versformát kaptak a megszokott tizenkettesekhez képest. Az első a *Fantasia poetica*, amelyet Bene Sándor joggal nevezett a kötet „metrikai korolláriumának”,¹⁴ Bognár Péter szerint „a *Syrena* kötet teljes metrumkészletének nagy része (a tizből nyolc) megtalálható”¹⁵ benne. Ez Miklós számára az eddigiektől eltérő poétikai gyakorlótér-re vált, mondhatni a metrumok közti diskurzus lehetőségét hordozta. Felsősorokra szabdalt, szétrimelt egységei miatt az egész kötet legdúsabb ornamentikájú részlete, mind formai, mint tartalmi értelemben. A madrigálköltészet és az olasz líra hatása e vonatkozásban számomra nem tűnik annyira kézenfekvőnek, mint a korábbi magyar irodalom, elsősorban a 16. század formai kísérletei, ideértve Balassit (például *Szít Zsuzsánna tüzet* kezdetű énekét a Celia-ciklusból, amely csaknem minden elemet felvonultat), valamint magyar szapphikumban verselő kollégáit a 17. század elejéről, vagy a hatosokra épülő strófák virtuózait (*Megcsal az Cupido*).¹⁶ Programszerű a tizenkettesek fellazítása a fenti játékokkal, néha keresztrímekkel. Ebben egyaránt tükröződhet magyar, horvát vagy olasz hagyomány, ahogy a latin klerikus-vágáns formakincs is, amelyet a Zrínyi fiúk már diákként megízlelhettek. Ekkoriban persze a horvát közkultúrát is mélyen elsajátították: „A »bugarkinja« Zrínyi korában davorija névre hallgatott, bécsi diákoskodásuk idején Zrínyi Péterrel bátyja maga is énekelt ilyen délszláv hősepikai énekeket.”¹⁷ 1633-ban, kamaszként ugyanis így dicsekszik Batthyány Ádámnak írt levelében: „Többet is írnék, de bátyám uram kobzolásal impediál, Baranyai uram is nem szűnik az száraz fának hasát vakarni [...] De higgye kegyelmed, ha egyebet nem, még ma egy davorit én is elzörgetek a Homonnai uram tamburásával...”¹⁸ Szempontunkból főként az a fontos, hogy Péter

13 Zalaremenye (Zala), gyűjtő Volly István, 1935. Kiadása: *Jeles napok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1953 (A Magyar Népzene Tára, 2), 52. sz., 1. dallam.

14 BENE, *i. m.*, 390.

15 *Uo.* Továbbá: „A *Syrena* kötet teljes metrumkészletének mindössze két olyan eleme van (a szabályos felező 12-es és a kanonikus Balassi-strófa), amelyeket a pásztoridill-pár nem foglal magában, de ezek is csupán változatai a *Fantasia poeticában* meglévőeknek.” *Uo.*

16 RMKT XVII/3, 4. sz. – s mivel 17. század eleji szöveg, a hatókörbe beleérthetjük.

17 BENE, *i. m.*, 226.

18 Idézi: *Uo.*, 474.

még ebben a kellemesen csengő, *varietas*-elvű versben is változtatott, például azért, mert csak egy részét ültette át. A polimetria elve azonban nála ugyanolyan fontos, mint fivérénél. Talán még fontosabb?

Bene Sándor kiemeli, hogy Zrínyi Miklós nemcsak a „kanonikus” Balassi-strófát használja, amelyben a hétszótagú harmadsorok önálló rímet kapnak (*aab ccb ddb*), hanem olykor egyetlen Balassi-sort tekint strófaértékűnek *aax* stb. formulával, „nem kanonikus” módon. Ez a 17. században még valóban ritka, de a 18. századból több adatot ismerünk rá, többek között az *Őszi harmat után* egyik redukált, kései alakját,¹⁹ illetve a Miklós Sámuel seniortól búcsúzó debreceni diákdalt.²⁰ Miklósnál egyébként ezek hármásával éppúgy nagyversszakokat alkotnak, mint a Balassi-féle alapformában (*Volt egy kis méhecském*). Zrínyi Péter viszont a szabályos, 19 szótagú Balassi-nagysor helyett többször választja annak szimmetrikus rokonát: 6+6+6. Ez szükség esetén a „szétszerelt” 12-esekre és 6-osokra is ráénekelhető, így nem kell hozzá ismerni pontos Balassi-strófás dallamot. Ne feledjük, hogy ezek ekkoriban még csak egy helyen voltak elérhetőek nyomtatásban: az 1651-es *Cantus Catholiciban*, amely a 16. századi protestáns dallamok közül is felvett néhányat, így valóban felekezetek fölötti gyűjteménynek tekinthető. (Többek közt emiatt sem tudjuk egészen pontosan rekonstruálni, Balassi és kortársai mely dallamokra gondoltak, amikor 3×19-es verseiket éneklésre szánták.) A 6+6+6-os ritka, de nem társtalan sorfajta: épp a szintén Nyugat-Magyarországon nevelkedő Esterházy Pál *Kerti virágokról* szóló éneke (2×18),²¹ illetve több egykorú táncdallam képviselője.

Egyes részletek azonban itt is karakteresen különböznek a magyar és a horvát változatban. Az Ekhó-vers például szintén formát vált, 4×12-esből 4×8-as lesz, mindig két szótagnyi visszhanggal:

Ti, ki si mi tak nesmiran,
 žaluješ se, kad sam miran,
 ča te pitam, povij viran,
 premda jesi ti razigran.
 (Eho: Zigran)²²

Magyar ekhós verset nem ismerünk ilyen kis szótagszámú sorokkal; Balassi még csak 19-esekkel kísérletezett, például a *Szép magyar komédia* betétdalában (*Ó, magas kősziklák*), amelyet Zrínyiék is ismertek. E vonatkozásban tehát kísérleti újítás tanúí lehetünk. Hét ilyen szakasz után egy 4×12-es strófa következik, majd a Miklós metrikai ötletén alapuló, két 12-essel induló, hatos fősorokra „szétrímelt” záradék:

¹⁹ Egysoros dallamát és ennek megfelelő strófáit Pálóczi Horváth Ádám jegyezte fel az *Ötöd-félszáz énekekben*: (1813): 252. sz.

²⁰ *Ne menj, én gyámolom* = *Középköltészet 3/B: Közkerkölcs és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15), 75. sz., a Horváth-féle kotta közlésével.

²¹ RMKT XVII/12, 127. sz.

²² *Eho* = ZRINSKI, i. m., 285–287, az idézett 1. strófa: 285.

Ak' bi najzad htıla znat, srid koga mesta,²³
 si me ostavila, povij, da se nesta:
 Rožica ljubljena,
 ka si bila verna,
 dobro negda znana,
 med vsimi zibrana [...] ²⁴

Az Orpheus-verseknél Péter ugyancsak formát váltott. Az elsőnél a Miklós-féle 4×12-es, komor, tömörszerű szöveget a Balassi-sort imitáló, de izoritmikus 6+6+6-osra cserélte, amelyek hármanként alkotnak egy nagyobb strófát:

Leute, moj leute,
 sa mnom u žaloste
 nemoj vsu noć spati.

Odpri moje grlo,
 pomozı, Apolo,
 dragoda plakati.

I ti Bibliš voda,
 pomozı mi sada
 suzami zvirati. ²⁵

Ugyanilyen formában folytatódik a vers a Plutóhoz szóló monológgal, ez azonban magyarul is szabályos Balassi-strófákban zeng, tehát a horvát átdolgozás csupán egy kisebb elemben tér el (illetve a hosszában, mivel az átdolgozás nem öt-, hanem hat-szakaszos). Péter a mitológiai neveket is rímhelyzetben hagyja, ahogy bátyja versében álltak: *Šfinks–Štikš–Furije; Hidra–Himera–Harpije*.²⁶

Ismét elhajlást figyelhetünk meg a két fivér között? Vagy épp ellenkezőleg, nagyon is közös, azon belül szinkretikus a versforma-konceptió? Egyszerre magyar és horvát? A *Fantasia poeticára* ez mindenképp igaz, s a két verzió emiatt nem szoros másolata egymásnak, inkább az egyező metrikai háttér (és ízlés) kétféle kidolgozásának tűnik.

Bene Sándor kiváló megfigyelése szerint Miklós egy álruhás, félsorokra szét-rímelt 5×12-es formát is használ: „az első három sor két 6-os félsorra tagolódik, és kereszttrimes szerkezetet ad ki – a negyedik és ötödik sorokban belső rím nincs”.²⁷ Ő a vadászidillt idézi, kitérve az olasz *ottava rima* esetleges hatására is. Idekívánkozik, hogy az ilyen bővítéseknek is van magyar előzménye, jellegzetesen dunántúli

23 Itt épp a kerülendő 7+5-ös metszettel.

24 ZRINSKI, i. m., 287.

25 *Žalost Orfeuša za Eurudice = Uo.*, 287–290, 287–288.

26 *Orfeuš k Plutonu za Euridice = Uo.*, 290–291, 291.

27 BENE, i. m., 394–395.

udvarokból, például Wathay Ferenc ötsoros záró versszakai. Feltűnő, hogy Czobor Mihály (1575–1616) *Theagenes és Chariclia* című, kéziratban maradt fordítása is egységesen 5×12-es versformát követ. A kézirat ráadásul a Bibliotheca Zrinianában maradt fenn, így jó eséllyel megfordult a költő-fivérek kezében.²⁸ A Czobor-szöveg hatását Bene Sándor is megfigyelte a *Zrínyiász* egyes részletein. A Batthyány-levéltárból előkerült továbbá egy szerelmi dal, ahol a forma hatsorossá bővül, az utolsó sor pedig 13-assá, bizonyára a 16. századi Toldi-strófa (12, 12, 12, 13) mintájára:

Megadák nem régen gyöngyviráglevélre,
Nekem jó hírt írván aranyas szélire,
Hogy szemed úgy vetéd reám, mint tiédre,
Nem nézsz te ezekben semmi tekintetre,
Sem bársony színűre, sem selyem köntösre, [tkp. 6+6, aa]
Csak igazság, hűség legyen holtig szívében.²⁹

A szigetvári hősök epigrammafüzére további apró eltéréseket mutat. A nyitó strófa ugyan 4×12-es, de a magyarban nem szerepel. Attila kétstrófás epigrammájában Péter megtartja ugyanezt a formát, a Buda-verset mellőzi (talán a testvérféltékenység vádját hárítja ezzel?), Zrínyi Miklósét pedig Balassi-strófából az alábbi formába rendezi át:

Kot Hektor čestiti, Troje obranitel,	<i>ab</i>
ja sam obraniti slavni Siget hotel	<i>ab</i>
i pod nim umriti.	<i>a</i>
Pokazah poganu, ppsud velikomu,	<i>cc</i>
protiva Turčinu Jehovi zmožnomu	<i>cc</i>
da sam znal služiti.	<i>a</i>
Prij' sam htíl izliti do kaplje krv moju,	<i>ac</i>
nego zakratiti dičnu virnost v boju,	<i>ac</i>
i žitak pustiti. ³⁰	<i>a</i>

A szótagok száma ezúttal nem csökken, hanem jócskán megnő (egységként 19-ről 30-ra). A néha keresztřímmel megállított tizenkettesek után egy-egy hatos következik. Mivel az *-i* végződés egységet teremt, a rímek összességében: *ababa cccca acaca*. A tizenkettes vagy más nagysorok utáni hat szótagú félsor mint záróelem Péternek nemcsak a magyar szapphikumból lehetett ismerős – amelyet Balassi és kortársai széles körben használtak –, hanem a horvát szájhagyományból is (*šesterac*). Az eposz

28 Kritikai kiadása: CZOBOR Mihály(?), *Theagenes és Chariclia*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, Bp., Akadémiai–Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 10).

29 RMKT XVII/3, 57. sz.

30 *Sigetski Zrinski Miklouš = ZRINSKI, i. m., 292.*

délszláv tematikus előzményei között említi Bene Sándor azt a jelenleg lappangó horvát kéziratot, amelybe feltehetőleg épp Zrínyi Péter jegyzett le 1663-ban egy szép *bugarsticát*.³¹ Így tehát látnia kellett ilyen megoldásokat a Szilágyi Mihályról szóló énekben:

Ali side divojka miscu govoriti,	14 (7+7)
neboga divojka:	6
»Kaži meni, lipi misc, ko' dohodiš s istoka	15 (8+7)
jesi vidil v Carigradu moga mlada Svilojevića	17 (8+9)
zaručnika moga? [...]« ³²	6

Vagyis ötvözi a horvát lezáró hatosok hagyományát és a magyar tizenkettes és hatos váltakozására épülő reneszánsz sorfajtaikat. Az egész kötetben ez az egyetlen vers képviseli e formát, a hős dédapa előtt ezzel is tisztelegve. Miklós további hősepigrammait, amelyek Balassi-strófásak, Péter a bevált 18-asokba írta át, de jellegüket így is jobban megőrizték, mint a Zrínyi-vers. A *Feszületre* megtartja 4×12-es formáját, de immár *aabb* rímekkel (ahogy az *Attila*), majd a *Peroratio* ismét visszatér a teljes formahűséghez, a négyes bokorrímet is beleértve.

Összességében tehát Zrínyi Péter az eposzon és a kötet zárlatán kívül szinte mindenütt beavatkozott a versformákba. De vajon mit tükröznek Péter metrikai alternatívái bátyjának szép szövegeihez képest? Kétféle magyarázat kínálkozik, amelyek ráadásul nem zárják ki egymást. Egyfelől egyet kell értenünk a horvát nyelvet és irodalmat mélységeiben ismerő Bene Sándorral, aki Pavao Pavličić véleményét továbbgondolva így fogalmazott:

„az *Adrianszkoga mora Sirena* poétikatörténetileg visszalépést jelent, természetes közegét a mintegy száz évvel keletkezése előtti késő reneszánsz korszakban találja meg (Marulić, Zoranić, Baraković és Karnarutić munkái között), intencióit és funkcióját tekintve pedig a populáris barokk használati irodalmát előlegezi, egyfajta tanító és szórakoztató „népkönyv” szerepét tölti be, távol az autonóm irodalom premodern ideájától és dalmáciai (főként dubrovniki) gyakorlatától.”³³

Ebben az értelemben Zrínyi Péter a „horvátosítással” nemcsak a *Syrena* kötet politikai-történelmi kontextusát kívánta árnyalni, hanem mintegy populáris átdolgozásra, regiszterváltásra törekedett Miklós (talán kissé elvont vagy elitista) kötetéhez képest:

31 *Popivka od Svilojevića* címmel ismert, jelenleg ismeretlen helyen. Bővebben: BENE, i. m., 485–486.

32 *Popivka od Svilojevića = Vikizvornik*, https://sr.wikisource.org/sr-el/Popivka_od_Svilojevi%C4%87a (hozzáférés: 2024.06.30).

33 E szövegrész nem került be a monográfiába, ezért a forrásául szolgáló nagydoktori disszertációból idézem: BENE Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete és a modernség hagyománya*, Akadémiai doktori értekezés, Bp., 2021, 84.

„Az eleve kulturális kísérletként, dialektusok ötvözésének szándékával készült eposz a kulturális fordítás terhét tudatosan vette magára, s versformája megválasztásával nemcsak a magyar kontextustól határolódott el, hanem a horváton belül is választott: az új mintával (Gundulić) szemben a régebbi (Marulić, Karnarutić) mellett optált.”³⁴

Ehhez formai tekintetben a *varietas* elvét is igénybe vette, amelyre Miklós a *Fantasia poeticá*ban adott „engedélyt”, de a magyar kötet jóval puritánabb. Láthattuk azonban, hogy Zrínyi Péter nem ragaszkodott a korszerű horvát formakincshez,³⁵ sőt az általa választott metrumok zöme legalább annyira jellemző az egy-két nemzedékkel régebbi magyar költészetre. Emiatt a kiemelt félmondatot – érvényét nem vitatva! – árnyalnám egy kicsit.

Ha csupán annyiról van szó, hogy a két fivér közül Miklós volt eredetibb, eruditusabb szerző, de metrikai értelemben kevésbé játékos alkatú, akkor is fennáll a dilemma: Péter miért nem vitte „horvátabb” irányba a kötet formavilágát? Választhatott volna, különösen a betétdalokhoz, divatosabb horvát metrumokat. Hogy nem tette, talán szintúgy a fenti koncepcióval magyarázható. Ebben az összefüggésben a korszerűbb, olaszos műveltségű horvát olvasók számára a régiesség, egyben a popularitás elsődleges benyomását az idősebb magyar versformák biztosíthatták, amelyek egyúttal a horvát anyagban is speciálisak voltak. Alighanem az énekelhetőségre is gondolt, ellentétben Miklóssal, bár az ő keservesei szintén hatottak a későbbi énekelte udvari és közköltészetre. Az *Adrianszkoga mora Sirena*, ha nem is népkönyv, de például a Gyöngyösi-művekhez hasonló népszerű olvasmány, netán énekköltészeti mintakönyv lehetett volna. Péter horvát nyelven, de lényegében magyar (és azokkal szimbiózisban élő horvát) versformákban pontosabban tudta megidézni Miklós szellemi környezetét, mint hogyha teljes konverziót kísérelt volna meg. Ilyen értelemben nem Zrínyi Miklós művét ültette át, hanem a közös, félig explicit szövegvilágot, amelyben a magyar irodalmi előzmények szinte láthatóbban kavarodnak fel, mint magában a magyar kötetben. Miközben Miklós fülében a magyar mellett a horvát vers(ének)hagyomány is munkált³⁶ („a monoton magyar formát Zrínyi a maga másik költői anyanyelvére támaszkodva próbálta oldani”),³⁷ Péterében a horvát szövegen is át-átütött a magyar formakincs.

S ha csak egy sarokkal messzebb merészkedünk: talán mindez kapcsolatban állt Miklós művének előzményeivel, netán a családban már korábban megvitattott írói szándékaival is.³⁸ Péter talán ismert korábbi szövegváltozatokat, ahol a bátyja még más formákkal is kísérletezett. Ki tudja, Miklósnak nem valamely korai, más

34 BENE, *i. m.* (monográfia), 481. Kiemelés tőlem – Cs. R. I.

35 „Két része olyan, mintha csak metrikai katalógust kívánna összeállítani a 12-esre épülő dalformák lehetséges kombinációjából.” *Uo.*, 394.

36 Bővebben például *Uo.*, 478.

37 *Uo.*

38 Például valószínűleg Zrínyi Péter horvát kötetének kiadásában Miklós is segédkezett Velencében.

formában csiszolódó, de nem végleges verzióit vette-e alapul... Ez esetben a horvát *Syrena* kötet régiessége nem Zrínyi Péter leleménye volna csupán, hanem részben a bátyja nyilvánosságából kimaradt, közköltészetiesebb, magyar (és horvát) énekelt formákat követő összevegeit tükrözné. Így még igazabb volna Bene Sándor megállapítása a *Fantasia poeticán* túl az egész kötetre: „szintéziskísérlet különböző hagyományok együttes kezelésére”.³⁹

39 *Uo.*, 394.

Keisz Ágoston

Mit láttak egymásból?

Ungvárnémeti Tóth László és a görög felvilágosodás*

A 19. század második évtizedében Görögország és Magyarország politikai helyzete nagyban különbözött. Magyarország évszázadok óta őrizte államiságát, s noha függetlensége korlátozott volt, saját politikai és kulturális elitje igyekezett megőrizni az ország megszokott rendjét és javítani kulturális, politikai viszonyait. A görögség ezzel szemben egyáltalán nem rendelkezett saját állammal. Ősi földjükön az Oszmán Birodalom uralkodott, a görög nép gazdasági és kulturális elitjének jelentős része pedig más országokban, így a dunai fejedelemségekben, a Habsburg Birodalomban és más nyugati országokban élt.¹

A két nemzet politikai és kulturális elitjének helyzetében azonban számos vonás is volt, hiszen a felmerülő problémák több szempontból hasonlítottak. A görög és a magyar kulturális elit számára egyaránt fontos volt a nemzeti kultúra és a korszerű ismeretek terjesztéséhez szükséges intézmények létrehozása, az anyanyelv fejlesztése, valamint a folytatható kulturális hagyományok, minták keresése és értelmezése. A megoldások keresése közben kibontakozó görög és magyar kulturális programokra pedig mindkét nemzet esetében nagy hatást gyakorolt a felvilágosodás. A görögség természetesen jóval nehezebb helyzetben volt, hiszen önálló állam híján az intézmények, köztük a sajtó létrehozása jóval körülményesebb volt.² Magyarország is elmaradottabb volt ezen a téren a nyugati államoknál, ám az önálló államiság könnyebb utat kínált a továbblépésre.

* Ez az írás a *Byzanz und das Abendland X.* konferencián *Ungvárnémeti Tóth László's Ancient Greek poetry (1818) and the Greek Enlightenment* címmel 2024. november 21-én angol nyelven elhangzott előadásom szerkesztett változata. – A tanulmányban az ógörög neveket a tudományos átírás, az újgörög neveket pedig a hatályos akadémiai szabályzat szerint, a kiejtést követve írom át. Ez utóbbi alól csak a bibliográfiai adatok alkotnak kivételt, ahol a visszakereshetőség érdekében az adott kiadványban használt változatban adom meg a nevet.

¹ Athanasiou CHRISTOPHOROS, *Az újkori Görögország története*, Bp., Új Mandátum, 2006 (Ελληνικά Βιβλία, 2), 9–26.

² A görög felvilágosodás kérdéseire lásd: *Az újgörög irodalom kistükré*, szerk. Dimitriosz HADZISZ, Bp., Európa, 1971, 221–231; Raphael DEMOS, *The neo-hellenic enlightenment (1750–1821): A general survey*, Journal of the History of Ideas, 19(1958), 523–541; Constantine DIMARAS, *A History of Modern Greek Literature*, Albany, State University of New York Press, 1972, 141–185; Linos POLITIS, *A History of Modern Greek Literature*, Oxford, Clarendon Press, 1973, 68–82; Αθήνη Στέση, Γιάννης Ξούριας [Athíni SZTÉSZI, Jánisz XÚRIASZ], *Νεοελληνική γραμματεία 1670–1830*, Athén, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015. – A görög kultúra Bizánc bukása utáni történetéhez lásd még: HORVÁTH Endre, *Az újgörögök*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1943 (Kincsestár, 21), 3–42.

A magyar és a görög kulturális életben egyaránt heves viták zajlottak az egységes irodalmi nyelv és a standard nyelvváltozat meghatározása körül. A görög értelmiség köreiben egyes archaizáló nézetek az ókorban használt ógörög változat föllevenítését tartották kívánatosnak, míg mások a 19. század elején használt beszélt köznyelv valamely változatát vették volna alapul. Természetesen léteztek köztes álláspontok is.³ Magyarországon is nagy viták voltak a nyelv körül, hiszen azt már a 18. század végén fölismerték a magyar írók, hogy a magyar kultúra fejlesztéséhez is szükséges a nyelv művelése, az egységes irodalmi nyelv és stílus megalkotása. A kérdés a magyar nyelv esetében is az alapul vett nyelvváltozat meghatározása volt, továbbá annak eldöntése, milyen mértékben szabad tudatosan beavatkozni a nyelv fejlődésébe, életébe.⁴ A nyelv kérdése a görög értelmiség körében ugyanakkor jóval nagyobb tételt bírt, hiszen a fölmerülő nyelvi variációk a magyar nyelvváltozatokhoz képest sokkal jobban különböztek egymástól. A megszülető válaszok és konfliktusok a görög kulturális és politikai életet két évszázadra meghatározó törésvonalakat hoztak létre.

A 18. és a 19. század fordulóján mind a görög, mind a magyar kultúra újjászületése szempontjából kiemelkedő jelentősége volt az ókori görög mintának, az antik irodalom kínálta nyelvi kifejezésmódnak. Magyarországon ez a latin nyelv és római irodalom korábban is létező jelentős szerepén túl abba az európai folyamatba illeszkedett, amelynek eredményeként a 18. század második felében Winckelmann munkája nyomán újra megnőtt az ókori görögség iránti érdeklődés.⁵ A korszak görög értelmisége számára pedig természetes volt, hogy őseik nagy alkotásaiban és nyelvében keressenek példát a sanyarú jelenből kivezető megújuláshoz. A görög és a magyar kultúrát az is összekapcsolta, hogy a 19. század elején Magyarországon jelentős görög közösség élt, amelynek tagjai mind a kereskedelemből, mind a kulturális életből kivették a részüket.⁶

Magyarországon Kazinczy Ferenc (1759–1831) görögség iránti lelkesedése⁷ mellett régi magyar irodalmi szövegek kiadásával, fordítások kezdeményezésével

³ A modern görög nyelv születésének problémáit összefoglalja: *Az újjörög irodalom...*, i. m., 9–20; Peter MACKRIDGE, *A language in the image of the nation: Modern Greek and some parallel cases = The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797–1896)*, szerk. Roderick BEATON, David RICKS, London–New York, Routledge (Centre For Hellenic Studies King's College London Publications, 11), 2009, 177–187; POLITIS, *A History...*, i. m., 4–15. – A görög felvilágosodás korának nyelvvel kapcsolatos vitáit az 1760 és 1824 közötti időszakra vonatkozóan lásd Στέση, Ξοόριας, *Νεοελληνική...*, i. m., 63–88.

⁴ A magyar nyelv körüli vitákhoz lásd BIRÓ Ferenc, *A legnagyobb pannaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010.

⁵ A görögség 18–19. századi újralfedezéséről lásd Gilbert HIGHET, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influence on Western Literature*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1976, 355–390. – Winckelmann életművéről és hatásáról lásd RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss! A modern művészetfoglalom keletkezése: Winckelmann és a következmények*, Bp., Atlantisz, 2010; Élisabeth DÉCULTOT, *Johann Joachim Winckelmann: Enquête sur la genèse de l'histoire de l'art*, Párizs, Presses Universitaires de France, 2000.

⁶ A korszak görög–magyar kapcsolataihoz lásd HORVÁTH, i. m., 43–79.

⁷ Kazinczy és Winckelmann szoros kapcsolatához lásd BÁN Imre, *Kazinczy Ferenc klasziczizmusa = B. I., Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 229–241; TÓTH

és elméleti kérdések fölvetésével is hozzájárult a magyar kultúra fejlesztéséhez és nyelvi megalapozásához, míg a görögök között Adamándiosz Koraisz (Αδαμάντιος Κοραής, 1748–1833) ókori görög szerzők tudományos igényű kiadásával és értelmezésével erősítette az antik görög kultúrához fűződő kapcsolatot. Koraisz 1782-től Nyugat-Európában, főként Párizsban élt, ahol a francia felvilágosodás közvetlenül is hatott rá.⁸ Kazinczy Ferenc és Adamándiosz Koraisz kultúraszervező tevékenysége egyaránt jelentős volt, hiszen mindketten kiterjedt levelezést folytattak követőkkel, és aktív szerepet vállaltak koruk nagy vitáiban. Abban is hasonlítottak, hogy határozott, nagy hatású álláspontot képviseltek a nyelvkérdésben. Nem véletlen, hogy Horváth Endre Adamándiosz Koraiszt Kazinczyhoz hasonlította.⁹

E folyamatokban az 1810-es évek mind a magyar, mind a görög kultúra szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyultak. Magyarországon a születő szellemi élet a nyelv megújítása körüli vitáktól volt hangos, amelyben Kazinczy Ferenc és követői csaptak össze ellenfeleikkel. A viták lefolytatásához az évtized végén már a magyar kultúra rendelkezésére állt az 1817-ben megindult első magyar tudományos folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* is. A görög irodalom és kultúra történetében a 19. század első két évtizedét a görög felvilágosodás kibontakozásaként, egyfajta csúcspontjaként tartják számon, amelynek nagy szerepe volt az 1821-ben kezdődő görög szabadságharc szellemi és anyagi előkészítésében is.¹⁰ Mindebben része volt az első görög tudományos folyóiratnak is, amely *Ermisz o Lójosz* (Ερμής ο Λόγιος, 'Tudós Hermész') címmel 1811-től jelent meg Bécsben. A folyóirat szerkesztői Koraisz elszánt követői voltak, így a lap irányvonala az ő eszméire épült.¹¹

Orsolya, *Kazinczy Win(c)kelmannnt olvas*, Holmi, 2013/8, 978–995. Kazinczy és Winckelmann nézőpontjának lényegi különbsége mellett érvel RADNÓTI, *Jöjj és láss...*, i. m., 473–480.

⁸ Nyugat-európai tartózkodásáról lásd: S. M. SOPHOCLES, *A History of Greece*, Thessaloníki, Institute for Balkan Studies, 1961, 237–240. – A tudásról vallott nézete jellegzetesen kapcsolódik a felvilágosodás gondolköréhez: „Miként a gazdaság, a felvilágosodás is csak akkor válik hasznára az államnak, ha egyenletesen oszlik el a polgárok között. [...] Ha pedig a tudás igen csekély számú állampolgárra korlátozódik, akkor újra felvirágoznak a tudálféltő skolasztikusok, akik megakadályozzák a köznép felvilágosítását, egyrészt félelmükben, hogy a köznép akkor majd megveti őket, másrészt abbéli reménységükben, hogy segítséget lelnek a csöcselékben, ha egyszer kedvük szottyan orvosolni szenvedéseit.” (ford. Szöllősy Klára) *Az újjörög irodalom...*, i. m., 305.

⁹ „Rigász után másik nagy vezetőegyenisége támadt a görögöknek a szmyrnai származású Adamándiosz Koraiszban, aki mint nemzetközi viszonylatban is kiváló hellénista filológus, Kazinczyra emlékeztető buzgalommal: tudományos munkássággal és levelezéssel szolgálta a nagy nemzeti ügyet.” HORVÁTH, i. m., 8. Adamándiosz Koraisz munkásságához lásd *Az újjörög irodalom...*, i. m., 301–306. DIMARAS, *A History...*, i. m., 189–211; SOPHOCLES, i. m., 233–242; *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, szerk. Paschalis M. KITROMILIDES, Oxford, Voltaire Foundation, 2010.

¹⁰ Στέση, Ξούριας, *Νεοελληνική...*, i. m., 30–34.

¹¹ A lapról lásd: DIMARAS, *A History...*, i. m., 199–200; Marjolijne JANSSEN, *The Greek pre-revolutionary discourse as reflected in the periodical Ερμής ο Λόγιος (1811–1821)*, http://cf.hum.uva.nl/natlearn/balkan/athens_janssen.pdf. – A tájékozódást jól segítik a folyóirathoz készült mutatók: *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια, Β': «Ερμής ο Λόγιος» 1811–1821*, szerk. Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος [Emmanuél Frangiszkosz], Athén, Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών, 1976. – A fo-

A 19. század eleji Magyarországon az antik görög kultúra talán legnagyobb, de biztosan legkülönösebb rajongója Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820) volt, akinek életműve döntő részben az 1810-es években született.¹² A középfokú tanulmányait Miskolcon és Sárospatakon folytató fiatal költő 1814-ben Pestre költözött, hogy az egyetemen orvostudományt tanuljon. Egyetemi tanulmányai mellett folytatta korábban megkezdett irodalmi munkásságát, amelynek eredményeként 1816-ban kiadta első verseskötetét. Irodalmi ízlésére, nézeteire és kapcsolatrendszerére nagy hatással volt Kazinczy Ferenc, akivel 1814-től kezdődően rendszeres levelezésben állt.¹³

1818 nyarán Ungvárnémeti Tóth kiváló eredménnyel befejezte orvosi tanulmányait, ugyanezen év júliusában pedig *Görög versei. Magyar tolmácsolattal* címmel újabb verseskötetet publikált.¹⁴ A könyv a korban is szokatlannak számított, hiszen a kötetben Ungvárnémeti Tóth a verseket ógörög és magyar nyelven is publikálta. A kétnyelvű kiadvány páros oldalain az ógörög, páratlan oldalain a magyar szöveg olvasható. A két szövegváltozat tartalmában és formájában erősen hasonlít egymásra, ám a legtöbb esetben nem állapítható meg, melyik variáció keletkezett előbb. A hosszú évek munkájával elkészült, zömmel magyar témákat megverselő kötet¹⁵ a kor klasszicista eszményének jegyében műfajok szerint tagolódott, így ódákat, epigrammákat, idilleket és episztolákat tartalmazott. A versekhez a szerző a szövegeket és a műfajokat magyarázó jegyzeteket kapcsolt, a kötet végén pedig ógörög szószedetet is elhelyezett, amelyben ógörög szöveghelyek segítségével indokolta meg egyes szóválasztásait.

A görög nyelv választása szokatlan döntés volt. Noha Európában a 19. század elején az ókori görög kultúra nagy népszerűségnek örvendett, a görög felvilágosodás saját anyanyelvüket kutató, archaizáló képviselőin kívül nagyon kevés példát ismerünk arra, hogy ógörög nyelven alkottak volna irodalmi szövegeket.¹⁶ Ungvár-

lyóirat lapszámainak hasonmásai – 1814 és 1815 kivételével – megtalálhatók az Österreichische Nationalbibliothek online felületén: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lgh>. – A lap nevét az ógörög átírás szerint így adhatjuk vissza: Hermés ho Logios.

12 Ungvárnémeti Tóth Lászlóról lásd az egyetlen róla készült monográfiát: TÓTH Sándor Attila, *Az istenülés dicsősége: Ungvárnémeti Tóth László költői portréja*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó (A magyar irodalom kismesterei), 2001. Műveinek modern összkiadása, az életútra és a pályaképre vonatkozó bevezetővel: UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Művei*, kiad. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, A görög szövegeket gondozta BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9).

13 Tóth és Kazinczy kapcsolatfelvételéről lásd: KEISZ Ágoston, *Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában: Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy Ferenc kapcsolatfelvétele = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 440–450. Tóth és Kazinczy levelezését lásd UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 569–607.

14 UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei. Magyar tolmácsolattal*, Pest, Trattner János Tamás, 1818. Modern szövegkiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 345–459.

15 A görög versek keletkezéstörténetéről lásd KEISZ Ágoston, *Az ógörög zsengektől a Pindaros-imitációkig: Ungvárnémeti Tóth László görög verseinek keletkezéstörténete*, ItK, 127(2023), 296–331.

16 Az újkori ógörög nyelvű verselés áttekintő ismertetését lásd *The Hellenizing Muse: A European Anthology of Poetry in Ancient Greek from the Renaissance to the Present*, szerk. Filippo-

németi Tóth kötetéhez hasonló, különböző szerzőket és műfajokat imitáló ógörög verseskötetet pedig egyáltalán nem ismerek a korszakból.

Ungvárnémeti Tóthot a görögség iránti rajongása vezérelte, amikor Herder és Winckelmann nyomán úgy látta, hogy az archaikus kori görög költészetben fedezheti föl a magyar költészetet is megtermékenyítő eredeti alkotó erőt.¹⁷ A görög nyelv alkalmazásában pedig nagy szerepet játszhatott az, hogy Magyarországon ebben az időszakban a latin szinte élő nyelvként a kultúra és az állam minden területén jelen volt, így egyáltalán nem volt szokatlan egy holt nyelv használata. Noha a kiindulópont egészen más volt, végeredményben Ungvárnémeti Tóth éppúgy aktív használatba vette az ógörög nyelvet saját kora nagy kérdéseinek versbe szedéséhez, mint azok a görög tudósok, akik a nyelvkérdésben az archaizáló szemléletet képviselték, így például Evgéniosz Vúlgarisz (Ευγένιος Βούλγαρης), Nikifórosz Theotókisz (Νικηφόρος Θεοτόκης), vagy Koraisz vitapartnere, Neófitosz Dúkasz (Νεόφυτος Δούκας).¹⁸

Kétnyelvű kötetében Ungvárnémeti Tóth annak is bizonyosságát adta, hogy nem csupán az ókori görögök világa és közvetlen környezete érdekli, hanem saját kora görögjeinek problémáiról is értesült. *Πρός τους Έλληνας / A' görögökhöz* című I. episztolájában a kezdetektől saját koráig tekinti át a görögség történetét.¹⁹ Valóban a kezdetektől indul, hiszen műve elején Pelops sarjának („Πέλοπος θάλος” „Pélopsz csemetéje”, 1. sor) nevezi a görögöket, s utal arra a történetre is, amely szerint Prométheus hozta létre az embert (2–4. sor). Ezt követően Hésiodosz szavait használva a görögség aranykorát („χρυσέου γένεος”, „szép zsenge aranykora”, 7. sor) idézi föl, amelyben a görög emberek tökéletes harmóniában éltek az istenekkel, akik úgy bántak a görögökkel, mint szülők a gyermekeikkel („ώς τοκέες τοις παισι”, 10. sor, „Mint atya gyermekeit”, 11. sor). Az idillikus hangulatú szövegrészben Ungvárnémeti Tóth bemutatja, hogy az istenek az ókori görögség mindennapi életének részei voltak, amikor az Olympost elhagyva („οί άθάνατοι λείψαντες δώματ Όλύμπου”, 9. sor; „Míg a' szent Örökök, tova a' felséges Olümpnak / Házaitól”, 9–10. sor) jelen voltak az emberek lakomáin, versenyein, ünnepein, politikai tanácskozásain. Az emberek közt sétáló istenek képe a teremtéstörténet paradicsomi állapotát és a 18. század ókori görögséget idealizáló szemléletét egyaránt megidézheti. A vershez

maria PONTANI, Stefan WEISE, Berlin–Boston, De Gruyter, 2022 (Trends in Classics – Pathways of Reception, 6), 1–18.

¹⁷ Lásd erről Ungvárnémeti Tóth Pindaros-tanulmányának első oldalait. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A' Költő remekpéldáiról, különösen Pindárról, 's Pindarnak Versmértékéről*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/6, 54–89. Modern szövegkiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH Művei, i. m., 499–521. – Tóth ógörög verseléshez vezető útjának értelmezését lásd KEISZ, *Az ógörög zsengekétől...*, i. m., 322–323.

¹⁸ Σπέση, Σούριας, *Νεοελληνική...*, i. m., 63–65; Peter MACKRIDGE, *Korais and the Greek language question = Adamantios Korais and...*, i. m., 127–149, 142–146.

¹⁹ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Görög versei...*, i. m., 136–141. Modern kiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH Művei, i. m., 440–443. A vers szövegére a továbbiakban a sorok számával utalok. A görög szöveg után Ungvárnémeti Tóth magyar változatát idézem.

fűzött jegyzetében Tóth maga jegyzi meg, hogy a harmonikus, idealizált görög világ ábrázolását Friedrich Schiller *Die Götter Griechenlands* című verse ihlette.²⁰

A görög szöveg 21. sorától kezdve azonban véget ér az idill: „ἀλλὰ κακῶς βλάπτει χρόνος ὅσσα χαμάζει / Ἥλιος καθορᾷ...” („Haj! de nagyon megront az idő mindent, valamit csak / A' nap alatt látni...”, 22–23. sor). Tóth a következő sorokban egy szirtfokon álló tölgy képéből bontja ki allegóriáját. A tölgyet fiatalsága teljében csodálják az alföldi földművesek, ám amikor a fát ledönti a tél, ágait széthordják abban a reményben, hogy erőt meríthetnek belőle. A görög néppel is hasonló történt, hiszen virágkorában minden nép csodálta, később viszont elgyengült, szétszóródott. A hanyatlást Ungvárnémeti Tóth az öregedéssel, az elgyengüléssel hozza összefüggésbe, fordulópontként pedig a római hódítást nevezi meg, amikor a görög nép végleg elvesztette szabadságát (30–35. sor). A (tölgy)fa képe ismerős lehet már Horatius ódáiból is (Carm. IV. 4. 56–60; IV. 6. 9–10). A római költőhöz hasonlóan szirtfokon álló, elkorhadó tölgy képét használja Berzsenyi Dániel is, amikor *A magyarokhoz* című ódájában a magyarság életerejének fogyatkozását fogalmazza meg. Ungvárnémeti Tóth maga is használja ezt a képet, amikor *Ἄ γλωσσα τῶν οὐγγάρων / Magyar nyelv* című V. ódájának 4–5. strófájában a magyarság elmúlt dicsőségéről szól.²¹

Az episztola harmadik egységében, a 36. sortól („Νῦν δὲ”, „Most pedig...”) tér rá Ungvárnémeti Tóth a görögség jelenkorának ábrázolására. Helyzetelemzésében fölhívja a figyelmet arra, hogy a görögség szétszóródott a világban, hazája pedig barbár uralom alatt sínylődik. A vers zárata arra emlékezteti az episztolában megszólított görögöket, hogy csak őseik nyomát követve lehetséges az újjászületés. A költő ebben az esetben is a *Magyar nyelv* című ódájának gondolatait alkalmazza a görögségre (7–9. versszak), hiszen a magyarokhoz hasonlóan a görögöket is az ősi hagyományok követésére, megbecsülésére szólítja fel, miközben kárhóztatja őket az ősi erények, szokások elhanyagolásáért. Feltűnő, hogy még a szóhasználat, a kép is hasonló. Ungvárnémeti Tóth a magyar nyelvhez szóló ódájában az „ἴχνη” („nyomdokit”, 4. sor) szót használja, amikor a rómaiak példáján keresztül arra figyelmeztet, hogy más nemzetet követve is fejlődhet egy adott nép kultúrája. A görögöknek azonban nem kell idegen példát követni, hiszen nekik elegendő saját őseik „nyomdokaiban” (44. sor, a görögben: „ἴχνια”, 43. sor) járni.

A vers vége igencsak derülátó, hiszen ismét Hésiodos kifejezését használva az ezüstkort („γένος ἀργύρεον”, 51. sor; „ezüstidő”, 52. sor) eljövételének reményéről beszél. Ehhez pedig nem vezet jobb út („οὐδὲ γὰρ ὑμῖν / εἰς γένος ἀργύρεον πλεονέστω εὐθεῖα κέλευθος”, 50–51. sor),²² mint amelyre Ungvárnémeti Tóth László sze-

20 A jegyzetet lásd UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Görög versei...*, i. m., 146–147. Modern kiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 446. – Schiller versét lásd *Klasszikus német költők*, vál. HALÁSZ Előd, jegyz. DOMOKOS Mátyás, Bp., Európa, 1977, 438–442.

21 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 368–371.

22 Ez a sor ebben a formában nem szerepel a magyar változatban, csupán az episztola utolsó szavai tükrözik tartalmát („az ezüstidő útját”). Jelentése: 'Nincs ugyanis számotokra olyan széles ösvény, amely jobban elvezet az ezüst nemzedékhez.'

rint egy bizonyos „Γεωργιάδης” (50. sor), a magyar változat szerint „Georgiadesz” (52. sor) vezeti a görög népet (σπεύδετε οὖν φίλοι εὐτυχεῖν θάρροντες ὁδοῖο, / ἦς ἤγειτο Γεωργιάδης πάρος, 49–50; „Kezdjétek bátran az útát, / Mellyre Georgiadesz vezetett”, 51–52. sor).

Ungvárnémeti Tóth az episztolához kapcsolt jegyzetében idézi²³ „Georgiadesz” egyik munkájának²⁴ latin címét: *Tractatus de elementorum Graecorum pronunciatione*. Ennek alapján az episztola végén említett, a görög változatban hibásan megnevezett „Georgiadesz” nevű személy Anasztásziosz Jeorjiádisz Lefkiasz²⁵ (Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας, 1773–1853) görög orvossal azonosítható, aki 1812-ben Párizsban görögül és latinul publikálta a görög nyelv helyes kiejtéséről szóló, Ungvárnémeti Tóth által említett művét.

Lefkiasz hosszú élete során görög kortársaihoz hasonlóan sok városban, így Bukarestben, Bécsben és Párizsban is élt. A függetlenség kivívása után hazatért Görögországba, ahol a görög orvostudomány intézményeinek, így az athéni egyetem orvosi karának egyik alapítója lett. A görög nyelv és kultúra kérdései iránt is erősen érdeklődő Lefkiasz az archaizálás oldalán állt, még Koráisszal is vitába keveredett. Archaizáló szemléletére jellemző, hogy Ungvárnémeti Tóth Lászlóhoz hasonlóan még sapphói strófában készült ógörög ódát is publikált. Lefkiasz nem tűnik a görög felvilágosodás kiemelkedő alakjának. Szakirodalmat alig találni róla, s aki elemzi munkásságát, az is inkább a görög orvostudomány területén szerzett érdemeit hangsúlyozza. Vajon miért épp őt állította Ungvárnémeti Tóth vezérként a görögség elé? Honnan szerezhette egyáltalán tudomást tevékenységéről, és miért nem valamilyen jelentősebb személyt, akár magát Adamándiosz Koráiszt emelte ki verse végén?

A kiválasztás háttéréről, indokairól a szerző nem árul el semmit. Lefkiasz görög kiejtéséről szóló könyvét talán kezében tartotta, hiszen kétnyelvű kötetében az V. ódához fűzött jegyzetében hivatkozik „Georgiadesz” görög kiejtéséről vallott nézeteire.²⁶ Lefkiasz e munkáját egyébként a bécsi *Ermisz o Lójosz* ismertette 1812-ben,²⁷ és a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* is közölte róla ismertetést 1813-ban.²⁸ Lefkiasz nevét orvosi működése kapcsán is emlegették a bécsi lapok, így nem kizárt, hogy

23 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 446.

24 Αναστάσιος Γεωργιάδης (Anastasius GEORGIADIS), *Πραγματεία περί τῆς τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων ἐκφωρησέως / Tractatus de elementorum graecorum pronunciatione*, Párizs, de Bure, 1812.

25 Ungvárnémeti Tóth hibásan adja meg a szerző nevét, amikor a Γεωργιάδης változatot használja Γεωργιάδης helyett. A Lefkiasz vezetéknévét sem használja, hiszen a görög orvos, író csak 1832-ben használta először ezt a nevet. A. Τασούλης (A. TASOULIS), *Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης (1773–1853): Πρώτος Καθηγητής και Κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Anastasios Leukias Georgiades: First Professor and Dean of the Medical School of the University of Athens)*, Archives of Hellenic Medicine, 2009/6, 818–825, 821. – A görög szerzőt a továbbiakban a maga választotta vezetéknévén (Lefkiasz) említem.

26 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 382.

27 *Ερμής ο Λόγιος*, 1812. augusztus 15., 244.

28 *Griechische Aussprache*, Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1813. június 15. (1. évf., 43. sz.), 768; *Zusatz zur Recension der Abhandlung...*, Uo., 1813. szeptember 10. (1. évf., 73. sz.), 1164–1168.

Ungvárnémeti Tóth a bécsi sajtóból ismerte személyét. Az is elképzelhető, hogy a Pesten orvosnak készülő Ungvárnémeti Tóth egyetemi tanulmányai során találkozott a Bécsben fontos latin nyelvű orvosi munkákat publikáló Lefkiasz műveivel. A „Georgiades” szóban ejtett hiba viszont azt is sugallhatja, hogy Tóth csak latin betűs átiratban látta a szerző nevét, így a görög kiejtésről szóló könyvet csak a recenziókból ismerte.

Ungvárnémeti Tóth alighanem tudatosan kereste azt a görög vezéregyéniséget, akit episztolája végén kiemelhet, hiszen hasonlóan cselekedett egyik magyar tárgyú költeményében is. A magyar kultúra fejlődési lehetőségeit bemutató, Kazinczy Ferencnek 1814 márciusában Εἰς τοὺς Παννονίους címmel elküldött ógörög nyelvű ódájának legvégén, a 139. sorban Kazinczy Ferencet nevezte meg a magyar kultúra fejlesztésének vezéralakjaként.²⁹ Tóth keveset tudhatott a görög értelmiségen belül zajló vitákról. Mivel Lefkiasz művéről volt tudomása, nyelvi témájú könyve miatt őt azonosíthatta a „görög Kazinczyként”, ezért őt helyezte a vers végén a széphalmi mesterhez hasonló kiemelt pozícióba. Az is lehetséges, hogy az ógörög nyelvben elmélyülő fiatal orvostanhallgató rokon léleknek érezte a tekintélyes görög orvost, aki a helyes ógörög kiejtésről publikált könyvet. A kortárs görög kultúra szempontjából sokkal jelentősebb Koraiszról pedig lehet, hogy nem is hallott.

Ungvárnémeti Tóth episztolájában azt hangsúlyozza, hogy a görögségnek az ősök példáját kell követni. A tanulás és a kultúra az ősök nyomdokain haladó fejlesztése lehetőséget ad arra, hogy új ezüstkort teremtsenek, ha már az aranykor végleg elmúlt. E törekvéshez kétségkívül jól kapcsolódott a nyelv kérdésében konzervatív nézeteket valló Lefkiasz is. Tóth Sándor Attila mutatott rá arra,³⁰ hogy Ungvárnémeti Tóth a görögség helyzetét alapvetően a magyar kultúra helyzetét leíró verseihez hasonlóan fogalmazza meg. A 19. század elejének magyar irodalmában elterjedt volt az a történelemszemlélet, amely szerint a magyarság korábbi dicsőséges korszakából lehanyatlott, és a jelen feladata az, hogy föl nőjünk őseink erőnyeire. Maga Ungvárnémeti Tóth is ezt fogalmazta meg a magyar kultúrával foglalkozó ógörög és magyar nyelvű verseiben, és ezt a gondolatot vetítette rá a 19. századi görögség helyzetére is. Mint láthattuk, a kapcsolódási pontok nem csupán a helyzetértékelésben, hanem a használt kifejezések, költői képek téren is jól láthatók. Ungvárnémeti Tóth még Kazinczyhoz hasonló görög vezéregyéniséget is talált Lefkiasz személyében.

Ungvárnémeti Tóth azonban nem csupán a kultúra fejlesztésében látta a görögség fejlődésének lehetőségeit. A görögökhöz szóló episztolájához fűzött jegyzetében hosszan idézi egy francia nyelvű munka részletét,³¹ amelynek címe: *Comparaison des*

29 A verset Tóth életében nem publikálta, csak ógörög nyelvű kéziratát ismerjük. A cím jelentése: A magyarokhoz. A vers átiratát és nyersfordítását lásd: KEISZ, *Az ógörög zsenéktől...*, i. m., 326–329. A vers lényegesen rövidebb formában, ám egyértelműen felismerhetően a kétnyelvű kötet V. ódajaként jelent meg. A vers szövegváltozatairól lásd: *Uo.*, 303–305.

30 „A görög dicsőséges aranykor (= a magyar történelem dicső századai) – a hanyatlás okai (Róma, illetve a török; Magyarországon a török, tatár, német) – a jelen sivár állapota (megegyezik mindkét dicsőséges fényét veszített nemzetnél) – végül a buzdítás: nem elég a múlt dicsőségét hajtogatni.” TÓTH, *Az istenülés...*, i. m., 150.

31 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 446. Magyar fordítását lásd: *Uo.*, 708. – A magyar

mœurs des Grecs modernes avec celles des Grecs anciens. A Tóth által franciául idézett szöveg eredetileg egy francia cikkgyűjtemény harmadik kötetében jelent meg,³² és bevezetőül szolgált egy hosszabb íráshoz, amely a görögök táncairól szólt. Ez a bevezető szövegrész lehetett Ungvárnémeti Tóth görögökhöz címzett episztolájának egyik fő forrása, hiszen bemutatja a görögök katonai erényeit, majd későbbi balsorsát és a török hódítás évszázadokig tartó szörnyű következményeit. A szövegrész végén így összegez az ismeretlen szerző: „Arrachez les Grecs modernes à la servitude qui les opprime, et vous verrez se reproduire tous les talents et toutes les vertus qui distinguèrent leurs ancêtres.”³³

Ungvárnémeti Tóth tudatában volt tehát annak, hogy a görögség feltámadása nem csupán a kulturális fejlődéssel függ össze, hanem a független görög állam megteremtésével is. Nem tűnik véletlennek, hogy ezt a kényes témát csupán egy jegyzetben, azon belül is csak egy francia nyelvű idézetben hozta elő. Az idézet azonban egyértelművé teszi, a magyar szerző tisztában volt azzal, hogy a görögség számára a kulturális fejlődés éppolyan fontos, mint a politikai értelemben vett szabadság elnyerése. Arról pedig minden bizonnyal nem volt tudomása, hogy a görög politikai és kulturális elit mindkét cél érdekében komoly energiákat mozgatót meg.

A görögökhöz szóló episztola görög változatának Ungvárnémeti Tóth korai görög verseihez kapcsolható nyelvi és tartalmi sajátosságai miatt azt feltételezhetjük, hogy a szöveg már évek óta készen állt, amikor 1818 júliusában a kétnyelvű verseskötetben Trattner János Tamás nyomdájából az olvasók kezébe került.³⁴ Nem kellett viszont sokat várni az első komolyabb ismertetésre, hiszen a bécsi *Ermisz o Lójosz* folyóirat a kötet megjelenése után néhány héttel, 1818. augusztus 16-án ismertetést publikált a könyvről, valamint közölte a magyar költő egyik görög ódáját és tizenegy görög epigrammáját.³⁵ A cikk szerző megjelölése nélkül jelent meg. Az írás a magyar olvasók számára sem maradt ismeretlen, hiszen a *Tudományos Gyűjtemény* 1818 végén pontos fordításban közölte a görögök recenzióját és a publikált szemelvények listáját.³⁶

fordítás utolsó tagmondata (innen kezdve: „*melynek címe...*”) nem szerepel a francia szövegben, a címet Ungvárnémeti Tóth fűzi hozzá zárójelben.

32 *Fragment d'un ouvrage qui a pour titre: Comparaison des mœurs des grecs modernes avec celles des grecs anciens = Variétés littéraires, recueil de Pièces, tant originales que traduites, concernant la Philosophie, la Littérature et les Arts, Paris*, szerk. François ARNAUD, Jean-Baptiste SUARD, Párizs, De l'imprimerie de Xhrouet, 1804³, III, 68–84.

33 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei, i. m.*, 446. „Emeljétek ki a mai görögöket a szolgaságból, amely elnyomja őket és meglátjátok, újjászületik minden tehetség és erény, ami őseiket jellemezte.” *Uo.*, 708. (A kiadás nem adja meg a francia szöveg fordítóját.)

34 KEISZ, *Az ógörög zsenéktől...*, i. m., 319–320.

35 *Ελληνο-ουγγρική Γραμματεία*, Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1818. augusztus 15., 443–447. A teljes görög szöveget újraközlí: THEWREWΚ Árpád, *Egy magyar mint görög versíró*, Nyelvtudományi Közlemények, 12(1875), 443–480, 454. Magyarul kivonatossan ismerteti: RÁKÓCZY Géza, *Ungvárnémeti Tóth László*, Sopron, Litfass Károly, 1892, 18–19.

36 *Tudományos Gyűjtemény*, 1818/12, 97–100. A görög recenzió magyar fordítását a *Tudományos Gyűjteményből* idézem.

A gyors megjelenésen túl több jel is arra utal, hogy a könyvet maga Ungvárnémeti Tóth László küldte el a bécsi görög folyóiratnak. A cikk második felében szerepel ugyanis ez a mondat: „ὡς ἐκ πείρας ὁ ἐπιστέλλων ἔλαβε τὴν ἀπόδειξιν” („amint tapasztalásból megbizonyíthatná a’ beküldő”).³⁷ A szövegkörnyezetből egyértelmű, hogy ez a mondat csakis Ungvárnémeti Tóthra vonatkozhat, vagyis ő volt a „ὁ ἐπιστέλλων”, „a beküldő”. Ez a gesztus egyáltalán nem lett volna idegen a kapcsolatrendszerét tudatosan építő költőtől,³⁸ aki görög verseit ismeretlenül küldte el Kazinczy Ferencnek.³⁹

A „beküldő” (ὁ ἐπιστέλλων) személyére vonatkozóan a görög cikknek a *Tudományos Gyűjtemény*ben 1818 decemberében megjelent magyar fordítása is vet némi fényt. A cikk végén a görög lap ismertetésének fordításához fűzött megjegyzés szerint „Megjegyzésre méltó az, hogy ezen felhozott darabokban [a görög újságban közölt görög nyelvű Tóth-versek – K. Á.] a Magyar címek görögre fordítottak a’ beküldő által, a’ honnan kitetszik, hogy a’ beküldő magyarul is jól tud”.⁴⁰ Egyrészt nyilvánvalóan kiderül, hogy a „beküldő” a magyar és a görög nyelvet is jól ismeri, másrészt pedig azt is megtudjuk, hogy a beküldő a görög verseket magyar változatuk görögre fordított címe alatt küldte be.⁴¹ A címek megváltoztatása, a két nyelv és a versek ismerete arra utal, hogy a „beküldő” maga a szerző, vagyis Ungvárnémeti Tóth László volt. Ez még akkor is igaz lehet, ha a megjegyzés annyiban pontatlan, hogy – mint látni fogjuk – a görög újságban csak három vers görög címe különbözik a magyar kiadványban megjelenttől, a többi teljesen azonos a kétnyelvű kötet címváltozatával. E megjegyzés szerzője – mint azt szintén látni fogjuk – a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András volt, így elképzelhető, hogy nem volt pontosan informálva a változtatások mértékéről.

A görög lap cikke alapján úgy tűnik, hogy a szerkesztők kezükben tartották a könyvet, hiszen a könyv szerkezetének ismertetése mellett elismerően szólnak a nyomtatás színvonaláról és a jó minőségű papírról is: „Ὁ τύπος εἶναι καθαρὸς καὶ ὠραῖος εἰς λεπτὸν χάρτον λευκόν” („A’ nyomtatás tiszta és tsinos szép fehér papíroson”).⁴² A cikk a kétnyelvű kötet kizárólag magyarul megjelent részletére is hivatkozik: „καθὼς εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου εἰλικρινῶς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ἐκδότης...” („a’ mint a’ Szerző Könyvének végén egyenes szívvel megvallja...”).⁴³ E megjegyzés Ungvárnémeti Tóthnak a kötet legvégére illesztett, csak magyarul közölt jegyzeté-

³⁷ Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818. augusztus 15., 444; *Tudományos Gyűjtemény*, 1818/12, 99.

³⁸ Görög verseskötete támogatásához eredetileg Vay Ábrahámot akarta megnyerni. KEISZ, *Az ógörög zsenéktől...*, i. m., 313. 1816. évi kötetét Mayerfy Xavér Ferenc (*Uo.*, 314.), 1818. évi kötetét pedig Rudics József támogatta (*Uo.*, 319–320.). A befolyásos támogatókkal folytatott levelezését közvetlen forrásból sajnos nem ismerjük.

³⁹ KEISZ, *Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában...*, i. m., 442–443.

⁴⁰ *Tudományos Gyűjtemény*, 1818/12, 100.

⁴¹ A kétnyelvű kötetben az ógörög, illetve a magyar verseknek külön ógörög, illetve magyar címe volt. Az esetek egy részében ezek jelentése megegyezett, más esetekben viszont tartalmában eltért egymástól. A cikk arra utal, hogy bizonyos epigrammákat a „beküldő” nem eredeti görög címével, hanem az eltérő jelentésű magyar cím görögre fordított változata alatt küldött be.

⁴² Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818. augusztus 15., 444; *Tudományos Gyűjtemény*, 1818/12, 98.

⁴³ Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818. augusztus 15., 444; *Tudományos Gyűjtemény*, 1818/12, 99.

re utal, amelyben a görög szavak ékezésében maradt hibákért szabadkozik.⁴⁴ Még azt is megemlíti a cikk, hogy a könyv a papír minőségétől függően két különböző változatban jelent meg. A bécsi lap recenziója ugyanakkor egyetlen szóval sem emlékezik meg arról, hogy Ungvárnémeti Tóth kétnyelvű kötetének alapvető célja mégiscsak a magyar kultúra fejlesztéséhez kapcsolódik. Ennek megfelelően arról is hallgat, hogy Ungvárnémeti Tóth verseinek jelentős része magyar témákról szól, köztük például a legérdekesebbek, a kötet élén álló pindarosi ódák is.

Az Ungvárnémeti Tóth által beküldött kötethez alighanem valamilyen levél is kapcsolódott, hiszen a cikkben olyan információk is szerepelnek, amelyek magából a kötetből kevéssé derülnek ki. Így például megtudhatják az olvasók, hogy a szerző orvostanhallgató, s a görög nyelvvel orvosi tanulmányai miatt került közelebbi kapcsolatba.⁴⁵ Ez utóbbi információ egyébként biztosan nem igaz, hiszen Ungvárnémeti Tóth a görög nyelvet már legkésőbb 1806–1807 körül elkezdte tanulni, első görög versei pedig egyetemi tanulmányainak kezdete előtt, 1814 márciusában készen álltak.⁴⁶ Ungvárnémeti Tóth egyébként máskor is bátran fordult lehetséges támogatóihoz, akár teljesen ismeretlenül is. Levelezése nagy része elveszett, ám ismerjük Kazinczyhoz 1814. március 8-án írt bemutatkozó levelét,⁴⁷ amelyben művei kiadásához kért segítséget. A levélben csupa olyan, néhány esetben nem teljesen való információ árul el magáról, amelyről úgy vélte, hogy a címzettnek tetszeni fog. Elképzelhető, hogy a görög újság szerkesztőségének írt levelében is ilyen céllal mutatkozott be. Az is lehet persze, hogy az Ungvárnémeti Tóth görög tanulmányainak kezdetéről szóló téves információ a görög szerkesztők spekulációjának eredménye volt.

Akárhogyan is történt, az *Ermisz o Lójosz* tökéletes választás volt a kétnyelvű kötet népszerűsítésére. Az 1811-ben indult folyóirat nem közölt napi eseményekhez köthető cikkeket, hanem a tudományos ismeretterjesztést tűzte ki célul. Szer-

44 Ungvárnémeti Tóth a kötet legvégén, a görög szöszedet után az alábbi megjegyzést közli: „Jegyzet. Ἀγνότατα és τυχῶ (a' 12. lapon) ἀγνωτάτα és τύχῳ helyett hibásak. Egyéb hangjel-beli hibákat (mellyektől a' könyv egészen meg nem menekedhetett) p. o. θαυμάσσει, (lap 28.) τέλεισαι (lap 62.) 's hasonlókat maga is megigazíthat a' Tudós Olvasó. Nehéz volt annyi sok apróságra ügyelni!” UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 459. – A ἀγνωτάτα helyett a kritikai kiadásban hibásan ἀγνωτάτω áll.

45 „Ἐπαίνων πολλῶν καὶ τιμῆς ἄξιος εἶναι ὁ λόγιος οὗτος συγγραφεύς, ὅτι κατανοήσας πρῶτῳ τὴν μεγάλην ὠφέλειαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς, κατέλαβε τόσους μεγάλους κόπους εἰς τὴν μάθησιν αὐτῆς, τῶν ὁποίων οἱ καρποὶ βεβαίως εἰς τὸ μέλλον θέλουσι τὸν ἀνταμείψαι πλουσίως.” Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818. augusztus 15., 444. „Sok ditséretre méltó 's tisztelget érdemel ezen Túdós író, hogy böltsen általlátván, mi nagy haszna legyen a' Hellenica nyelvnek az Orvos tudományokban, olly nagy munkát fordíta ezen nyelvnek megtanulásába, mellynek gyümöltsei ötet jövendőben bizonyosan bőséggel megfogják jutalmaztatni.” Tudományos Gyűjtemény, 1818/12, 99.

46 KEISZ, *Az ógörög zsengéktől...*, i. m., 310–313.

47 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 570–572 (1814. március 8.). – A kritikai kiadásban ez a levél másodikként szerepel, elsőként a kötet egy datálatlan levelet közöl. A szövegek elemzéséből azonban kiderül, hogy a március 8-i levél volt Ungvárnémeti Tóth első Kazinczyhoz írt levele, a dátum nélküli szöveg pedig a második. A levelek sorrendjéről, mellékleteiről és tartalmáról lásd: KEISZ, *Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában...*, i. m.

kesztője az induláskor Ánthimosz Gazísz (Ἀνθίμος Γαζής, 1758–1828) volt, majd 1813-tól Theóklitosz Farmakídisz (Θεόκλητος Φαρμακίδης, 1784–1860) vette át a lap irányítását. Mindketten Adamándiosz Koraisz elkötelezett hívei voltak, és a felvilágosodás eszméihez kötődve azt tűzték ki célul, hogy a lap főként a görög nyelv és kultúra régebbi és újabb időszakával kapcsolatban közöljön írásokat, tájékoztatást adjon a tudományok fejlődéséről és a görög oktatás helyzetéről, valamint ismertesse az újonnan megjelenő könyveket is.⁴⁸ Marjolijne C. Janssen összesítése szerint a lap 918 cikkének 31,3%-a könyvismertetéseket tartalmazott, amelyeknek közel fele a nyelvvel kapcsolatos műveket mutatott be. Jelentős részt tett ki az orvostudomány-nal kapcsolatos könyvek ismertetése is. Az újság 48 cikke pedig irodalmi alkotásokat közölt.⁴⁹ Ungvárnémeti Tóth könyve tehát tökéletesen beleillett az újság profiljába, így nem csoda, hogy a kétnyelvű verseskötet megjelenése után hamar közölték az ismertetést.

Érdekes ugyanakkor, hogy Ungvárnémeti Tóth görög nyelvvel kapcsolatos felfogása kevésbé illett a bécsi görög lap megközelítésébe, hiszen ez a folyóirat Koraisz követőjeként ellenezte, hogy a görögség változatlan formában vegye újra használatba az ógörög nyelvet.⁵⁰ Ennek megfelelően az Ungvárnémeti Tóth episztolájának végén említett Lefkiasz archaizáló nyelvi nézetei is távol álltak a folyóirattól. Talán ezért sem említették meg a recenzióban, hogy a magyar költő éppen Lefkiaszt jelölte meg a görög megújulás vezéréneként. Jellemző, hogy az Ungvárnémeti Tóth könyvét ismertető cikkben a magyar költő által használt görög nyelvváltozatot a lap „τὴν θαυμασίαν γλῶσσαν τῶν προπατόρων” („tiszteletre méltó őszi nyelvet”) elnevezéssel illette,⁵¹ finoman megkülönböztetve így saját korának görög nyelvváltozatától. A folyóirat befogadó szemléletét igazolja ugyanakkor, hogy Lefkiasz neve többször is fölbukkant a lapban, hiszen – mint láttuk – még az Ungvárnémeti Tóth által idézett, Koraisz szemléletétől távol álló nyelvi tárgyú munkáját is ismertette. Ennek a szemléletmódnak köszönhető, hogy a lap annak ellenére is lelkesen számolt be Ungvárnémeti Tóthnak a kortárs görög nyelv hatásait nem mutató, különböző ókori nyelvváltozatokat használó ógörög verseiről, hogy a szerkesztők Koraisz nézeteinek megfelelően nem támogatták az ógörög nyelv azonos formában történő föltámasztását. Az ősi görög kultúra erősítését viszont szívükön viselték, így Ungvárnémeti Tóth versei is fontosak voltak számukra.

A lap Ungvárnémeti Tóth kétnyelvű kötetének ismertetését követően tizenkét verset közölt a kötet görög ódái és epigrammái közül; idillt és episztolát viszont nem publikáltak. A szemelvényként kiválasztott szövegek mind teljes műalkotások, részleteket nem közöltek. A Koraisz és Lefkiasz közti nyelvszemléleti különbség mellett a válogatás műfaji szempontja is magyarázhatja, hogy a görög újság témájához talán leginkább kötődő I. episztolát nem válogatták be.

48 Az újság történetével, céljaival kapcsolatban lásd: JANSSEN, *The Greek pre-revolutionary discourse...*, i. m., 1–4.

49 Az újság cikkeinek csoportosítását lásd: *Uo.*, 6–9.

50 Koraisz görög nyelvről alkotott nézeteiről lásd: MACKRIDGE, *Korais and the Greek language...*, i. m.

51 Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818. augusztus 15., 444; Tudományos Gyűjtemény, 1818/12, 99.

A válogatás során kimaradtak a magyar témájú, nagyobb terjedelmű pindarosi és alkaioi ódák is, noha az imitált versforma és műfaj szempontjából ezek is érdekesek lehetnek volna a görög olvasóknak. Az ódák közül a görög szerkesztők az anakreóni hagyományhoz kapcsolódó, sapphói strófában írt *Αἱ Χάριτες* (*A' Kháriszok*) című IX. ódát közölték,⁵² amely a szerelem időtlen témáját szólaltatta meg. Érdekesség, hogy Ungvárnémeti Tóth IX. ódához kapcsolódó jegyzete szerint a szöveg „nem eredeti darab, hanem csak magyarázatja Matthisson Kháriszának”.⁵³ Matthisson versének Ungvárnémeti Tóth által is idézett kezdősorából („Glücklich ist der, und hochgesinnt, wie Götter...”)⁵⁴ egyértelmű, hogy Tóth IX. ódája a *Die Grazien* című német nyelvű költeménynek⁵⁵ ógörög és magyar fordításaként kapott helyet a kétnyelvű kötetben. A görög újság a görög szövegen kívül más információt nem közölt a versről, így az olvasók nem tudhatták meg, hogy az óda valójában egy német mű ógörög nyelvű változata.

A IX. ódán kívül még tizenegy epigrammát közölt a görög lap az Ungvárnémeti Tóth kötetében publikált összesen ötvenegy epigrammából.⁵⁶ Ezek közül nyolc olyan költemény volt,⁵⁷ amelyben Ungvárnémeti Tóth a kor szokásainak és a műfajnak megfelelően eredetileg a magyar kulturális élet fontos helyszíneit, szereplőit, eseményeit verselte meg. A konkrét eseményekre, személyekre tett utalások azonban a legtöbbször csak az epigrammák magyar változatának címéből derülnek ki egyértelműen, hiszen a költő a gyakran nem túl konkrét szövegek görög változatának a vers valamely képét kiemelő, a magyartól eltérő, általános értelmű címet adott.⁵⁸ A görög versek a kétnyelvű kötetben így csak a magyar változattal együtt nyerik el teljes, a korhoz kapcsolódó aktuális értelmüket. Az *Ermisz o Lójosz* azonban csak a görög változatokat közölte a költő által adott eredeti, általános értelmű görög címekkel, így a görög folyóirat olvasói csupán általános életbölcseégeket olvashattak az epigrammákban, a magyar közéletre tett aktuális utalások jelentése és a címzettek személye homályban maradt. Az azonosítást az is nehezítette, hogy a görög lap nem közölte az epigrammák sorszámát sem.

Három epigramma (XII., L., LI.) azonban az eredeti, általános jelentésű görög cím helyett olyan görög címmel jelent meg, amelyből azonosítható az epigramma megszólítottja. A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjének már idézett megjegyzé-

52 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 376–377.

53 *Uo.*, 383.

54 *Uo.*

55 Friedrich MATTHISSON *Gedichte*, Zürich, Johann Heinrich Füssli, 1797, 51.

56 A görög újság az eredetitől eltérő sorrendben közölte a tizenegy epigrammát: XV., XXII., XXIII., XLV., XVI., IX., XXV., XXVII., XXXIX., L., LI.

57 A Tóth által adott görög és magyar címek a következők (zárójelben a görög cím jelentése): XV. *Τὸ χρύσεον γένος* ('aranykor') / *Festeticshez*, XXII. *Ἑλλάς καὶ Παννονία* ('Hellas és Pannonia') / *A' két nemes Djikához*, XVI. *Ἀλκιβιάδης* ('Alkibiadés') / *Stahlihoz*, XXV. *Μοῦσαι καὶ Χάριτες* ('Múzsák és Charisok') / *Váradihoz*, XXVII. *Κλέος τῆς ἐπιστήμης* ('A tudás dicsősége') / *Pápai Tóthoz*, XXXIX. *Ἄνθος καὶ καρπός* ('Virág és gyümölcs') / *Rhédeihez*, L. *Αἱ κράτισται θεαί* ('A leghatalmasabb istennők') / *Okenhez*, LI. *Ἦμμα καὶ φάος* ('Szem és fény') / *Beerhez*.

58 A címek változatairól lásd KEISZ, *Az ógörög zsenégtől...*, i. m., 313–315.

se arra utal,⁵⁹ hogy az új címekre a javaslatot a kötet „beküldője” tette, és a görög szerkesztők elfogadták ezeket a címjavaslatokat. Tóth kötetében a XXII. epigramma görögül *Ἑλλάς καὶ Παννονία* cím alatt jelent meg, a görög lapban viszont *Εἰς τοὺς δῶ εὐγενεῖς Γρίκας* cím alatt közölték, ami az Ungvárnémeti Tóth által adott eredeti magyar cím (*A' két nemes Djikához*) görög fordítása. Az L. és az LI. epigramma esetében hasonlóan jártak el a görög szerkesztők, az általános görög cím helyett az Ungvárnémeti Tóth adta magyar cím görög fordítását közölték.

Sorszám	Ungvárnémeti Tóth eredeti görög címe	Ungvárnémeti Tóth eredeti magyar címe	A görög lapban megjelent cím
XXII. ⁶⁰	Ἑλλάς καὶ Παννονία	A' két nemes Djikához	Εἰς τοὺς δῶ εὐγενεῖς Γρίκας
L. ⁶¹	Αἱ κράτισται θεαί	Okenhez	Εἰς Ὀκηνον (Oken) τὸν φιλόσοφον
LI. ⁶²	Ὅμμα καὶ φάος	Beerhez	Εἰς Βέερον τὸν ἰατρὸν

A görög lap három olyan epigrammát is közölt,⁶³ amelynek Ungvárnémeti Tóth kötetében nem volt semmilyen kortárs vonatkozása, a görög és a magyar cím jelentése így pontosan megfelelt egymásnak. Ennek megfelelően ezek a versek szinte teljesen antik hatást keltettek. Az XLV., *Ὁ Γίγας / A' Gígász* címmel megjelent epigrammára ez olyannyira igaz, hogy Vályi Nagy Ferenc sárospataki professzor eredeti ógörög költeménynek nézte ezt a verset, amikor a szöveg egy korábbi változata Kazinczy közvetítésével eljutott hozzá.⁶⁴

Mindebből világosan látszik, hogy a bécsi görög újság szerkesztőit a görög nyelvi és kulturális vonatkozások érdekelték a leginkább. Nyolc epigramma esetében e vonatkozásokat úgy emelték ki, hogy elhagyták a magyar címeket, így a szövegek magyar utalásaitól megfosztva antikizáló ógörög verssé változtak. Így vált például a Festeticshez szóló epigramma az aranykort dicsőítő verssé (XV.), vagy a Stáhlyt megszólító epigramma Alkibiadésről szóló költeménnyé (XVI.). A többi mutatvány esetében pedig eleve olyan szövegeket választottak, amelyek már Ungvárnémeti Tóth kötetében sem tartalmaztak kortárs magyar utalásokat. Mindez jól kapcsolódik a kötetet ismertető cikkhez, amely – mint láttuk – nem tett utalást Ungvárnémeti Tóth verseskötetének magyar vonatkozásaira. Mindez összességében azt a téves képzetet ébreszthette a görög lap olvasóiban, hogy Ungvárnémeti Tóth kötete

59 „ezen felhozott darabokban a Magyar címek görögre fordítottak a' beküldő által...” Tudományos Gyűjtemény, 1818/12, 100.

60 UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 396–397. Tóth eredeti görög címének jelentése: Hellas és Pannonia.

61 *Uo.*, 414–415. Az L. epigramma görög lapban megjelent címének jelentése: Oken filozófushoz. Érdekes, hogy a lap szerkesztői zárójelben latin betűkkel is kiírták Oken nevét.

62 *Uo.*, 414–415. Az LI. epigramma görög lapban megjelent címének jelentése: Beer orvoshoz. Az eredeti görög címek jelentését lásd az 57. jegyzetben.

63 A Tóth által adott görög és magyar címek a következők, jelentésük ezúttal azonos: IX. *Ἀχιλλεύς / Akhileusz*, XXXIII. *Ἔρως καὶ φιλία / Szerelem és barátság*, XLV. *Ὁ Γίγας / A' Gígász*.

64 Tóth Vályinak elküldött epigrammáiról lásd KEISZ, *Az ógörög zsenéktől...*, i. m., 308–311.

kizárólag az ősi görög kultúra nagysága előtt hajtott fejet, noha a valóság ettől igen-csak távol állt.

A bécsi görög lap ismertetése a kötet körüli nemzetközi hírverés része lehetett. A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* ugyanis négy nappal a görögök után, 1818. augusztus 20-án közölt rövid német nyelvű ismertetést a görög–magyar verseskötetről.⁶⁵ A mindössze nyolcsoros írás a kötettel kapcsolatos alapvető információkon túl a versek hazafias jellegére hívta föl a figyelmet. Olyan szempontot emelt tehát ki, amely a görög újság ismertetéséből teljesen hiányzott, viszont a magyar viszonyokat talán valamivel jobban ismerő németajkú olvasók számára érdekes lehetett.

Az ógörög–magyar verseskötet rangját emelte a görög recenzió már említett, a *Tudományos Gyűjteményben* 1818 végén megjelent fordítása is. A recenzió magyar szövege előtt egy rövid bevezető olvasható, amely lelkes szavakkal méltatja Ungvárnémeti Tóth kötetének jelentőségét: „Egy új és szokatlan tünemény tetszett fel a’ Magyar Literaturának derülő egén...”⁶⁶ A cikk kezdőmondatai a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* fentebb idézett méltatásával állítják párhuzamba a görög újság méltatását: „annyival inkább diszére szolgál Hazánkknak, hogy azt nem tsak a’ válogatott ’s nyomos szavakkal élni tudó Rösler a’ Budai és Pesti Újságnak 67-dik darabjában hatalmasan megdítserzte; – hanem magok a’ Görögök is igen kedvezőleg megítélték.”⁶⁷ A bevezetés ezt követően hangsúlyozza a külföldről, a kétnyelvű kötet ügyében leginkább illetékesnek tűnő görögöktől érkező elismerő bírálat jelentőségét, kiemeli Ungvárnémeti Tóth orvosi kiválóságát, végül röviden bemutatja a bécsi görög újságot. Ezt követően a cikk pontos fordításban közli a görögök ismertetését, majd felsorolja a közölt versek adatait. A görögökhöz képest jóval több információt ad meg, hiszen pontosan közli a versek kötetbéli sorszámát, az epigrammáknál pedig megadja a magyar címben szereplő címeteket is. Az egész cikk legvégén, a versek felsorolása után pedig a korábban már idézett megjegyzés olvasható a magyar verscímek görögre fordításáról. Amint láthattuk, ez utóbbi állítás pontatlan, hiszen csak három epigramma esetében változott meg a cím. A cikk legvégén aláírásként a „Thaisz” név szerepel. E név Thaisz Andrást (1789–1840), a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjét takarja, aki a bevezetőben megjegyzi, hogy a kétnyelvű kötetnek „nem is vagyok competens Bírāja”. A cikk végére a címek megváltoztatása kapcsán illesztett pontatlan megjegyzés némileg igazolja ezt.

A versek azonosítását tartalmazó lista a görög újság cikkének fordításához hasonlóan idézőjelben áll, noha – mint láttuk – jónéhány olyan információ is szerepel ebben a felsorolásban, amely a görög lapban nem jelent meg. Ez a rész⁶⁸ tehát nem tekinthető fordításnak, hiszen a görögök mindenfajta kommentár nélkül a görög verseket közölték a fentebb bemutatott módon. Mindebből az következhet, hogy

65 Vereinigte Ofner és Pester Zeitung, 1818. augusztus 20., 67. szám, 928. – A cikk értelmezésében Szabó Éva gyakorlóiskolai vezetőtanár volt segítségemre. Ezúton is köszönöm munkáját.

66 Tudományos Gyűjtemény, 1818/12, 97.

67 Uo.

68 A második bekezdés harmadik sorában található gondolatjeltől kezdődően. Tudományos Gyűjtemény, 1818/12, 99.

az idézőjelben szereplő rész, vagyis a cikk fordítása és a versek felsorolása, illetve a cikk idézőjel nélküli részei, vagyis a fordítás előtti bevezetés és az utána közölt megjegyzés két különböző szerző munkája. A bevezető és a záró megjegyzés, vagyis az idézőjeleken kívüli részek írója minden bizonnyal a cikket jegyző szerkesztő, Thaisz András. A görög cikk fordítója és a versek azonosítója pedig olyan személy lehetett, aki nem csupán kiválóan tudott görögül, hanem jól ismerte Ungvárnémeti Tóth kétnyelvű verseskötetét, beleértve a görög verseket is. Nem elrugaszkodott azt feltételezni, hogy ez a személyleírás leginkább magára Ungvárnémeti Tóth Lászlóra illik.

E feltételezést erősítheti az is, hogy Ungvárnémeti Tóth jó kapcsolatban állt a bécsi görög újsághoz hasonló profilú *Tudományos Gyűjteményt* kiadó Trattner János Tamással, hiszen 1818 júniusában e lapban publikálta Pindaros-tanulmányát,⁶⁹ s ugyanennél a kiadónál jelent meg 1818 júliusában kétnyelvű verseskötete is. A költő Trattner másik fontos lapjában, a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* melléklapjában, a *Hasznos Mulatságokban* is többször publikált.⁷⁰ Ungvárnémeti Tóthnak megvoltak tehát a kapcsolatai ahhoz, hogy elősegítse a könyvét méltató görög cikk fordításának elhelyezését, ráadásul a nyomdász-kiadónak is hasznára válhatott a kiadványának külföldről érkező elismerés.⁷¹ Arra is van egyébként adatunk, hogy az ekkor már Bécsben élő Ungvárnémeti Tóth 1819 márciusában biztosan ismerte a görög lap cikket.⁷²

***

Ungvárnémeti Tóth László tudatos alkotói döntést hozott, amikor episztolájában a görög nép történelmét saját koráig mondta el. Nem állíthatjuk, hogy nagyon tájékozott volt a kor görög életének problémáiban, ám azt jól látta, hogy a görögség helyzetének javításához kulturális fejlődésre, az ősök hagyományának folytatására éppúgy szükség van, mint a politikai szabadság kivívására. E gondolatokat pedig szinte pontosan ugyanazon költői képek segítségével fogalmazta meg, mint amiket a kor magyar problémáinak jellemzésére is használt.

A könyvéről ismertetést közlő bécsi görög lapot elsősorban Ungvárnémeti Tóth könyvének görög vonatkozásai érdekelték, kötetének magyar vonatkozásairól, témáiról nem tesznek említést. A cikk így az ógörög nyelv tanulmányozásának fontosságát hangsúlyozza, mutatványként pedig olyan verseket választottak a szerkesztők, amelyeknek nincs vagy alig van magyar vonatkozása.

A Kazinczy-követő Ungvárnémeti Tóth és a Koraisz eszméit követő bécsi görög szerkesztőség nem ismerte föl egymásban a hasonló kihívásokkal küzdő népek ro-

69 UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *A' Költő remekpéldáiról...*, i. m.

70 Cikkeinek listáját lásd UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 77–78.

71 Trattner más lapjában is reklámozta Ungvárnémeti Tóth kötetét: *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1818. július 18., 48.

72 Epigrammáit értékelve így ír 1819. március 13-án Széphalomra: „szépek azok is, a' melyeket a' Görögök mustrául mutattak-bé.” UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Művei*, i. m., 592.

kon lelkű fiait. Úgy tűnik, a görög és a magyar félnek fontosabb volt a felvilágosodás és a nyugat-európai eszmék, kulturális minták tanulmányozása és követése, mint a hasonló helyzetben lévő közép-, kelet- vagy dél-európai népek rokon jelenségeinek megértése és azonosítása. A legfőbb kapcsolatot ezúttal az ókori görögség iránti érdeklődés jelentette Ungvárnémeti Tóth és a görögök között, nem pedig a hasonló célok és problémák.

A görög–magyar kulturális kapcsolatok e rövid fejezete nem sokkal később lezárult. Ungvárnémeti Tóth László 1820. augusztus 31-én Bécsben mindössze harminckét évesen meghalt, az *Ermisz o Lójosz* utolsó száma pedig 1821-ben jelent meg. A 19. század harmadik évtizedében mind a magyar, mind a görög történelemben új korszak kezdődött: az 1821-ben kezdődő görög szabadságharc az évtized végére kivívta a független görög államot, amely immáron nekiláthatott a kultúra intézményeinek létrehozásához is. Magyarországon az évtized második felében kezdődő reformkor során jött létre számos ma is működő kulturális intézmény, köztük a Tudományos Akadémia vagy a Nemzeti Színház. Mindezen eredmények aligha jöhettek volna létre az olyan kezdeményezők munkája nélkül, mint Kazinczy Ferenc és Adamándiosz Koraísz, vagy éppen Ungvárnémeti Tóth László és az *Ermisz o Lójosz* szerkesztői, Ánthimosz Gazísz és Theóklitosz Farmakídisz.

Szigeti Molnár Dávid

A lehetetlen elviselhetetlen könnyűsége „Münchhauseniádák” 17. századi szóbeliségünkben

1. A sebesen futó egy lábú ember

2003-ban Herner János, a szegedi magyar irodalomtörténeti tanszék egykori munkatársa és Radics Péter olyan forrásközleményt tett közzé az ekkoriban újrainduló *Lymbus*ban, amely sokkal nagyobb jelentőséggel bír, mint azt eddig vélték. E közleményük címe az általuk közölt forrás címe, azaz *Szennay Kastélynak Könyve* volt.¹ Legtöbbünknek ez nem mond sokat, mégis felfigyelünk rá, mert sosem olvastuk a kifejezést: kastélykönyv. Sejtelmessége valahogy ingerli a képzeletet... Ebben természetesen az is közrejátsszik, hogy a címben Hernerék ipsiszilonnal írták a „Szennay”-t, hajszállra úgy egyébként, ahogy forrásukban volt – vita nincs; tudni kell azonban, hogy a szó az Ungszenna helységnév -i képzős formája. Ebbe az eldugott kis felvidéki faluba indulunk hát először, két-háromszáz évet utazva az időben, kalauzunk pedig, hogy minél hitelesebb legyen a táj, korabeli leírója, Bél Mátyás lesz, aki 18. századi magyar tudósaink egyik legnagyobbika volt:

„Szenna az Ung folyó [...] partján fekszik, [...] éppen azon a vidéken, ahol a Fekete-víz nevű láp az Ungba rakja terhét. Termékeny és gyönyörű földdel rendelkezik. Úgy vélem, hogy talán a gazdag kaszálókról kapta a nevét. A gersei Pethő grófok és Vécsey báró uradalmához számítják: mindkettőnek itt van a kastélya.”²

1 HERNER JÁNOS, RADICS ANDRÁS [Mészáros Kálmán szerint Péter], *Szennay Kastélynak Könyve*, *Lymbus: Magyarisztomtudományi Forrásközlemények*, 1(2003), 181–210. A dolgozat azonos című előadásváltozata már a 2024. március 21–22-én Pécsen megrendezett *Szövegagyomány és interpretáció* című konferencián is elhangzott. Mészáros Kálmán ötletes és inspiráló – az úgynevezett *Csicsvai Könyvet* a *Szennay Kastélynak Könyvével* szívesen azonosító – tanulmányára pusztán azért utalok a főszerzőben a kelleténél talán kevesebbszer, mert ez csak a kéziratom lezárása után, 2025. április 17-én jelent meg. MÉSZÁROS KÁLMÁN, *Megkerült az elveszettnek hitt „csicsvai könyv”? = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 12.*, szerk. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, Bp., Reciti, 2024, 167–174, <https://www.reciti.hu/2024/8831>.

2 BÉL MÁTYÁS, *Ung vármegye leírása*, ford., tan., szerk. BENEI BERNADETT, TÓTH GERGELY, [Bp.] Argumentum, 2014, 83. A jegyzetek szerint „Bélnek igaza lehet, hiszen etimológiailag összetartozik a magyar »széna« szláv előzményével.” *Uo.*, 100.

Amint utóbbi mondatát „Magyarország nagy ékessége” a maga lapidáris stílusában befejezte, huncutul már sejtjük, hogy a társtalálás körülményeinek valamikor kedvezően kellett alakulnia.³ És csakugyan így is volt: a hajnácskői várkapitány, Vécsey Sándor már a „szomszédból házasodott”, Pethő Julia(nna) volt első neje.⁴ E Vécsey már megtért atyáihoz, amikor unokája, Farkas és annak másodunokatestvére,⁵ Miklós összerúgták a patkót.⁶ Ha nem is ifjak, mindketten fiatal emberek voltak még, utóbbi mindössze 28 éves.⁷ Az eseményeket – Mészáros Kálmántól eltérően⁸ – én a következőképpen rekonstruálom: 1777. szeptember 1-jén Miklós kiselőadást tartott Kelcsén a római Szent Péter-bazilika kupolájának méreteiről,⁹ s mivel a mondottakat még jelenlétében jegyezték fel a kastélykönyvbe, váratlanul tudomást szerzett erről a szerinte őt illető iratról, amelyet Farkas – a bejegyzések majd száz évvel korábbi megszakadása után – már tavaszi felbukkanásakor újra kezdett – persze nélküle. De nemcsak hogy újrakezdte, hanem (alighanem jogosan) azóta is magától értetődő természetességgel használta sajátjaként, így az azt elkívánó Miklósnak – mintha szövegmásolásról egyikük sem hallott volna – már csak az erélyes, ám hiábavaló tiltakozás jutott.¹⁰ Szemlátomást nagyon szerette volna megkaparintani a könyvecskét, első bejegyzésében a sebesen futó egy lábú emberrel, s első felindulásában unokatestvérét még azzal is komolyan megfenyegette, hogy fenntartja „a törvénytelen remediumokat is!”¹¹ Hogy hirtelen támadt háborúságuk ugyanolyan hirtelenül elült-e, mint a kézirat előkerülésekor felszálló por, nem tudom, mindenesetre továbbra is Farkasnál folytatták a könyvet, amelyben így két időkört különböztethetünk meg egymástól: a gyűjtemény első fele 1683 és 1696 között Ungszennán, a második pedig 1777 és 1794 közt Kelcsén keletkezett.

2. A hagymaisten

De vajon mit tartalmazhatott e könyvecske, amely két-három emberöltőt is „elfeledve heverhetett valahol a családi iratok között”,¹² s amely miatt az unokatestvérek is összekülönböztek? Szörnyszülöttekről szóló, féltve őrzött családi titkokat talán?

3 Péter Katalint parafrázálom: PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon: 16–17. század*, [Bp.,] L'Harmattan, 2008 (Múltidéző Zsebkönyvtár), 82.

4 NAGY Iván, *Magyarország családi címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XII, Pest, Ráth Mór, 1868, 109–115; ZSOLDOS Ildikó, *A Vécseyek Szatmárban*, Erdélyi Múzeum, 79(2017), 1. sz., 130–141.

5 A pontosítást Mészárosnak köszönhetjük. MÉSZÁROS, *i. m.*, 174.

6 HERNER, RADICS, *i. m.*, 200.

7 NAGY, *i. m.*, 110.

8 Vö. MÉSZÁROS, *i. m.*, 174.

9 HERNER, RADICS, *i. m.*, 210.

10 Ezt ugyanaz a kéz ugyanazzal a tintával jegyezte be a kastélykönyvbe, mint amely a híres kupoláról mondottakat. Ez a kéz azonban nem azonos azzal, amely a könyv folytatását előre jelzi. Minderre nem figyeltem volna fel, ha Mészáros nem értelmezte volna radikálisan máshogy a kastélykönyvbe bejegyzett tiltakozást, mint én.

11 Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 200.

12 VARGA János, *Háry János elődei*, Levéltári Közlemények, 59(1988), 2. sz., 307–346, 308.

Nagyhatalmú varázsigéket? Vagy talántán kirurgusok praktikáit? Bizony, egyiket sem! Nyúlfarknyi bejegyzések voltak a kastélykönyvben, amelyeket Miklós – unokatestvéréhez hasonlóan – először nem is tudott mire vélni, azonban nagyon mulattatták őt is – több mint kétszáz volt belőlük, mindössze néhány megsárgult papíron, különböző kezekkel írva, s ilyet még sosem látott. Most, hogy így belebújt a szövegbe, s irigykedve szórakozik, hajoljunk át a válla felett, s nézegessük mi is, válogatva-mazsolázva a legjavából!

„Item [Borbély János] hogy egy Asszonyi állat szülni akarván, már az gyermek félig ez világon volt és ismeg vissza ment az Anyna méhiben, es annak utanna három hét mulva született megh, penigh sokat járt az Aszonyi állat, minekutanna az gyermek vissza ment az méhében.”¹³

„Item [Ocsvári Ferenc] mondotta. Hogy olyan Országban volt, hogy Istent benne nem imádnak, hanem veres hagjmát, foghagymát.”¹⁴

„Item [páter Verebélyi]. Ugjan aztis mondotta eő Kegyelme: Hogy a Tőrök Császár olyan madárnak a Tollát viselj, a mely madár az egész világon több nincsen egynél es földre sem száll soha, a mikor tojik, csak egyet tojik, aztis a levegő égben és mikor ki akar kelni, nem űli egy csepetis, hanem mig a levegő egbűl léjűn, adig ki kél, elis repül.”¹⁵

„Item [Végh Zsigmond]: Az fia himlőben lévén egy egész holnapig semit sem evet, hanem csak az himlővel élt, azt az orarúl maga magának le harapta.”¹⁶

3. A bejegyzések szerkezete

E néhány példából is látszik, hogy a bejegyzések egy kaptafára készültek, többnyire ugyanazokból az elemekből állnak:

1. a történet elmondójának nevéből (például „Arsenius Sebessi”) és/vagy titulájából (például „vámorganista”), vagy pedig az ’éppen így’, azaz végeredményben ’ugyanő’ jelentésű „item”-ből;
2. valamilyen közlést jelentő igéből vagy főnévből, amely általában a szövegben mindvégig monoton zsongó „mondott(a)”, „mondta” vagy „mondása”;
3. végül magából a történetből.

13 HERNER, RADICS, *i. m.*, 184. Vö. Christian REUTER, *Schelmuffsky warhafftige curiöse und sehr gefährliche Reisebeschreibung zu Wasser und Lande*, hg. Ilse-Marie BARTH, Stuttgart, Philipp Reclam Jun., 1979, 11–12.

14 HERNER, RADICS, *i. m.*, 191.

15 *Uo.*, 193.

16 *Uo.*, 199.

Mindezt kiegészítheti a történet elmondásának időpontja, helyszíne és körülményei (például szüret, mulatság, „asztal felett”¹⁷ stb.), továbbá annak bizonygatása, hogy az elmeséltek igazak. „Hitével konfirmálja” – az első időkorban (1683–1696) még ilyen banális frázisokkal erősítették az elbeszélteket, a másodikban (1777–1794) azonban már egészen eredeti, már-már mosolyra derítő, körmönfont vagy épp körülményes okoskodások is vannak:

„Anno 1778 die 5. Octobris Büdöskuti István Uram Keltsén vadaszatkor azt mondotta, hogy egy szamár nagyságu nyúlnak egyedöl csak a farkán az szőrit lötte vólna ell és hogy azonnal megg döglött, *mellyet pro majori rei veritate az Lipsiai Anatomicussokkal anatomisaltatta és hogy ugyan csak ök is csak azon deffectust találtak az nyúlon*. Ugyan azon nyúlnak az farkában 24 Körmöczi arany vólt, a fejében pedig talam szaz is, de a kopok megg ették, tehát számat nem tudhattya. Melynek nagyob bizonságara Doctor Vietoris szoral szora confirmalta.”¹⁸

Ugyanekkor (azaz a második időkorban) a bizonygatás helyét már kétszer is olyan záróformula foglalja el, amely egyenesen a mesékre emlékeztet:

„Aki nem hiszi, menyen Vaczra, ottan mind ezeket meg probalni kívannya.”¹⁹

„Aki nem hiszi, menyen oda.”²⁰

Emiatt felmerül, hogy a bejegyzések talán hazugságmesék, különösen, mivel ezek nemcsak hogy gyakran hasonló tematikájúak, hanem még szerkezetileg is szakaszított másai a mi történeteinknek. Íme, itt egy modern hazugságmesé:

„Vót egy régi kollégám, még itt dolgoztunk, Mihály Vilmos, oszt aszongya, hogy az anyjáiék mikor kiolvasztották a szalonnát, a tepertőt belétette egy háromliteres borkánosüvegbe. Jól megnyomta, aszongya. Még utána reátöltött három liter zsírt, aszondta, az anyja. »De az épp úgy vot!« – aszongya.”²¹

17 Vö. például: „Hol beszélgetés közt víg vocsorát ettek, / Tisztességes tréfát asztal felett tettek; / Étel után álmodt szemre eresztettek, – / Nyugodalmat szívben de akkor sem vettek.” *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 16), 522.

18 HERNER, RADICS, *i. m.*, 200. Kiemelés tőlem – Sz. M. D.

19 *Uo.*, 202.

20 *Uo.*, 210.

21 MAGYAR Zoltán, *Szilágysági Dekameron: Szilágysámsoni tréfás elbeszélések és igaz történetek*, Bp., Balassi, 2019 (Magyar Népköltészet Tára, 18), 77. Vö. *A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)*, szerk., tan. KOVÁCS Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989 (Magyar Népmesekatalógus, 8); MAGYAR László András, *Hazugságtipológiák*, Holmi, 12(2000), 4. sz., 446–451.

4. A műfaj

Bár a bejegyzéseket nem ugyanaz a személy írta be a kastélykönyvbe, műfajukat többen is igyekeztek meghatározni: anekdota,²² adoma²³ és hazugságtörténet²⁴ – leginkább ezek merültek fel, kerültek szóba. A levéltárosok és irodalomtörténészek azonban úgy „skatulyázták be” őket, hogy közben nyilvánvaló tényeket ignoráltak. Ilyen például, hogy a történetek túlnyomó többsége:

- mindössze egymondatos, így az égadta világon semmi sem készíti elő „csattanójukat”;
- hogy tematikailag kötöttek: mindig valami csodásról, fantasztikumról, sőt képtelenségről – vagy legalábbis szokatlanról szólnak;
- végül hogy kifejezetten az elhitetés igényével lépnek fel.

Márpedig ezek a legkevésbé sem az anekdota vagy az adoma műfaji sajátosságai. De vajon a hazugságtörténeteké lehetnek-e? Talán... Adódik viszont két nehézség. Az egyik, hogy azok, akik kimondottan hazugságtörténeteket gyűjtenek, nem így reagálnak rájuk: „quod non credo.”²⁵ Márpedig a kastélykönyvben többször is hasonló reflexiót fűznek a leírtakhoz.²⁶ A másik pedig, hogy a bejegyzések között vannak olyanok, amelyek biztosan igazak,²⁷ sőt olyanok is, amelyeket ekkor még annak hittek. Például „[a] láb nélküli madárról szóló mese még Linné idején, a természetkutatás virágkorában is sikeresen dacolt minden kiirtási kísérlettel”,²⁸ s arra vezethető vissza, hogy az első olyan paradicsommadaraknak, amelyeknek preparátumát európaiaknak adták ajándékba, úgy amputálták a lábát, hogy az az avatatlan szemnek észrevehetetlen volt.²⁹ Lábatlan pedig csak szállni lehet, leszállni nem – szűrték le a mieink az észszerű, ám téves következtetést. De az is igaz, hogy a paradicsommadarak tolla divatba jött. Nagyon is! Wendt egyenesen így fogalmaz: „Amint egy korabeli beszámolóban olvashatjuk, nagy eseménynek számított, ha a *tanna-besari* tündér néhány dísztolla vagy egy lenyúzott bőre valamilyen ritkasággyűjteménybe került. Ugyanis száz paradicsommadárbőr közül

22 Papp Gábornénál: „anekdoták”. PAPP Gáborné, *A Magyar Országos Levéltár szerzeményei: 1978–1985*, Levéltári Szemle, 36(1986), 2. sz., 57–67, 66. Varga Jánosnál: „anekdotázó történetek”. Vö. BODNÁR Imre, *Harmincnégy kilométeres iratsor*, Magyar Hírlap melléklete, 1986. máj. 17., 6. Ugyanők a történetek egy részét „vadásztörténeteknek”, „vadászélményeknek” is mondják.

23 Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 181.

24 Vargánál: „szájhősködések”, „nagyotmondások”. Vö. BODNÁR, *i. m.*, 6; VARGA, *i. m.*, 307. A Herner–Radics szerzőpárosnál: „hazugságtörténetek”, „hencegések”, „hihető vagy hihetetlen, nagyotmondó kalandok”, „tódítások”. HERNER, RADICS, *i. m.*, 182.

25 HERNER, RADICS, *i. m.*, 186, 187.

26 Ilyen például a „filentett”, a „Pataki Janos Uram, a ki a fél szemével csak elégh látt, azt mondotta” vagy az „[a]ki akarja higye el, a ki nem akarja, hagra abba” is. *Uo.*, 183, 194, 206.

27 Mészáros erre is felfigyel. MÉSZÁROS, *i. m.*, 172.

28 Herbert WENDT, *Noé nyomában: Az állatok felfedezése*, ford. AUER Kálmán, Bp., Gondolat, 1872, 118.

29 *Uo.*, 116.

kilencvenkilenc a divatnak jutott.”³⁰ Mindezek alapján pedig nem nehéz belátni, hogy fenntartásokkal kell fogadnunk azokat az állításokat, amelyek kapásból „le-hazugozzák” a kastélykönyv történeteit, ügyet sem vetve a korabeli tévhitekre. Ezt egy másik példával is szemléltetném. Nem teljesen légből kapott ugyanis a hagyma-imádatról szóló történet sem, hisz van olyan ország, ahol többek szerint is istenként imádták a hagymát. Ez az ókori Egyiptom. A *Szent Apolloniusnak, az aszkétának vértanúsága* című, 2. századi apologetikus szövegben például kétszer is utalnak arra, hogy „[a]z egyiptomiak istennek nevezték a hagymát és a fokhagymát”,³¹ Juvenalis pedig gúnyolja is őket emiatt: „ott vétek szentségtelenül hagymába harapni.”³² E mendemonda ráadásul még csak nem is teljesen alaptalan: egy egyiptomi varázspapirusz szerint ugyanis a hagyma megvédi a gyermekeket a halottakkal szemben.³³

5. Vissza a jövőbe: az „ismeretlen gravitációs tér”

Ismét Szegeden vagyunk, 2004. február 7-én, s minthogy még nem szűnt meg a Széchenyi téri kioszk, vásároljunk egy *Magyar Nemzetet*: a 36. oldalon ebben már fametszet ábrázolja az egy lábú embert. Ám ez nem „spurizik”, mint a kastélykönyvbéli, hanem csak heverészik: a hátán fekvé egyetlen ormótlan lábát a magasba emeli, mintha csak lábboltozatát szeretné alaposabban szemügyre venni. Közönsége aligha találná ki: ezzel akarja árnyékba borítani magát, hogy renyhén hűsölhessen a forró égöv alatt. Ő ugyanis egy szkiapod, aki Umberto Eco *Baudolinójából* lehet sokaknak ismerős, s aki ezúttal „láblógászása” közben is „lélektelenül robotol” annak érdekében, hogy a napilap olvasótáborának érdeklődét felcsigázza a körülötte lévő cikk iránt, amely így kezdődik:

„Ismeretlen gravitációs térbe, a mese mitikus idejébe kalauzolja a nyájas olvasót az a most előkerült, több mint kétszáz esztendeig lappangó kézirat, amely bizarr hiedelmeket, tréfákat és frivol adomákat tartalmaz. 1683-ban az Ung megyei Szennán – a felső-nógrádi, illetve a somogyi Szennától megkülönböztetendő: Ungszennán – kezdte papírra vetni valaki, majd 1777-től a Zemplén megyei Kelcsén (nem tévesztendő össze a szatmári Kölcsével) más kéz írta tovább a becses „kastélykönyvet”, amelyet most először olvashatunk nyomtatott formában. A kéziratos feljegyzésfüzér – amely a Lymbus, 2003 című kiadványban látott napvilágot – nagy valószínűséggel a Vécsei bárók keze nyomát őrzi, akik az említett kastélyok urai voltak, bár az sem elképzelhetetlen – mivel két Vécsei báró, Farkas és Miklós is szereplője a hóbortos

³⁰ *Uo.*, 118.

³¹ *A vértanúság emlékei*, szerk., ford., RADÓ Polikárp, Bp., Szent István Társulat, 1944 (Keresztény Remekírók, 2), 68–69.

³² Decimus Iunius IUVENALIS *Szatirái latinul és magyarul*, ford., szerk. MURAKÖZY Gyula, tan. HORVÁTH István Károly, Bp., Akadémiai, 1964 (Görög és Latin Írók, 9), 302–303.

³³ KÁKOSY László, *Varázslás az ókori Egyiptomban*, Bp., Akadémiai, 1969 (Kőrösi Csoma Kis-könyvtár, 7), 52.

adomáknak –, hogy egy környezetükben élő elszánt tollforgató a kézirat valódi szerzője.”³⁴

Megismétlik tehát Hernerék egy évvel korábbi állítását, miszerint a gyűjtemény „mindedig publikálatlan” volt. Húsz évvel később azonban ki fog derülni: nem így van.³⁵ Órára készülve akadtam rá korábbi közlésére, valószínűleg épp úgy, ahogy akkor Vécsey Farkas családi köréből valaki az eredetire: véletlenül.

6. A tájékoztató

„Mielőtt elkezdené kitölteni az űrlapot”, „mielőtt új terméket használ” vagy „a gomb-ra kattintana...” – „FIGYELMESEN OLVASSA EL A TÁJÉKOZTATÓT!” Persze sohasem olvassuk el, hisz borzasztóan unalmas, ráadásul apró betűs; és egyébként is: jobban tudjuk mi azt!

Hasonló történhetett ezúttal is. Az ügy hátteréhez tudni kell, hogy hajdanában a (Magyar) Országos Levéltárnak időről időre összefoglaló jelentést kellett tennie és közzétennie iratanyaga gyarapodásáról. 1986-ban, amikor egy ilyen közleményben „művelődéstörténeti érdekességként” először említették meg a *Szennay Kastélynak Könyvét*, a legújabb szerzeményekről a szerencsétlenségére ekkor már rutinos beszámolóírónak minősülő Papp Gáborné tájékoztatta a szakmát.³⁶ Ugyanekkor azonban egy „interjúban” a levéltár főigazgatója, Varga János is szóba hozta a könyvet,³⁷ aki a helyszűke ellenére nemcsak hogy idézett belőle, hanem idézetét még fényképpel is illusztráltatta. Nagyon is sejteni lehet tehát, hogy már ekkor izgathatta őt a kézirat, két évvel később pedig *Háry János elődei* cím alatt közölte is a szövegét.³⁸ E cím viszont félrevezető volt, így nemcsak a kastélykönyvről 1991-ben szakdolgozatot író Kuklis Erikának,³⁹ hanem egy évtizeddel később témavezetőjének, Herner Jánosnak is elkerülte a figyelmét.

7. Elefánt vagy Elefánt? Összeszerelési útmutató

Jobb kétszer, mint egyszer se, bölcselkedhetnek nagyosan, ám a két forrásközlés – a legnagyobb meglepetésemre – nemcsak hogy holtbiztosnak látszó olvasataiban, hanem még „kompozíciójában” is elüt egymástól.⁴⁰ Míg Varga ugyanis „az

34 SZEPESI Attila, *Kakastojás: Szennai kastélykönyv: barokk pletykák, adomák, bolondságok*, Magyar Nemzet, 2004. febr. 7., 36.

35 Arra, hogy a gyűjtemény kétszer is megjelent, Mészáros is felhívja a figyelmünket. MÉSZÁROS, i. m., 168.

36 PAPP, i. m., 65–66.

37 BODNÁR, i. m., 6.

38 VARGA, i. m., 307–346. Mészáros nagyon hasonlóan rekonstruálja az eseményeket, mint én. MÉSZÁROS, i. m., 169.

39 KUKLIS Erika, *A Szennay Kastélynak Könyve, azaz az első magyar nagyotmondók* [szakdolgozat], Szeged, 1991.

40 Már most félreértéshez vezetett, hogy Mészáros azzal az eshetőséggel is számolt, hogy Varga és Hernerék közlése különböző kéziratokon alapult, ezért szeretném még egyszer hangsúlyozni,

eredeti szerkezetben, egyszersmind [...] betűhíven⁴¹ közölte a gyűjteményt, addig Hernerék elkülönítették egymástól a különböző időkorokba tartozó bejegyzéseket, s a paratextusokat is ennek megfelelően rendezték el. El is kell ismerni: kiadásuk letisztultabb, mint Vargáé, csakhogy egyáltalán nem figyelmeztetnek arra, hogy eszményitenek. Márpedig ez kínos tévedésbe ejtheti azt, akinek nem szúr szemet, hogy „kozmetikázásuknak” nyoma maradt: a második időkor olyan reduplikációval kezdődik, amely semmiképp sem „csúsztatott volna be” a szövegbe, ha szerkezetazonosan publikálták volna a kéziratot – Herneréknél ugyanis nem kevesebb mint tizenhat oldal van Böti László 184. lapon olvasható, óriásszúnyogokról szóló mondása és annak szükségtelen megisméltése (200. lap) között. Valamivel szembe-tűnőbb, hogy Varga és Hernerék még a szavak egy részét is másképp betűzték ki, s az esetek túlnyomó többségében autopsziát igényel annak eldöntése, hogy olvasataik közül épp melyiküké a helyes:

- vajon például másfél colnyi vagy másfél iszáknyi szúnyogokkal „csipattatta magát” Böti László uram?⁴²
- Bottyány Pálnak elefántfoga volt, vagy csak egy sima foga, de az Elefánton (a Nyitra vármegyei faluban)?⁴³
- Az Ungtól vagy az üvegtől részegedett meg a deák?⁴⁴ (Úgy is fogalmazhatnék: hazafi volt, vagy iszákos?)⁴⁵
- Az oláhok vagy az olaszok a gyenge szemű nemzet?⁴⁶

Satöbbi, satöbbi... Az élet nagy kérdései. De azért mégiscsak térjünk vissza a paratextusokhoz.

8. Halátalakító

A kastélykönyvnek – Vécsey Miklós protestációját természetesen nem számítva – három paratextusa van: ezek közül az egyik mottó, a másik kettő pedig bevezető. A mottó (ezt még nem regisztrálták) Beniczky Péternek *A közönséges magyar példabeszédekről* című verséből való idézet (amely egyébként még a *Focus kovács* címen ismert példával is kapcsolatba hozható):⁴⁷

hogy a különbségek egyértelműen gondatlanságból származnak. MÉSZÁROS, *i. m.*, 169, 170; Csörsz Rumen István, *Palackpostafiók: Előhang a Doromb 12. kötetéhez = Doromb... 12., i. m.*, 9–14, 11.

41 VARGA, *i. m.*, 309.

42 Uo., 311. Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 184.

43 VARGA, *i. m.*, 316. Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 184.

44 VARGA, *i. m.*, 315. Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 185.

45 Vö. „Lynceste folyamának egészen más a hatása: / az, ki nem ismer mértéket s úgy hörpöli habját, / ing-leng, mintha merő színbort mert volna magába.” Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások [Metamorphoses]*, ford. DEVECSERI GÁBOR, szerk. SZEPESSY TIBOR, KATONA TAMÁS, [Bp.,] Magyar Helikon, 1975, 437.

46 VARGA, *i. m.*, 332. Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 192.

47 „És azok, mikoron felemelték volna szemeket, láták az ő homlokán ezeket, hogy idők változnak, emberek kisebbülnek, és kik igazat mondnak, törött fejek leszen.” *A magyar középkor irodalma*, szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), 1016.

Ne enged nyelvednek, hogi iarion elmednek
 Előtte szabad kinyén
 Gyakorta Csacsogas s gondolatlan szollas
 rostaltatik értelmén.
 Bár mondgis igazat, be törík agiadat
 nem szoltal masnak keduéen.⁴⁸

Talán még azt is meg lehetne állapítani, hogy épp melyik változatából,⁴⁹ ennek a jelentősége azonban elhomályosodik amellet, hogy Beniczky elébb citált közmondásainak egyikével „kezdődik” a Szentsei-daloskönyv hazudozásról szóló verse (a *Fenékkal fölfordult már ez széles világ...*) is:

*Az ki igazat szoli, bé törík a feje,
 De ki hazudnyi tud, az ül asztal fére,
 Nagy kévélyen kandál az ezüst sellegre,
 Könyékig iár keze az fekete lébe.*⁵⁰

Ez azért is figyelemre méltó, mert Bitskey István már 2004-ben érdemesnek tartotta volna a kastélykönyv történeteit és hazugságverseinket komparatiztikai vizsgálódások tárgyává tenni,⁵¹ s egy hús évvel későbbi hozzászólásában Jankovits László is ugyanezt ajánlotta.⁵² Én készségesen el is ismerem, hogy ezek között igen szoros tematikus kapcsolat van, ám arra feltétlenül figyelmeztetnék mindenkit, hogy nagyon észnél kell lenni, hogy ebből milyen következtetést szűrünk le. Hadd szemléltessem ezt egy példával. A hazugságversek egyik legelterjedtebb motívuma a már említett óriásszúnyogé, Bognár Péter szerint egyébként a *János vitéz* hasonló eleme is egyenesen erre a „forrásanyagra vezetendő vissza”:⁵³

1704: Láttam olly szunyogot, melnek lába, szárnya
 Dunát által érte annak hosszúsága...⁵⁴

1738: Egy szúnyogot láttam Böszörmény várában,
 Melynek kilenc falu feküdt árnyékában...⁵⁵

48 HERNER, RADICS, *i. m.*, 183. Vö. *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, szerk. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 141.

49 Vö. *Madách Gáspár...*, *i. m.*, 141.

50 Énekek és versek (1686–1700), szerk. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 14), 637. (A továbbiakban: RMKT XVII/14.) Kiemelés tőlem – Sz. M. D.

51 BITSKEY István, *Múltunk tanújelei: Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, Hítel, 17(2004), 3. sz., 122–124, 124. Vö. Csörsz Rumen István, *Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század fordulójáról*, Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények, 1(2003), 307–316.

52 Hozzászólását ezúttal is köszönöm!

53 BOGNÁR Péter, *A János vitéz közköltészeti forrásai: a hazugságversek = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2.*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2013, 231–240, 240, https://reciti.hu/wp-content/uploads/Doromb2_teljes.pdf.

54 RMKT XVII/14, 638.

55 *Közköltészet 1.: Mulattatók*, szerk. KÜLLŐS Imola, Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 299.

Ezekben a versekben tehát akkora a szúnyog, mint a Duna, vagy mint egy vár. Ehhez képest viszont a kastélykönyvben (legalábbis egy helyütt) azt írják: „Böti László úr [...] az Bodrok között magát másfél czsolni szúnyogokkal csipattatta.”⁵⁶ A col vagy hüvelyk régi hossz mérték, „átlagos értéke mai mértékegységben” 3,18 cm,⁵⁷ vagyis ezek a szúnyogok hozzávetőleg 4,8 centisek, s így talán még mindig elbújhatnak a Közép-Európában honos óriás lószúnyog mellett: „[A]z óriás lószúnyog v. »szúnyogkirály« [...] 4–5 cm hosszú s kifejlesztett szárnyakkal eléri a 7–8 cm-t is.”⁵⁸ Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a kastélykönyvben nincsenek hazugságtörténetek, vagy hogy e könyvnek ne lenne köze a hazugságversekhez, mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a bejegyzések tekintélyes részében elmosódik a határvonal hazugság és kuriózum között. Ha ezt nem vesszük figyelembe, magyarázataink és következtetéseink is félre fognak csúszni. Hadd mutassak erre egy elrettentő példát.

„Soldos Ádám Uram mondotta, hogy közönséges az Csikbul Lampretát et econverso az Lampetrabul Csikot csinálni.”⁵⁹ Nos, a lampetra jelentését anno dacumál így határozták meg: „Helyesen: lampyrida; ez a szentjánosbogár latin neve.”⁶⁰ Eszerint tehát Soldos Ádám (aki egyébként annyira ismerte a halakat, hogy a fogukról megmondta, hány esztendősek)⁶¹ a csík(hal)ból – esetleg az angolnából – szentjánosbogarat tudott csinálni, és persze fordítva. „Mily csoda!” – kurjantjuk el magunkat, miután szájtátva néztük végig e metamorfózist, s ezért is annyira kínos, mikor felismerjük: nem a halakból csináltak itt bogarat, hanem minket tettek lóvára: Soldos nem átváltoztató-, hanem csupán halpucoló művész, vagy rosszabb esetben: állatkínzó volt. Ő ugyanis csak ingol(n)át vagy latin nevén lampetrát tudott a hozzá nagyon-nagyon hasonló csikból csinálni, és vice versa, s ezzel aztán ki is merült minden tudománya.

Ezzel azonban a paratextusok tárgykörét még nem merítettük ki, hátravan ugyanis a két bevezető. Ezek a két időkor elején, azaz 1683-ban és 1777-ben keletkeztek, s akkora az időbeli távolság köztük, hogy ez már felfogásukon is látszódik. Míg ugyanis az 1683-as szerint tanulnunk kell a könyvből, addig az 1777-es szerint csak gyönyörködnünk kell benne:

„Plus ultra. 1683. 1. Maji. Kezdődnek az szép s kedves napok, melyekben méltó ezen Szennay Könyvet is megvizsgálni, micsoda újságok tanáltnak benne. Komponáltatott igazságot és igazat kerülő ifjaknak épületire, abban az erkölcsben megrögzött véneknek megfeddésére. Íratott Szennay kastélyban.”⁶²

„Ezen könyvet continuála Báró Wécsei Farkas Kelcsén, maga és jobarátinak mulatságaért Anno 1777.”⁶³

56 VARGA, *i. m.*, 311.

57 Vö. MNL *Levéltári kisokosa*.

58 *Természettudományi lexikon*, szerk. ERDEY-GRÚZ Tibor, II, Bp., Akadémiai, 1965, 682.

59 VARGA, *i. m.*, 338.

60 *Uo.*

61 HERNER, RADICS, *i. m.*, 186.

62 *Uo.*, 183.

63 *Uo.*, 200.

Ezzel függ össze, hogy bár „tulajdonképpen nincs lényeges tartalmi és minőségi különbség a XVII. és a XVIII. század [...] állománya között”,⁶⁴ a második időkorban a korábbinál azért mégiscsak jóval több az öncélú, ordinaré megnyilatkozás:

„Item [Nedeczki János]: egy Jesuvita midön magat ki rakotta vólna, az ganéjja egy fertály mázát nyomot.”⁶⁵

„Anno 1779 die 18va Julii Méltóságos Gróf Pálffy Károly Nemes Zempeleny Vármegyének Fő Ispánnya és Magyar Országnak Vicze Cancellariusza Kelcsén aszt mondotta, hogy a midön Grof Nadasdy Generalis Svajniczot ostrommal meg vette vólna, egy bizonyos Granateros Kapitany, a ki legelső vólt az ostromlásban, az golyobisok leg sűrűb rebdesesekben meg alította az granateros companiajat s következő kérdést terjesztet elejekben mondvan, a kinek az farka most felál, ime egy francia tallerral meg akarom asztat ajándekozni. Midön ezen szozatokat ki nyilatkoztatta vólna, nagy hirtelenséggel elejébe szaladot egy granateros s meg mutatta ferfiui tehetséget, mellyet egy francia tallérral azonnal meg ajándekozot azon okbúl, hogy oly nagy veszedelemben is természet szerent valo dardájanak tehetseget meg bizonyithatta es azon eszközével is az ostromlasra kivanságát ki mutathatta.”⁶⁶

9. És akkor még egyszer a műfajról

Először ismerjük be: mindig is annak ellenére szerették volna meghatározni a történetek műfaját,

- hogy tudták, különböző személyek mondták el őket;
- hogy tudták, különböző személyek írták le őket;
- hogy tudták, elmondójuk és leírójuk nem volt azonos;
- hogy tudták, nagy az időbeli különbség az egyes történetek leírása között;
- végül, hogy nem tudták, hogyan hangozhattak el ezek eredetileg, ami például az olyan történetek esetében, mint az „olyan Csukat latott, hogy az Rókat meg fogta”,⁶⁷ egyenesen a bizonytalanság szakadékát nyitja meg előttünk.⁶⁸

64 VARGA, *i. m.*, 309.

65 HERNER, RADICS, *i. m.*, 206.

66 *Uo.*, 207.

67 *Uo.*, 199.

68 JÓKAI MÓR, *A magyar nép élce*, Bp., Unikornis, 1995 (Jókai Mór Munkái: Gyűjteményes díszkiadás, 61), 25–27; KARDOS TIBOR, *A trufa: Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései*, Filológiai Közöny, 1(1955), 2. sz., 111–138, 136; BINDER JENŐ, *Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonai*, A Brassói Magyar Kir. Állami Főreáliskolának Értesítője, 8(1893), 16–22.

Mielőtt azonban ennek a szakadéknak a szélére lépnénk, igyekszem a teljesség igényével összegyűjteni, milyen „műfaji” reflexiókat fűztek a leírtakhoz. Az első időkorban legtöbbször – nagy „leleményességgel” – „mondás”-nak nevezték őket, egyszer viszont – a bevezetővel is ellentmondásba keveredve – egyenesen a „jeles multság” megnevezéssel éltek.⁶⁹ Egy hasonló kifejezés – a história és az újság mellett – a második időkorban is előfordul: a *dicta jocosa*,⁷⁰ amely Galeotto Marzio híres könyvecskéjének címére, a *De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae regis*re (és távolról az apophthegma műfajára) emlékeztethet minket:

„Haec relata ille malo animo ferat, qui dicta jocosa condemnat mendosa.”⁷¹

(Az elbeszélteket az vegye rossz néven, aki a tréfás mondásokat hazugnak ítéli.)

Ezek alapján tehát a bejegyzések tréfás mondások lennének, ez azonban szintén nem segít át minket a holtponton, ezért az alábbiakban még egyszer összeszedem, részben megismételve az eddigieket, a történetek (többségének) műfaji sajátosságait:

- kötött a tematikájuk;
- olykor elmosódik bennük a határvonal hazugság és kuriózum között;
- az elhitézés igényével lépnek fel;
- mindig megnevezik a forrásukat;
- forrásaik „ábécérendjében” (Mészáros találó kifejezésével élve: „alfabetikus csoportosításban”)⁷² írják be őket a könyvbe;
- és végül: félnyers fogalmazásúak.

Márpedig ezek olyan jellegzetességek, amelyek alapján – a tréfás mondások és a hazugságtörténetek mellett⁷³ – egy harmadik rokon műfaj is biztosan ott sejlik a kastélykönyvben. Talán közvetetten hat, és többen félre is értették a lényegét, ám még így is érzékelhető.⁷⁴ Ez a műfaj pedig nem más, mint a paradoxográfia:

„Paradoxográfiának nevezzük azt az irodalmi műfajt, amely *különös, csodálatos* természeti jelenségekről és emberekkel történt eseményekről [...] számol be, illetve ilyeneket gyűjt össze. Ezekben az írásokban a szerzők olyan élőlényekről, különös földrajzi helyekről, kövekről, ese-

69 HERNER, RADICS, *i. m.*, 184.

70 *Uo.*, 183, 202, 206.

71 *Uo.*, 206.

72 MÉSZÁROS, *i. m.*, 170.

73 Természetesen a kézirat egyes történeteit továbbra is adomaként vagy anekdotaként határoznom meg, ezekkel azonban innentől már nem foglalkozom.

74 Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy az egyik történetmondó – állítása bizonyítására – kifejezetten római auktorokat hoz fel tekintélyérvként. HERNER, RADICS, *i. m.*, 209.

ményekről, szokásokról stb. írnak, amelyek valamilyen szempontból eltérnek a szokásostól, ezért a szerző számára érdekesnek tűnnek, és feltehetőleg az olvasót is érdeklik. [...]

A művekben általában megnevezik azt a – mára többnyire elveszett – *forrást*, ahonnan a történetet átvették, illetve amit kivonatoltak [...]. Ezzel akarták hitelessé tenni írásukat, hiszen fontos volt, hogy az olvasó elhiggye azok tartalmát. A *hitelesség alátámasztásának* volt egy másik egyszerű eszköze is: igyekeztek úgy megfogalmazni a szöveget, hogy az hihető legyen. [...]

A szöveg összeállításában a *megfogalmazás nem volt lényeges* szempont, azaz e művek szerzői nem törekedtek művészi alkotás létrehozására, legalábbis így tűnik a művek alapján. [...]

A művekben gyakran – de nem mindig – csoportosítják a történeteket. Négy rendszerező elvet különböztethetünk meg: földrajzi elhelyezkedés, téma és forrás alapján, illetve ábécérendben. Egyes esetekben a csoportosítás csak félig-meddig van kész, néhány részben blokkokat találunk, máshol teljes összevisszaságban követik egymást a történetek.⁷⁵

10. Paradoxográfia „nálunk és más nemzeteknél”

A paradoxográfia az ókori görög irodalomban alakult ki, a rómaiaknál pedig nemcsak önálló műfajként, hanem más műfajú művekben is tovább élt.⁷⁶ Utóbbira példaként Plinius *Természetráját* vagy épp Pomponius Mela, Varro és Valerius Maximus stb. munkáit említhetjük.⁷⁷ De Pataricza Dóra arra is felhívja a figyelmet, hogy „Augustinus *De civitate Dei (Isten városa)* című munkájában is találunk paradoxográfiai írásokat”, vagy hogy „[h]asonló szándékkal írt Sevillai Isidorus” is.⁷⁸ Felsorolásából ezúttal én Pszeudo-Kalliszthenészt emelném ki, Nagy Sándor-története ugyanis – „a hihető és hihetetlen elemekkel kevert útleírások” mellett⁷⁹ – nálunk is népszerű olvasmány volt; a 17. század végén maga Haller János fordította magyarra.⁸⁰ Ebben találhatunk:

- „rettenetes mérgeskígyókkal” való küzdelmet,⁸¹
- embereket egészében lenyelő vízilovakat,
- sárkányokat,⁸²

75 PATARICZA Dóra, *Kísértethistóriák és egyéb csodák: Phlegón Csodálatos történetei*, Bp., Gondolat, 2011 (Electa), 23–24. Kiemelés tőlem – Sz. M. D.

76 *Uo.*, 27.

77 *Uo.*, 28.

78 *Uo.*, 29.

79 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 84(1980), 650–655, 650.

80 HALLER János, *Hármas história*, szerk., tan. MOLNÁR Szabolcs, Bukarest, Kriterion, 1978 (Téka), 32–64.

81 Vö. HERNER, RADICS, *i. m.*, 185, 188, 190.

82 Vö. *Uo.*, 186.

- embereket kettévágó rákokat,
- hatalmas agyarú vaddisznókat,⁸³
- hatkezü embereket,
- egy vadat, amelyik olyan volt, „mint egy elefánt, de a lóhoz hasonlított”, és „melynek homlokán három szarva volt, éles mint a szablya”,⁸⁴
- macskányi egereket⁸⁵ és galambnyi denevéreket,⁸⁶
- amazonokat,
- egy vadat, amely „hasonló a hippotaurushoz, melynek melle hasonló volt a krokodiluséhoz, a háta a vasfűrészhez”,
- óriásokat,
- szőrös vadembereket,
- „a nappalal együtt nevekedő” fákat,
- szellemeket,
- tűzlövellő madarakat,
- bőrfehérítő patakokat,
- baziliszkusokat,⁸⁷
- gyémánthegeket,⁸⁸
- embereket magasba röpítő griffmadarakat,⁸⁹
- vagy éppen unikornisokat is, stb.⁹⁰

Ezek közül több motívumot megtalálunk a kastélykönyvben is. S bár mindez arra is inspirálhatna, hogy minél több olyan művel (akár a Szentírással⁹¹ vagy egyes prédikációkkal) állítsuk párhuzamba a kastélykönyvet, amelyben paradoxografikus történetek fordulnak elő, ez valójában elterelné a figyelmet arról, hogy ezek a „sztorik” a 17. század végére már egyértelműen benne voltak a levegőben magyar nyelvterületen is. Ezt onnan is tudni lehet, hogy egyes történetek ismétlődnek a kéziratban: vagy többek repertoárjában is szerepelnek,⁹² vagy ugyanaz ismétli

83 Vö. *Uo.*, 188.

84 Vö. „Item [az vámorganista] azt mondotta, hogy ollyon Elő állatot láttot, a kinek elessek voltak a szarvai, az egikét mikor a határa vetette, az másikával kaszált.” *Uo.*, 183.

85 Számos hasonló példát lehetne idézni a kastélykönyvből is.

86 Erre is számos hasonló példát lehetne idézni.

87 Vö. *Uo.*, 185.

88 Vö. „Anno 1690. 12 Augusti. Kis Páál Uram azt mondotta Szennán, hogy az eő Kegyelme Apiokia az havasokba az nagy meredek, sima keő sziklara csak az husz körmeivel tartózkodván úgy mászott fel, mint valami vad macska s kötelet megis uitt fel magával s gyémantokat szedvén, a kötelen ereszkedett alá.” *Uo.*, 189.

89 Vö. „Egri János Uram azt mondotta: Tanított olly Ölyvet, ha megszabadulhatott, oly hargos vólt, hét s nyolcz Esztendős Gyermeket felkapott az útzán s elvitt egy darabon.” *Uo.*, 185.

90 A felsorolás elemeit lásd HALLER, *i. m.*, 51–61.

91 Például: „Amikor Eskol völgyébe értek, levágtak egy szőlőfürtöt a szőlővesszővel együtt, ezt kettesével egy boton vitték...” Szám 13, 23.

92 Vö. például HERNER, RADICS, *i. m.*, 183, 185, 187 (megrészedés bor nélkül); 188 (vastag asszony); 185, 189, 192, 201 (verébnyi rovarok); 185, 196 (tojást tojó kakas); 196, 197 (favágó vak); 195, 196, 199 (óriási harcsa); stb.

őket, alighanem az unalomig.⁹³ Mégsem ez az igazán elképesztő, hanem az, hogy az elmondottak egy része kísértetiesen hasonlít azokra a kalandokra, amelyeket a legtöbben nem akárcikinek, hanem magának Münchhausen bárónak (vagy ha úgy tetszik: Gottfried August Bürgernek) az elmeséléséből ismerünk.

11. Kuklis

Kuklis Erika volt az, aki szakdolgozatában elsőként fűzte hozzá a *Szen nay Kastélynak Könyvét* „a münchenhauseniádák láncolatához”,⁹⁴ s miután azt Bürger feldolgozásával is párhuzamba állította, már neki is feltűnt néhány olyan hasonlóság, amely csakugyan nagyon „elgondolkodtató”.⁹⁵ Az alábbi táblázatot nagyrészt az ő dolgozata alapján készítettem:⁹⁶

<i>Szen nay Kastélynak Könyve</i>	<i>Münchhausen báró</i>
<p>1/a. „Item [Szeghedy György] Szennan az asztal felet azt mondotta eő kegyelme, hogy az Bodrok vizében olly nagy halat foktak, mellyet ki haszítvan, egészen talaltak benne egy Meszarost, kinek öve mellet volt bardgya, zebében pedig harmincz forintok voltak.” (HERNER, RADICS, <i>i. m.</i>, 197.)</p> <p>Vö.</p> <p>1/b. „Item [Vigh Zsigmond]: Tokaiban egy ember nem fért bé az hidasban, hanem csak néki hajtott az Tiszanak két ökörrel s egy taslával, s maga az Csikokat fogta. Az mint ment volna által az Tiszan, egy nagy harcsa meg látván, ell nyelte s az ember ijetebe meg szoritotta az Csikokat s ell nem bocsatotta. Az ökör meg ijedvén az locso-gástul, csak hamar ki rantotta az harcsat mind Emberestől s oda érkezővén az emberek, ki vágtak az harcsa hassabul az embert ellevenen ki is vitték az gyomrábul. Ezeket pedig mind erőss hittel Confirmahta.” (Uo., 199.)</p>	<p>„Egy nyári délután ugyanis Marseille közelében fürödtem a hús habokban, amikor észrevettem, hogy tátott szájjal egy óriási hal száguld felém. [...] Gyorsan olyan kicsire húztam össze magam, ahogy csak lehetett... Ilyen helyzetben sikerült átbújni a két állkapcsa közt egyenesen a gyomrába. [...] Úgy látszik azonban, hogy élénk láb-munkám szerfölött nyugtalanította, főként akkor, amikor nekiláttam, hogy eljárjak egy skót táncot. Rémségesen felüvöltött, s függőlegesen csaknem derékig kiemelkedett a vízből. így persze észrevette egy arra vitorlázó olasz kereskedelmi hajó legénysége, s néhány percen belül szigonnal el-ejtette. Mikor a fedélzetre húzták, meghallottam, amint azon tanakodtak, hogy vagdalják szét úgy, hogy lehetőség szerint minél több olajat nyer-jenek belőle. [...] Csakhamar elmúlt azonban félelmem, mert a trancsírozást az altest levágá-sával kezdték. Amint egy kis világosságot vettem észre, nyomban teli tüdőből kiabálni kezdtem, mily hön óhajtottam megmentőim látását, s igen szívesen venném, ha már kimentenének, mert közel állok a megfulladáshoz. Lehetetlen leír-nom, milyen elképedt arcot vágtak, mikor emberi hangot hallottak a hal belsejéből. Elképedésük természetesen még fokozódott, mikor a szemük láttára egy tetőtől talpig meztelen férfi sétált ki a halból.” (Gottfried August BÜRGER, <i>Münchhausen báró csodálatos utazásai szárazon és vizen, haditettei és vidám kalandjai, ahogyan kancsó mellett, barátai körében maga mesélte el</i>, ford. HOMORÓDI József, [Bp.,] Helikon, 1983, 68–69.)</p>

93 Vö. például Uo., 185, 186 (kőfalon átfújó szél); 185, 186 (emberre támadó bogarak); 194, 195 (tyúkhizlalás negyedóra alatt); stb.

94 KUKLIS, *i. m.*, 6.

95 Uo., 12.

96 Uo., 12–14.

	<p>Vö.</p> <p>„Ám örömrünk nem tartott sokáig. Néhány órával később bálnák és más hatalmas víziszörnyek vettek körül bennünket. Volt közöttük egy akkora is, hogy terjedelmét még a legjobb távcső segítségével sem tudtuk felmérni. Sajnos, csak akkor vettük észre ezt a félelmetes szörnyet, mikor már egészen közel voltunk hozzá, és akkor... már nem volt menekvés; árbocostúl, vitorlástúl, mindenes-tül bekapta egész hajónkat...” (Uo., 144.)</p>
<p>2/a. „Item [Posonyi Mihály]. aztis mondotta: Hogy: Egyszer egy Paraszt Ember mégyen az uton, kire egy medve réja tamadván, ölbe esik velle és ez Paraszt ember az kezét az Medvének az szajaban ütven, ugy öli megh az medvét.” (Uo., 193.)</p> <p>Vö.</p> <p>2/b. „Item [Sipos Mihály] azt mondotta: Egy Paraszt Ember egykor menven az úton, találá egy nagy Medvére, mely meghlátván az Paraszt Embert, hozzája mégyen és az Paraszt Emberrel ölbe esvén, a paraszt Ember az karját könyökigh az Medve szájában ütötte és ugy fojtotta megh az Medvét.” (Uo., 196.)</p>	<p>„Más alkalommal éppen ilyen váratlanul rohant meg egy félelmetes farkas. Mit cselekedhettem volna? Teljesen védtelen voltam. Ösztönösen a torkába nyomtam az öklömet. Határozott mozdulattal mindig beljebb és beljebb nyomtam, úgy-hogy a karom csaknem vállig benne volt már a farkasban. [...] Hogy ne szaporítsam a szót: jól megmarkoltam az állat belső részét, kifordítottam az ordast, akár a kesztyűt, aztán földhöz vág-tam, s otthagytam.” (Uo., 25.)</p>
<p>3. „Anno 1778 die 21ma Septembris Ganoczi Ferencz Kapitány Uram azt mondotta, hogy midőn egyszer az többi közöt vadaszatra ment volna, egy lövessen agyon löt egy Rokat, egy potykat és egy vadkácsat.” (Uo., 203.)</p>	<p>„Egy lövésre öt pár vadludat, négy foglyot és egy pár szárcsát ejtettem el.” (Uo., 14.)</p> <p>Vö.</p> <p>„Hasonló kalandom volt egyszer egy csapat szár-csával. Új puskám kipróbálására indultam éppen. Kevés sörétemet már mind elpufogtattam, amikor egészen váratlanul egy csapat szárcsa reb-bent fel előttem. Mivel szerettem volna közülük néhányat még aznap este az asztalomon vizsontlátni, merész gondolatom támadt. Szavamra mondom, drága barátaim, szükség esetén bárki sikerrel ki-próbálhatja. Megfigyeltem, hova ereszkednek le a szárcsák. Sörét helyett nagy sebesen betöltöttem a puskavesszőmet, amelyet, amennyire a nagy sietségben csak lehetett, felső végén kihegyeztem. Odalopódkodtam a szárcsákhoz. Míkor felrebbentek, elhúztam a ravaszt. Örömmel lát-tam, hogy puskavesszőm hét darab ámuló szár-csát nyársalt föl, s úgy hullott vissza földre!” (Uo., 16–17.)</p> <p>„Egy lövésre huszonöt fácánt ejtettem el.” (Uo., 32.)</p>

<p>4. „Ittem [Posonyi Mihály] más Nyulat el fogatván, a ki fias volt, ketté szakasztotta az Agár, a Fia ki ugrott, fél mély Földnyire ütze az Agár, azt látta eő kegyelme, de el nem foghatta.” (Uo., 195.)</p>	<p>„Még agár korában – mellékesen jegyzem meg, hogy szuka volt – nyomába eredt egyszer egy feltűnően kövér nyúlak. Sajnáltam a kutyámat, mert fias volt, de azért igyekezett, hogy éppen olyan gyorsan fusson, mint azelőtt. Lovammal csak távolról követhetem őket. Egyszerre csak olyasmit hallottam, mintha egy egész csapat kutyá csaholna. De olyan gyenge és cérnavékony hangon, hogy nem tudtam mire vélni a dolgot. Közelebb érve, valóságos csoda tanúja lettem. A nyuszi ugyanis futás közben megellett, csakúgy a kutyám is, s az egyik éppen annyi kisnyulat fiadzott, ahány kiskutyát a másik.” (Uo., 33–34.)</p>
<p>5. „Baro Prenyi Mihaly aszt mondotta, hogy midőn egykor egy Rokához patkó szögell lőt volna, ugy meg lötte az Roka farkat egy Tölgyfahoz, hogy azon szöggel az farka az tölgy fahoz szögesztetet.” (Uo., 208.)</p>	<p>„Más alkalommal Oroszország egyik hatalmas erdőségében gyönyörű ezüstróka akadt az utamba. Drága prémjét igazán vétek lett volna söréttel kilyuggatnom. A róka koma egy fa mellett lapult. Egyetlen szempillantás alatt kivettem a golyókat a csőből, helyette betöltöttem egy jókora szöget. Tűzeltem, s olyan mesterien találtam el a rókát, hogy lompos farka végénél fogva a fához szegeztem.” (Uo., 18.)</p>

Bár hasonló példákat – mint írja – még ő is tudott volna idézni, dolgozata végére érve azonban inkább kérdéseivel rohamozta meg olvasóit: „volt-e bármilyen kapcsolat a két mű forrása között, az egybeesések milyen mértékben művei a véletlenek? Melyek azok a motívumok, melyek nemzetiségtől függetlenül a katonatáborokban szájról szájra jártak, melyek köthetők egyedül a magyar hagyományhoz?”⁹⁷

12. Münchhausen és magyarországi recepciója

Magyarországon legutóbb Béres Norbert igyekezett rekonstruálni a müncheni niádák recepciótörténetét, amelyet ő az „első magyar nyelvű változat” első kiadásától, azaz 1805-től mondott el.⁹⁸ Ennek a verzióknak még *Báró de Mánx* volt a címe, az ismeretlen magyarító ugyanis anagrammát csinált a latin mendax, vagyis 'hazug, csaló' szóból, s ezzel beszélő nevet adott Münchhausennek. Béres azt is megállapította, hogy „a *Báró de Mánx* közvetlen forrását még nem tárta fel a filológiai kutatás”, s hogy az eredeti történetek „egy része elsőként 1781–83-ban jelent meg a *Vade Mecum für lustige Leute* ('Kézikönyv vidám emberek számára') című berlini anekdotagyűjteményben.”⁹⁹ Bár magában a német nyelvű szakirodalomban is hajlamosak így fogalmazni, nekünk tudnunk kell, hogy már Rochus Friedrich 1761-es *Der Sonderling*ében is elbeszéltek három „Münchhausen-történetet”.¹⁰⁰ A *Der*

⁹⁷ Uo., 14.

⁹⁸ BÉRES Norbert, *Báró de Mánx „diadalmenete”, avagy „irodalmi siker” a 19. század első évtizedeiben* (?), ItK, 122(2018), 67–81, 78.

⁹⁹ Uo., 69.

¹⁰⁰ Tina BRECKWOLDT, *Die ganze Wahrheit über Münchhausen & Co.*, München–Salzburg, Benevento, 2020, 158–160.

Sonderling és a *Vade Mecum* közül viszont csak az utóbbi hatása érződik a magyar irodalmon, e gyűjteményből ugyanis mind Kónyi János, mind Andrád Sámuel több elbeszélést átvett. Ennek kapcsán György Lajos már 1928-ban így fogalmazott:

„Kónyi két kötetében összefoglalt 393 adoma és anekdota több, mint háromnegyed részének, úgyszintén Andrád Sámuel sokszor emlegetett gyűjteménye tetemes felének eredetijét majdnem szó szerinti szövegben megtaláljuk Friedrich Nicolai berlini könyvkereskedő (...) tízkötetes »Vade Mecum« (Berlin 1767–1782) című nagy gyűjteményében...”¹⁰¹

Fel is merül a kérdés, hogy vajon hogyan viszonyultak ezek a magyar szerzők a *Vade Mecum* nyolcadik kötetének 175-ös és kilencedik kötetének 106-os számú Münchhausen-történeteihez (a *M-h-s-nsche Geschichten*hez). E köteteket kettejük közül Andrád biztosan kézbe vette, s nemcsak hogy kézbe vette, hanem magyarított is belőlük: a nyolcadik kötetből a 173-as és 182-es, a kilencesből pedig a 104-es és 121-es szöveget.¹⁰² Hát ez aztán a szlalom! Úgy tűnik, a lehetetlen olykor még mindig elviselhetetlenül könnyű nálunk...

13. Szlalomból lesz a csoda

Azzal kezdtem a dolgozatot, hogy eddig senki sem érezte át, ismerte fel a kastélykönyv jelentőségét. Hogy miért, ahhoz egy fatális félreértést kell tisztáznunk. Ehhez fel kell idéznünk, milyen következtetést szűrt le szakdolgozata végén Kuklis Erika: „A Vademecum c. gyűjtemény megjelenéséhez képest a Szennay Kastélynak Könyve négy-hat évvel korábbi, és bár a Bürger-féle változat kidolgozottság szempontjából magasan fölötte áll a magyar szövegnek, mégis néhány rokon vonása a két utóbinak megkapó, a véletlenszerűsége túlmutat.”¹⁰³ No, most: a *Vade Mecum* 1781–1783-as – vita nincs. Ahhoz tehát, hogy a kastélykönyv „négy-hat évvel korábbi” lehessen, 1777-ben kellett volna keletkeznie, hiszen 1777+4 az 1781, 1777+6 pedig 1783. A könyv azonban – Kuklis erről valamiért dolgozata végére elfeledkezett – egyáltalán nem ekkor keletkezett, ez csupán a második időkor kezdődátuma. Ráadásul Kuklisnak máson is átsiklott a szeme. Valamin, ami ritka szenzáció! Éspedig, hogy a magyar „münchhauseniádák” jelentős részét nem a második, hanem az első időkorban írták be a *Szennay Kastélynak Könyvébe*! Értjük? Nem a 18., hanem még a 17. században, több mint fél évszázaddal a *Der Sonderling* előtt! Münchhausen báró (1720–1797) még meg sem született... Szinte hihetetlen tehát, de Kuklis elsőként, másodikként és negyedikként idézett példáit is ekkor, a „tizenhetedik százban” jegyezték be a kéziratba – én pedig további történetekkel is ki tudom egészíteni ezt a talán mások számára is elképesztő „listát”:

101 GYÖRGY LAJOS, „Néha az ördögnek is kell gyertyát gyújtani” magyar változatai, *Ethnographia*, 39(1928), 1–2. sz., 183–185, 184.

102 Köszönöm Golyán Ádámnak a segítségét!

103 KUKLIS, i. m., 6.

Az első időkor további „münchhauseniádái”	
<p>„Borbély János mondotta: Hogy az Lud annyi üdeig el él, migh az orra épen a fejeígh elkopik, azután hal megh.” (HERNER, RADICS, <i>i. m.</i>, 184.)</p>	<p>„Ez a kutyám nem annyira szép formáival, mint inkább rendkívüli gyorsaságával tűnt ki. Ha látták volna, uraim, bizonyára megcsodálják, s nem ütköznek meg azon, mennyire kedveltem, milyen sokat vadásztam vele. <i>Igen gyorsan, nagyon sokat és olyan gyakran futkosott a szolgálatomban, hogy lábai csaknem tövig elkoptak. Így életének utolsó éveiben már csak tacsónak használhattam</i>, de ilyen minőségben is még jó néhány esztendeig szolgált.” (BÜRGER, <i>i. m.</i>, 33. Kiemelések az egész táblázatban tőlem – Sz. M. D.)</p>
<p>„Egri János Uram azt mondotta: Tanított oly Ölyvet, ha megszabadulhatott, oly haragos volt, hét s nyolcz Esztendősz Gyermeket felkapott az útzán s elvitt egy darabon.” (Uo., 185.)</p>	<p>„Nem akarom feleslegesen szaporítani a szót, elég az hozzá, hogy a szalonnadarab átvándorolt mindegyik libán anélkül, hogy leszakadt volna a zsinórról. Így hát valamennyi liba rajta függött, akár a gyöngyök a nyakéken. Kitérő örömmel húztam partra zsákmányomat. Vagy féltucatszor körültekertem magamon a zsinórt a libákkal együtt, s útnak indultam hazafelé. Elég hosszú út állt előttem, s meglehetősen nehezemre esett a sok vadlibát cipelni. Szinte banni kezdtem, hogy olyan sokat fogtam. Ekkor azonban váratlan esemény jött segítségemre, kezdetben magam is elcsodálkoztam egy kissé. <i>A vadlibák ugyanis még mind elevenek voltak, s hogy első meglepetésükből felocsúdtak, szárnyaikkal hatalmasan csapkodni kezdtek, majd velem együtt hirtelen a magasba röptek.</i>” (Uo., 14–16.)</p> <p>Vö.</p> <p>„Ott voltunk a Holdban – mert az volt a csillogó sziget, ahol kikötöttünk! –, és nem győztünk álmélkodni az új világon, ahová kerültünk. Csodálatos volt minden! Először is háromfejű keselyűkön lovagló óriásokkal találkoztunk. Hogy némi fogalmat alkothassanak a hatalmas madarak nagyságáról, el kell mondanom, hogy kiterjesztett két szárnyuk végének egymástól való távolsága nagyobb volt hajónk leghosszabb vitorlakötelenél is. <i>A Hold lakói ezeken a gyönyörű madarakon röpködtek, s nem lovakon lovagoltak, mint mi a Földön.</i>” (Uo., 127.)</p> <p>„Többek közt láttunk egy jégmadár-fészket, amelynek kerülete ötször akkora volt, mint a londoni Szent Pál székesegyház kupolája. Hatalmas szálfákból volt fonva, igen művészi, s legalább – egy pillanat türelmet kérek, szeretek mindent pontosan meghatározni –, igen, legalább ötszáz tojás volt benne, s mindegyik tojás legalább egy akós volt. A fiókáknak már a csipogását is hallottuk. Mikor nagy fáradsággal feltörtük az egyik tojást, fiatal, csupasz madárka bújt elő, amely azonban jóval nagyobb volt húsz teljesen kifejlett keselyűnél is. Alig szabadítottuk ki a fiatal</p>

	<p>állatot, <i>dühösen csapott le ránk az öreg jégmadár, egyik karmával felkapta a kapitányunkat, fölrepült vele legalább egy mérföldnyi magasságba, ott a szárnyaival jól megcsapkodta, aztán beejtette a tengerbe.</i> (Uo., 140–142.)</p>
<p>„Ittem [Egri János] Dongó bogarakat látott olyakat, mint egy egy öreg vereb, mellyek az szemétis csak ki nem ötték.” (Uo., 185.)</p>	<p>„Ebben a világban minden rendkívüli nagy volt. A közönséges légy például alig valamivel kisebb, mint nálunk egy birka.” (Uo., 127.)</p>
<p>„Eröss Györgij die 23. Augusti 1690. azt mondotta, hogy négy Tiukhasznott éppen csak a Verófeninell süttött megh Asszonianak.” (Uo., 186.)</p> <p>Vö.</p> <p>„Item [Eröss György] Anno 1691. die 3. Junii, a Tiukhasznokatt ki rakta a Verófenire s oly ereie volt az napnak, hogy éppen az eghik pattonta fell.” (Uo., 186.)</p> <p>„Ittem [gróf Nádasdi István] aztis mondotta eö Nagysága: Hogy az Bélest mezőben kemencze nélkül oly frissen meg süti, hogy soha háznális tepsiben ugy megh nem sütnék.” (Uo., 190.)</p> <p>„Ittem Paler [Pater – Sz. M. D.] Siluester a Kaplani azt mondotta, hogj uttiaban a Kappant megh süttötte tüz nélkül.” (Uo., 193.)</p>	<p>„Körülbelül egy hete vagy talán nyolc napja – már nem emlékszem pontosan – Angliában a cornwalli grófság csücskétől szálltam föl. Magammal vittem egy bárányt, hogy a sok ezernyi bámuló szeme láttára mutatványokat végezzek vele. A felszállásom után tíz perc múlva azonban szerencsétlenségemre megfordult a szél, s ahelyett, hogy Exeter felé sodort volna, ahová a leszállást terveztem, elsodort a nyílt tengerre. Egészen mostanáig fent lebegtem a mérhetetlen magasságban. Még szerencse, hogy nem jutott időm a báránnyal tervezett mutatványra, mert légi utam harmadik napján úgy megéheztem, hogy kénytelen voltam levágni. Mivel akkor igen nagy magasságban lebegtem a Hold felett, s további hatvanórás emelkedés után olyan közel kerültem a Naphoz, hogy lepörköldött a szemhéjam is, ezért a birkát – előzőleg levágtam a fejét is – a koci ama részébe helyeztem, ahová a legerősebben tűzött a Nap, jobban mondva, ahová nem vetett árnyékot a léggömb. Így háromnegyed óra leforgása alatt tökéletesen megsült. A sültből táplálkoztam egész idő alatt.” (Uo., 74–75.)</p>
<p>„Item [Mihálycsik János] azt mondotta, hogy mikor duhányozni akart s tüzet másként nem kaphatot a puztán, kiütő eszköze sem volt, s ha csak kovája uolt, azt az körmihez ütette s ugyan pozdorjázot ki az tüzes szikra, úgy gyuitot dohánt.” (Uo., 190.)</p>	<p>„Egyik reggel is, ahogy kitekintettem éjjeli szál-lásom ablakán, észrevettem, hogy a közeli, hatalmas völgyet szinte elborították a vadlibák. Nyomban felkaptam a sarokból a puskámat, s rohantam lefelé a lépcsőkön. De olyan hübelebalázs módjára, hogy a kapkodásban fejfel nekirohantam az ajtófélfának. A szemem csak úgy szikrázott belé. Mégsem késlekedtem egy pillanatig sem. De ahogy lövésre kaptam a puskámat, nagy elkeseredéssel látom, hogy az iménti kiadós összekoccanástól még a kova is kiesett a puska kaskasából. No, most már mitévő legyek? Egy percnyi vesztegetni való időm sem volt. Szerencsére eszembe jutott, mekkorát szikrázott az imént a szemem. Felnyitottam hát a lőportartályt, megcéloztam a viziszárnyasokat, s ököllel jól szemközt vágtam magamat. A durva ütéstől megint szikrát hányt a szemem, a szikra meggyújtotta a lőport, s a puskám elsült.” (Uo., 13–14.)</p>
<p>„Pater Placidus Uram azt mondotta, hogy olyan Uszót látot, a kinek csak az lábai uoltak valamenire az Uizben, mégis által s megh által uzta a Dunát Posonnál.” (Uo., 193.)</p>	<p>„A sziget lakói igen csinos, büszke járású lények voltak, többnyire kilenc láb magasak, három lábuk s egy karjuk volt. A felnőtteknek szarv nőtt a homlokukon, amellyel igen ügyesen bántak. Futóversenyeket is rendeztek a tejtenger felszínén, meg sétálgattak rajta olyan biztosan és könnyedén, akár mi egy sima úton, és nem süllyedtek el!” (Uo., 139–140.)</p>

<p>„Sipos János in Anno 1687 mondotta, hogy a Fel-földön szeme lattara egy Medue io koru lepuesz-szűre fogodott volna.” (Uo., 197.)</p>	<p>„Ilyen fáradságos tapasztalatok után megokosodva, a következő alkalommal már könnyebben szabadultam meg a medvéktől, amelyek előszeretettel ólalkodtak a méheim és kaptárim körül. Egy szekér rúdját bekentem mézzel. Éjjel, egy nem messzi bűvőhelyen lefeküdtem és várokoltam. Amire számítottam, bekövetkezett. Előcammogott egy óriási medve, amelyet odacsalt a méz illata. Olyan mohón kezdte a rúd végét nyalni, hogy hirtelen lenyelte az egész rudat, s az a torkán, a gyomrán és a hasán keresztül hátul búj ki rajta. <i>Mikor a mackó ilyen szépen felnyalta magát a kocsí rúdjáról, éket dugtam a járómszög helyére, s ily módon elzárván a visszavonulás útját a nyalalkodó elől, otthagytam másnap reggelig.</i>” (Uo., 47.)</p>
---	--

14. Összegzés

A *Szennay Kastélynak Könyve* olyan kuriózus kéziratos levéltári forrás, amely több mint 300 bejegyzést tartalmaz. E bejegyzések körülbelül kétharmada a 17., a maradék egyharmad pedig a 18. század végén keletkezett. A könyvecskét különböző kezek írták, és műfajilag is meglehetősen heterogén: biztosan találhatók benne például anekdoták, adomák, tréfás mondások (*dicta jocosa*), hazugságtörténetek és paradoxografikus történetek, sőt még „münchhauseniádák” is. A szenzáció az, hogy az utóbbiak többsége majd’ egy évszázaddal korábban került a „kastélykönyvbe”, mint hogy nyugat-európai változataik a báró alakjához kapcsolódtak volna, azaz a mi szóbeliségünkben is ott cirkuláltak azok a szövegek, amelyek a münchhauseniádák irodalmi hagyományát később megteremtették. Fel is merül a kérdés: hogyan lehetséges ez egyáltalán? A válasz abban keresendő, hogy a münchhauseniádák jelentős része a legkülönbözőbb 17. század előtti forrásokra, így például Jób könyvére, a szentek legendáira, Heinrich Bebel *Liber facetiarum*ára vagy épp az emlegetett Pszeudo-Kalliszthenészre megy vissza.¹⁰⁴ Olyan könyvekre tehát, amelyek saját koruk bestsellerei voltak. Ebből a szempontból figyelemre méltó és később talán majd külön magyarázatot is igényel, hogy a kézirat első időkorébe hogyan tartozhat több olyan Münchhausen-típusú történet is, amelyeknek – ebben a formájukban legalábbis – semmi különösebb nyoma a későbbi, híres feldolgozásokban. Befejezés-képpen – ezúttal nem lamentálva a régi magyar széppróza újabb kihagyott „ziccei” fölött¹⁰⁵ – közülük említenék néhányat:

„Item Erős György azt mondotta: Hogy Brusznicanál egy Német az Patakon midön ment vólna, az Lova meg botolvan, maga belé eset s ugy jég allavitte ötet az viz s eszbe vévén magát az Német, hogy rosz

104 Breckwolddt Pszeudo-Kalliszthenészt és a *Bibliát* is ignorálja, noha Bürger mindkettőre utal. Vö. BRECKWOLDT, *i. m.*, 147–218; BÜRGER, *i. m.*, 32, 106.

105 Vö. SZIGETI MOLNÁR Dávid, *Népkönyv és reformáció*, ItK, 124(2020), 23–42, 39.

helyen vagyon, egy signyi vastagsagu jeget csak fel ütette az fejével, úgy jöt ki az vizből.”¹⁰⁶

„Anno 1692 die 27 Tekentes [!] és Nemzetes Kapi György Uram azt mondotta, hogy Lengyel Országban két Lengyel szertül megh ittasodván s öszve veszvén, kardra költenek, egyike a másikának feiet el csapta, látvan a másika, hogy feie nem volna, ragadta a földről a maga feiet, szebes haitassal úgy Csapta, azonnal Szörnyü halált hólt.”¹⁰⁷

„Item Mihálycsik János látot a Török Táboron Eszéknél olyan Szerecsent, a kinek olly tüzessek voltak az fogai, hogy az kolbászt megh süthették volna nála.”¹⁰⁸

„Mihálycsik János mondotta, hogy az Tisza mellet az mint uadászott volna, Rokának bocsátot egy pár Agarat, a Tiszán által ment az roka, de az egy pár Agarat megh nem birta a jég, belé szakadtak, külömben ki nem jöhettek, hanem ki nyalták az vastagh jeget, s úgy jöhettek ki az más szélin.”¹⁰⁹

„Item [Szentmiklóssi János] azt mondotta: hogy ollyan szán út volt Szenna mellett az jegen, hogy ha az szennai kastelyt egy hat okrü szánra tötték volna, ell vitte volna hat ókór.”¹¹⁰

106 HERNER, RADICS, *i. m.*, 186.

107 *Uo.*, 188.

108 *Uo.*, 189.

109 *Uo.*, 189–190.

110 *Uo.*, 196.

Radnai Dániel Szabolcs

„Hejh ha a törvénynek szive volna!”

Felvilágosult jogi gondolkodás Eötvös Károly *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* című beszélyében

Eötvös Károly leginkább kidolgozott fikciós alkotásának, a *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* (1900) című beszélynek egy jól ismert kultúrtörténeti-világirodalmi toposz, a „talált gyerek” (romantikus irodalomban is népszerű, sokszor földolgozott) motívuma áll a középpontjában. A Bakonyban, hozzávetőlegesen a 19. század közepén játszódó¹ elbeszélés cselekménye röviden a következőképp foglalható össze.

Egy szegény cselédlány (Gergő Zsuzsi) elkeseredésében elhatározza, hogy magára hagyja egyéves törvénytelen fiúgyermekét, mivel úgysem tudná fölnevelni. A Szentgálhoz közeli egykori téglágető területén otthagyja az alvó kisbabát, akire aztán két kuvaszkutya, majd a kutyák ugatására egy ittas helybéli köznemes, Bóthök Bálint uram talál rá. Az anya még aznap éjjel megbánja tettét, visszatér az elhagyatott téglágetőhöz, s nyomban összeomlik, mivel a gyermeket nem találva azt képzei, fia már halott. Ezt követően a két cselekményszál, némely Mikszáth-kisregényhez hasonlóan (*Beszterce ostroma, Szent Péter esernyője, A Sipsirica*), felváltva bonyolítja tovább az elbeszélő. Előbb arról értesülünk, hogy a nőtlen és gyermektelen Bóthök uram, aki néniével, Lídia asszonnyal él együtt, magához veszi a po-

¹ „A Bakonyban vagyunk, a szentgáli királyi vadászok határában, a Gombási csárda környékén. Ott történt meg az eset, melyet elmesélünk, ez előtt egy emberöltővel.” Eötvös Károly, *A két ördög vára és egyéb elbeszélések*, Bp., Révai, 1901, 239 (a műből származó idézeteket a továbbiakban a főszövegben és a jegyzetekben is zárójeles formában adom meg – R. D. Sz.). Az elmesélés pillanatából (1900) kiindulva – s az „emberöltő” jelentésének függvényében – a történet játszódhatna akár az 1840-es és az 1860-as években is, de a következő (Bóthök uramat jellemző) narratori megjegyzés egyértelműsíti, hogy 1849 után járunk: „Surján gyerek korában már ott volt a tisztujtásoknál, követválasztásoknál, királyi vadászatoknál. Mikor az ideje eljött, honvéddé lett. Ő is agyonütött egy-két németet, ő neki is bevették a fejét egyszer-másszor. Hogy a fegyvert le kellett tenni: besorozták erőszakkal osztrák katonának.” (267.) A cselekmény ismeretében nem jelentéktelen tényező, hogy a történet arra az időszakra esik (1848–61), amikor az ősiség eltörlésének folyamata több lépésben zajlott le. Az elbeszélés – nagy valószínűséggel Gyöngyi Izsó színész és színigazgató által készített – színműváltozatának 1916-os (egyetlen) kiadásában „a hatvanas évek eleje” (Eötvös Károly, *Bóthök uram szerencséje: Színmű négy felvonásban*, Bp., Szerzői Jog Értékesítő Központ, 1916, [3].), illetve a színmű ősbemutatóját hirdető *Magyar Színpad* augusztus 27-i számában és a Fővárosi Nyári Színkör aznapi színlapján is „a 60-as évek” olvasható időjelként a szereplők alatt (*Fővárosi Nyári Színház*, Magyar Színpad, 1915. augusztus 27., [címlap].), míg az OSZK Kézirattárában fennmaradt kéziraton „az ötvenes évek eleje” szerepel. OSZK Fol. Hung. 1887, 5 [r].

rontyot, akinek nevelésében utóbb örömét is leli. A dolog egészen odáig megy, hogy Lídia asszony külön kéri a községi bírót: ne keressen gyámot a kisgyermeknek, mert Bálint öccse egészen megváltozott a gyermek társaságában (gondozni kezdte a nemesi udvart és a birtokokat, etette a lábas jószágot, kaput és kerítést emelt, tavasszal szép termést takarított be, és a kocsmából is elmaradt).

Ezzel párhuzamosan Gergő Zsuzsi bűnhődésének lehetünk tanúi; előbb öngyilkos akar lenni, majd a veszprémi vármegyeházán följelentést tesz maga ellen, de sehogy sem tudja bizonyítani bűnösségét (illetve azt sem, hogy egyáltalán volt gyermeke), így végül másfél év vizsgálati fogság, sok-sok kihallgatás és orvosszakértői vizsgálat után szabadon eresztik – elmebajosnak s ezzel együtt ártatlannak nyilvánítják. A két történetyszál azáltal kapcsolódik össze, hogy miután Zsuzsit kiadja a vármegye az őt cselédként felfogadó „három gráciának”, a Bödönkuthy vénkisasszonyoknak, a lánynak eszébe jut visszalátogatni a herendi kocsmárosnéhoz, megköszönni, hogy ama bűnös éjjelen befogadta, munkát adott neki. Itt, a herendi kocsmában értesül róla, hogy gyermeke mégiscsak életben van, Böthök uram és Lídia asszony nevelgeti Szentgálon már második éve. Először megkísérli elrabolni gyermekét Szentgálról (sikertelenül), majd pedig – a három grácia segedelmével – ügyvédet fogad, hogy elperelje a gyermeket Böthök uramtól. Első ízben a vármegye Böthök uramnak ítéli a gyermeket, azonban Gergő Zsuzsin mégis segít a „gondviselés”, azazhogy a Böthök-örökségre pályázó szépszájú nőágú atyafiság. Annak hírére, hogy Böthök uram örökbe akarja fogadni az árvát, a Láthó, Menyekey, Halyagos és Kerepes családok minden követ megmozgatnak, hogy előkerítsék azokat a tanúkat, akik igazolni tudják Gergő Zsuzsi anyaságát. A projekt sikeresnek látszik: a Zsuzsit egykoron befogadó kolontári kanász, a neki munkát adó gombási csárdásné és a csecsemő rongyait átvizsgáló vármegyei káplár is megesküdött a cselédlány igazára. Böthök uram tesz még egy utolsó kísérletet, hogy békével megkérje az anyát, hadd maradjon náluk a gyermek Szentgálon, legalábbis, amíg Lídia asszony és ő élnek, de Gergő Zsuzsi nem hajlandó egyezkedni. Mégis ez a találkozás – egészen pontosan az a pillanat, mikor Zsuzsi meg akarja csókolni Böthök uram kezét, hálája jeléül, hogy az gondját viselte gyermekének – hozza el a pör népszínműbe illő megoldását.² A „békés egyezés” háttéréről nem, csak az eredményéről értesül az olvasó az utolsó fejezetben. A végső tárgyalásra nyalkán érkező Böthök uram így szól a bíró kérdésére:

2 „– Egy szavam volna ahhoz a lányhoz.

Eszti kisasszony majd hanyatt esett ijedtében, mikor nemzetes uramat az ő torzonborz mineműségében meglátta.

– Micsoda leányhoz?

– A ki el akarja pörölni gyerekünket. Én vagyok Szent-Gálról nemes Böthök Bálint.

Jött már a lány s hallotta a szót. Oda sietett nemzetes uramhoz, megragadta kezét és mindenképen meg akarta csókolni azt a kemény durva kezét.

– A jó istennek minden áldása szálljon nemzetes uramra; ez az én lelkemnek sok sűrű sóhajtása, a miért az én ártatlan édes kis fiamat megmentette s mind e mai napig gondosan megőrizte.

Nemzetes uram e váratlan támadásra azt se tudta hamarjában, fi-e vagy lány. Csak azon parkodott, hogy az a lány valahogy az ő kezét meg ne csókolhassa.

„– Hajlandó vagyok a barátságos egyezségre. Én a pör alatt álló gyereket másnak, mint az én édes hites feleségemnek ki nem adom. De annak aztán odaadom. Gondolja meg ezt a felpörösnő.

A bíró fordul a lányhoz.

– Mit felel a felpörös e barátságos ajánlatra?

A felpörös nem felel semmit. Hol elpirul, hol elhalványodik, két kezét két könyező szemére teszi. Nem tud felelni e pillanatban.

Nemzetes uram azonban nem várakozik. Oda lép a felpöröshöz, megfogja kezét szeliden s szeme közé néz édes szives tekintettel.

– Határozd el magad édes hugom. Ne legyen az a gyerek se az enyém, se a tied, hanem édes mindkettőnké.

Alig tudja a leány lassu hangon kiejteni:

– Ha isten úgy akarja!

S oda borul nemzetes Böthök uram széles kebelére.” (337)

A történetet pedig egy Eötvösre jellemző anekdotikus betét, a Böthök urammal kapcsolatos szóbeszédre utaló csattanó zárja:

„Örült a nemes Lidia kisasszony is. Ime tehát mégis csak fenmarad a nemes Böthök nemzetség. Nem hal ki a tiszta vér az ő szeme láttára.

Egy kis gyanuja azonban mégis támadt. Hátha hamis legény volt akkor, valamikor, valahol az ő Bálint öccse! Hátha nem is véletlenül találta azt a gyereket!

Ezt a gyanút a nőági atyafiság élesztette. Minden vigasztalódását e gyanúban találta föl ez az atyafiság.

Pedig bizony ebben oly ártatlan volt nemzetes Böthök uram, mint a ma született gyerek.” (338.)³

***

Az igaz, hogy szemre való teremtés az a lány. Megnézheti ezt mindenki. Kivált a mióta biztosan tudja, hogy gyereket visszaadja neki a törvény. Ragyog is, melegít is két szép barna szeme. Nemzetes uram alig tud magához jönni bámulatából.” (333–334.) Böthök uram elmélkedésének folytatása: „Egy lány. Az a lány, vagy asszony, vagy lány asszony. / Mit csináljon vele? Láb alól csak el nem teheti. Hiszen csak nyáladék fehérség. Férfi lenne, legény lenne: a fokosát már összetörte volna a koponyáján. De mit csináljon holmi gyöngye fehérreléddel? / Az igaz, hogy csinos teremtés. Fiatal is, szép is, egészséges is, bátor is. Hogy szembe szállt még ő vele is, ott a Három Gráciánál. S hogy szereti azt a gyereket, pedig már nem is az övé. Mily szívből hálálkodott, mennyire istenkedett, mily örömmel akart még neki is kezet csókolni! De azt már meg nem engedhette. / Ha még a nyakába borult volna! Ez egészen más! / Nemzetes uram erre a gondolatra kétféle törölte s megsodorintotta mint a két bajuszát. / Tíz esztendeig pörlekedni! Birákkal, ügyvédekkel, tanúkkal, atyafiakkal csatázni s utóbb is pört, gyereket, asszonyt, még a jó Lidia néjének jóindulatát is elveszteni. Bolondság ez, pedig nagy. / Ki kell itt valami okosat gondolni!” (336.)

3 A Böthök Bálint apaságát firtató szóbeszéd előzménye a cselekményben: „Nemzetes Böthök uramon is nagy változás történt. / A szent-gáli nemes urak ugyanis, az ő dőzsölő pajtásai dévaj-

Az eredetileg az *Egyetértés* tárcarovatában publikált, majd pedig *A két ördög vára és egyéb elbeszélések* (1901) című gyűjteményben megjelent elbeszélés mintha Eötvös kedvelt témáinak, motívumainak, cselekménypaneljeinek volna laza szövedéke, ennek megfelelően a szöveg többféle hangulati tónust váltogat. A gyermek magára hagyásának részletes leírása és Gergő Zsuzsi szenvedéstörténete Eötvös korábbi (főképp az *A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések* című kötetben szereplő) szentimentális-romantikus novelláit, azok patetikus hangvételét idézik vissza. Ezzel szemben a két kuvaszkutya és Böthök uram feltűnését taglaló részek inkább a mese és az állattörténet kódjait vegyítik a néprajzi és helytörténeti ihletésű Eötvös-kötetek szokásokat, társas gyakorlatokat aprólékosan ismertető betéteivel (pl. *Magyar fürdő, magyar orvos; A faragó béres, A házatlan zsöllér, A virtus* stb.). A központi konfliktus kibontakozása után pedig – tudniillik azt követően, hogy Gergő Zsuzsi tudomást szerez arról, hogy kifizia életben van, s Böthökék nevelik – a jelenetezés és cselekményvezetés egyszerre rokonítható a társadalmi vígjátékok és a népszínművek dramaturgiájával, illetve Mikszáth hasonló témájú elbeszéléseinek humoros-ironikus látásmódjával.

A történet témáinak, motívumainak egynémelyike *A két ördög vára...* kötet más elbeszéléseiből lehet ismerős. A talált gyerek motívuma, jóllehet kevésbé hangsúlyos szerepben, föltűnik a *Mikor a megváltó született...* című novellában is; a törvény értelmezésének és érvényesítésének kételyei (a jogszerűség, a méltányosság és a szolidaritás dilemmái) Gergő Zsuzsi kálváriájában tragikus hangoltsággal idézik vissza a *Hogy lett egy disznóból két disznó* és a *Házassági viszontagságok* humorosan ábrázolt képtelen szituációit; végül a nemesi genealógia megszakadásának vagy fennmaradásának problémája ugyanúgy kulcskérdéssé válik a *Nemzetes Böthök uram szerencséje* utolsó egységében, mint a *Kató* című novellában: mindkettő cselekmény konfliktusát egy váratlan, ámde kézenfekvő, némileg meseszerű frigy oldja meg.

Az elbeszélés mélyebb értelmezését a felvonultatott témák más Eötvös-szövegekkel és -kontextusokkal való összekapcsolása teheti izgalmassá. Értelmezésünk szerint a *Nemzetes Böthök uram szerencséjének* egyéni és társas konfliktusai összekapcsolhatók a modern jogi gondolkodás 19. századi diskurzusaival, melyeket az Eötvös-életmű más darabjai is exponálnak. A most következő elemzésben azt mutatjuk be, hogy a történet – Gergő Zsuzsi sorsán keresztül – miképp viszi színre a *jogi gondolkodás* és a *törvénykezés* felvilágosult szellemű liberalizálásának modern

kodtak vele. Nem akarták elhinni, hogy a gyereket az uton találta. Valami czéda elméjü pajtása azt koholta ki, hogy álmában, a mikor a harasztan pihent volna, valami cigányasszony kigombolta dolmányát és mellényét s úgy tette meztelen keblére a rajkót, még a mellényt be is gombolta rá s nemzetes uram még se vette észre. / Ezt azonban még csak eltűrte volna, mert ez nem volt igaz. / Hanem azt is beszélték róla, hogy ő nem is a tarisznyában, hanem ölben vitte haza a gyereket. Csináltak róla verset is. »Nemzetes uramnak ölében a fattya – Mit csináljon vele: szépen csititgatja.« / Rossz vers, se füle, se farka, de van benne történeti igazság. Igaz ugyan, hogy szegény, ártatlan, magával jóltehetetlen csecsemőt, a kit anyja elhagyott, ápolni nem épen vétek, de nemes emberhez és királyi vadászhoz még se méltó s a ki mégis ezt cselekedné, biz az elvárhatja magára nemes uraimék súlyos itéletét. / Nem is állta ki nemzetes uram ezt a csufolódást. Úgy ott hagyta dőzsölő pajtásait, mint Szent Pál az oláhokat. Nem látta őt többé se a tanácsterem, se semmiféle kocsmá és csárda. Otthon maradt s hozzá látott a dologhoz.” (275–276.)

kihívásait, életben tartva ugyanakkor a köznemesi tradíció és mentalitás érvényét. A beszély e cselekményszálának részletes bemutatása mellett a szükséges pontokon utalunk az Eötvös-életrajz és az életmű olyan mozzanataira, melyek ugyanennek a kérdéskörnek az értelmezését árnyalhatják.

A törvény betűje és valósága

A jogi gondolkodás modernizációjának fontos lépései – azaz a nemzetállamok hatályos törvényeinek összegyűjtése és a jogi gondolkodás felvilágosult szellemben való átalakítását célzó törekvések – csaknem száz évvel az Eötvös-elbeszélés keletkezése előtt megkezdődtek. A középkorban megszilárduló rendies (a privilegizált csoportoknak előjogokat biztosító) s a büntetőjogban jellemzően *következményalapú* szemlélettel szemben a felvilágosodás eszméihez kötődő liberálisabb, a polgárok egyenlőségére épülő (s a *körülmények* fontosságát is számba vevő) jogi gondolkodás egyik első – persze nem előzmény nélküli – paradigmaticus jelentőségű dokumentuma Napóleon törvénykönyve volt (*Code Civil*, 1804), melynek hatása valamennyi európai nemzetállam jogrendszerére nézve kimutatható a 19. században. A modern, felvilágosult szemléletű magyar jogi gondolkodás (melynek egyfajta origójaként tekinthetünk az 1795. évi büntetőjogkódex-tervezetre) megformálásának dilemmái a politika terrénumán túl megjelentek a századeleji, reformkori irodalmi alkotásokban is. Az is beszédes, hogy a modern magyar nemzettel kapcsolatos képzetek irodalmi kimunkálását koncepciózusan megkezdő reformkor küszöbén épp egy olyan – elsősorban az érzelmek-szenvedélyek hatalmát előtérbe állító⁴ – színpadi alkotás, a *Bánk bán* (1815/19) áll, melynek történetében a királyné meggyilkolását *nem* követi halálos ítélet vagy megtorlás. (Jóllehet a *Bánk bán* históriát más-más formában beszélik el a történeti források, lényeges mozzanat, hogy Katona azt a változatot használta fel, melyben maga Bánk bán Gertrudis gyilkosa.)⁵ A reformkori politikai és közéleti szónoklat két klasszikusa, Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc munkásságát összekapcsolja a gyilkosság büntethetőségének dilemmáira való teoretikus és gyakorlati rákérdés. Előbbi, az 1843. évi, polgárosult szemléletű (a halálbüntetést például nem tartalmazó!), ám végül törvénybe nem iktatott anyagi büntetőjogi tör-

4 A dráma csak később vált elsősorban nemzeti önértelmező szöveggé. Vö. OROSZ László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., Korona, 1999; MILBACHER, Róbert, *A Bánk bán-olvasás viszontagságairól*, Forrás, 2024/9, 60–68.

5 Miképp a kutatás már fölhívta rá a figyelmet, Katona drámájának jogi gondolkodása egyszerre tükrözi az Árpád-kor szóhasználatát és jogi szemléletét, valamint a 19. század nemzeti-polgárosult felfogását: „a 13. század eleji szituációba Katona 19. századi alakokat és helyzeteket rejt. [...] saját korának megfelelő államjogi szemléletmóddal ruházta fel drámájának Árpád-kori szereplőit.” BLANKÓ Miklós, HOFFMANN Márk, *A Bánk bán jogi nyelve*, Magyar Jogi Nyelv, 2019/2, 7–9, 7. Kanyó Ferenc történész úgy fogalmaz, hogy amennyiben Bánk a királyné elleni „merényleg elkövetői vagy cinkostársai közé tartozott volna (a középkori jogszokás ezt a kettőt nem különböztette meg), akkor II. András leszámolt volna vele”. KANYÓ Ferenc, *Történelem a történet mögött: A Gertrúd elleni merénylet a középkori források tükrében*, Irodalmi Magazin, 2024/3 (*Bánk bán*-különszám), 11–17, 14.

vényjavaslat elkészítésében oroszlánrészt vállaló Deák⁶ legkorábban s leghatásosabban Babits József rablógyilkos és társai büntetőperében fejtette ki nézeteit a büntetés mérséklésének a körülményekre (ti. a vádlott fiatal korára) alapozott szükségességéről,⁷ Kölcsey pedig két fiktív törvényszéki beszédében érintett hasonló kérdéseket (a férjgyilkos P. J. [1812] és a gyermekgyilkos anya, R. d. M. védelmét megformulázva), illetve a gyermekgyilkos anya témáját *A' vadászlak* (1836) című elbeszélésében is felhasználta. Míg Deák Ferenc hatása emberi és politikusi eszményképként is meghatározó jelentőségű Eötvösnél,⁸ Kölcsey fiktív törvényszéki beszéde, *A' gyilkos anya*. *Alperesi védelem* című, valamint *A' vadászlak*⁹ témájában is kapcsolódik a *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* egyik cselekményszálához és az abban megjelenő gondolatokhoz.

Eötvös alkotása, a nyilvánvaló különbségek ellenére,¹⁰ hasonló erkölcsi dilemmákat vet föl, mint Kölcsey romantikus novellája, illetve fiktív törvényszéki beszéde. A gyermekgyilkosságot elkövetni szándékozó Gergő Zsuzsi történetében Eötvös egyszerre érzékelteti a lány bűnösségét, hangsúlyozza a (végül sikertelen) gyilkossági kísérlet körülményeinek fontosságát, s adja kritikáját a vármegyei büntetőjogi és vizsgálati gyakorlatnak, a bürokratikus eljárásrend személytelen voltának. Már a beszély első fejezetében, Gergő Zsuzsi tettének (külsődleges, a megfigyelői pozíciót a mindentudó elbeszélővel vegyítő) leírásában is hangsúlyos az anya társadalmi helyzetének, körülményeinek leírása:

6 Mindehhez lásd BALOGH Elemér, *Deák Ferenc és az anyagi büntetőjog kodifikációja = A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*, szerk. MOLNÁR Aladár, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1998, 129–158.

7 DEÁK Ferenc, *Válogatott politikai íráskorok és beszédek I.: 1825–1839*, vál., s. a. r. MOLNÁR András, Bp., Osiris, 2001, 22–27.

8 Eötvös Deákhöz fűződő viszonyának tárgyalása – esemény- és kapcsolattörténeti, jogi és politikai eszmetörténeti perspektívában – monografikus terjedelmet igényelne. E helyütt csak arra utalhatunk, hogy Eötvös *Emlékezések* című kötetében harmadik, „Deák Ferencz” című egységet voltaképp paradigmaticus történelmi korszakként keretezte (Eötvös Károly, *Emlékezések*, Bp., Révai, 1901, 257–340.), illetve később két kötetben kívánta föltárni Deák életrajzát s családjának történetét (EÖTVÖS Károly, *Deák Ferencz és családja*, I–II, Bp., Révai, 1905).

9 A fiktív törvényszéki beszédeket és a novellát egy kötetben adta közre a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Szilágyi Márton: KÖLCSEY Ferenc, *Minden munkái: Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998, 43–91; jegyzetek: 180–232.

10 Eötvösnél az olvasó számára egyértelmű a (végül sikertelen, de a bűnhődés folyamatát mégis maga után vonó) gyermekgyilkosság kísérlete és elkövetőjének személye, míg Kölcsey novellája esetében a befogadó nem szerezhet erről bizonyosságot. Vö. SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig) = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 538–542. Másfelől Eötvös elbeszélésében nem kap szerepet olyan szereplői távlat, mely a beszédes nevű Andaházy esetében preformálja a narrációt és a befogadást – a *Nemzetes Bóthök uram szerencséjében* többnyire mindentudó elbeszélővel van dolgunk. *A' vadászlak* cselekményének és főhősének az érzékenységhez, andalgáshoz, rajongáshoz fűződő viszonyáról (átfogó esztétika- és eszmetörténeti háttérrel) lásd TÓTH Orsolya, *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A' vadászlak című elbeszéléséhez*, Irodalomtörténet, 2017/2, 147–175.

„Az asszony anyja a kis gyerekeknek. Nem is asszony még, hanem csak leány. Az a kis gyerek fattyugyerek. Anyja cseléd. Csak most hagyta el szolgálatát s úgy látszik, Veszprémbe indul új szolgálatot keresni. [...] Eladta vagy zálogba adta mindenét.

Nem is csodálhatni. Olyan leány, a kinek kicsinyje van, nehezen kap szolgálatot. Jó helyet pedig sehogy se kap. Gondos urnőnek magával a cselédlánynyal is elég a vesződsége, nem tetézheti azzal, hogy még a kicsinyt is házához vegye. És aztán, hátha rossz az a cselédlány? Könnyelműnek mindenesetre könnyelmű. Oktalan volt, nem vigyázott magára sem, hogy vigyázna tehát urnőjére vagy annak kicsinyeire? Kezes is lehet, nagy evő is, esze mindig ott van piczinyjén vagy kedvesén; tör, zúz, ruhátlan, szomorú s ha piczinyje beteg: mindig sir. Kinek kellene az ilyen cselédlány?

De az ilyen cselédlány mégis anya s gyermekét mégis táplálnia s ruháznia kell. S a mi ehhez szükséges, azt mégis szolgálattal kell megkeresnie. Kivált ha árva vagy ha apja-anyja elkergeti s szeretője cserben hagyja. Vagy ha falujába vissza se mer menni.

Ilyen eset is elég van.” (240–241.)

Mindazonáltal a narrátor – az Eötösre jellemző aposztrófikus diskurzussal – érzékelteti, hogy a cselekedet, a gyermek magára hagyása, hiába következik szükségszerűen a körülményekből, csakugyan bűn. A narrátori szólám erre vonatkozó szakaszai mintegy a közvélemény vélekedését hangosítják ki a szabad függő beszéd módszerével: „Hanem el kezdett futni, mint az eszeveszett. Futott–futott, míg csak a fürgeteg el nem borította. [...] *Fuss te rossz nő, fuss te szörnyeteg anya*, úgy se érdemelsz mást, mint hogy téged most már a kutyák is megugassanak. Hiszen az állat el nem hagyja kölykét, hanem ápolja, megvédi, fölneveli vagy vele hal” (245, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).¹¹ Rövidesen azonban – miután az olvasó értesül a gyermek véletlenszerű megmeneküléséről – az elbeszélő már megengedőbb, kegyesebb hangon szól az anyáról, s bűnössége mellett az eljövendő szenvedéseit is anticipálja:

„A bűnös leányzó, a kis gyermek anyja, mind ama nagy belső küzdelmekről s apró fenekedésekről, melyek a leányági atyafiság keblében égtek, mint parázs a hamu alatt, mind nem tudott semmit.

Hogy is tudhatott volna? Hiszen még arról se tudott, hogy porontya él, nem tépték szélylyel a farkasok.

Eszét vesztette, mikor az ó-téglavető gödreiben a harasztot a gyereket nem találta. Ott nyúlt el ájultan a havon és a harasztot.

¹¹ Érdemes azonban utalni rá, hogy e szövegrészben a narrátori szólám mintegy egyetértőleg imitálja a közvélemény „hangját”, nem ironikus módon – szemben például Mikszáth hasonló eljárásaival (többek között *A jó palócok* novelláiban), melyek esetében az efféle szólámok sokkal inkább a kisközösség belső dinamikáit, töréseit, adott esetben diszfunkcionális működését tükrözik.

Bizony jót tett volna vele az isten, ha vásárra menő emberek föl nem ébresztik. Ott a fagyon meggémberegett volna szépen; megfagyott, elaludt volna; elmúlt volna örökre. Bűnös lelke, gyötrött szive, fájdalma, szerelme, boldogtalansága nem szálldogálna sötét felhő gyanánt a Bakony fölött. Nem keresné senki, nem üldözné senki. Elfelejténék szülő földén, elfelejténék a herendi kocsmárosék is, nem okozna annyi bajt és zenebonát se nemzetes uramnak, se a tekintetes, nemes vármegyének. S nem okozna annyi búbánatot és annyi keserű szenvedést önmagának.” (280–281.)

Miután pedig Gergő Zsuzsi elvergődött Veszprémig, a fentiekhez hasonló narrációs eljárás keretében kapunk élénk képet a rá váró – a büntudaton túlmutató jogi és bürokratikus – szenvedéstörténetéről. Ez a szakasz azért is lényeges az elbeszélésben, mert a későbbiekben Zsuzsi jellemzésében már nem a „bűnös nő” bélyege dominál,¹² hanem a gyermekét (immár jogosan) követelő, visszapörölni szándékozó anya alakja. A kétségkívül megkísérelt gyermekgyilkosság után a női főhős a vármegyei törvénykezés viszonyai között voltaképp megbűnhődik tetteiért:

„Ne is számíts arra te boldogtalan teremtés, hogy a törvény a te kinjaidnak majd hamarosan véget vet. Nem tudod te még, mi az a törvény.

Nem az ám a törvény, hogy a ki vétkezik: annak bűnhődnie kell vagy ezen a világon, vagy a másvilágon. – Ez csak a vallásnak, csak a szívnek, csak az istennek törvénye.

Az se a törvény ám, a mi nagy könyvekben meg van írva s a mit olvasgatnak, magyaráznak, csavargatnak, kijátszanak, kinevetnek, enyhítenek, sulyosítanak végrehajtanak s végre nem hajtanak százféleképen. – Ez csak a tudósok, írástudók, tanító emberek és ügyvédek törvénye.

Még az se az igazi törvény, a mikor az asztal mellett ül az alispán, öt-hat táblabíró, vádló, védő, jegyzőkönyvvezető. Az asztalon feszület, halálfej, szentírás és tintatartó. Az ajtónál fegyveres őr, te is boldogtalan nő ott állsz az asztal előtt s melletted is fegyveres őr s felolvassák, kihirdetik előtted az ítéletet.

Mind nem ez a törvény. Hosszu ostor a törvény s mind ez csak sudaras vége a törvénynek. De van ám annak nyele is, fonadéka is, telenkje is, czifrája is s az mind súlyosabb, mint maga a sudár.

A vizsgálóbíró, a szemle, a faggatás, a helyszíni kutatások, a tanúk, a szembesítések, a szakértők, a jegyzőkönyvek, kimutatások, tárgyalások, halasztások, húza-vonák, főlebbezések, változtatások, pótlások, kiegészítések, megfigyelések, vádlók és védők és szakértők marakodásai: ez a valóságos törvény. Elmulnak a hónapok és az esztendő; te nem látod istennek napját, napjának ragyogását. Tavasz fölzsenedül, vi-

¹² Az elbeszélő már a szakértői vizsgálatok elrendelésekor sem „bűnös nőnek” vagy „bűnös anyának” nevezi Zsuzsit, hanem „szerencsétlen anyának”. (304.)

rága illatot áraszt, – nyár és ősz megérleli édes gyümölcsseit s a késő ősz csöndes alvásra készíti el a természetet s ágyát behinti hervadó avarral, hulló falevéllel: te mindezt nem látod bűnös lány. Arczod rózsái elhullanak, piros ajkad fakóvá lesz, szemeid édes sugarát köd borítja bé, ifju szép testedet alig tudod már vonszolni s a halál helyett, a melyet úgy áhit a te összegyötört lelked, csak a sorvadás vár reád.

Ez a valóságos törvény.” (289–291.)

A beszélő perspektívájába beépülő szolidaritás és szánalom a későbbiekben tovább fokozódik. Miután Zsuzsi sehogy sem tudja bizonyítani, hogy egyáltalán született gyermeke, a következő gondolatmenet ékelődik a narrációba:

„Hejh ha a törvénynek szive volna! Maga elé hívná azt a boldogtalan anyát, haját lesímitaná, könyeit letörölné s azt mondaná neki:

– Édes lányom, látom búbánatod. Nekem ugyan nem szabad elhinnem, hogy neked kicsinyed volt s te azt elvesztetted s azért én téged meg nem büntetlek, mert erre a te pusztá beszéded nem elegendő. Sőt, ha elhinném is: te már az én kezemben, az én rabságomban eleget szenvedtél. Elbocsátlak tehát istennek szent hírével. Viaskodjál önlelkeddel s várd az irgalmat vagy a büntetést az időtől, a mely elmulandó s a gondviseléstől, a mely örökkévaló.

Így beszélne s így cselekedne a törvény, ha érzése volna. Csakhogy a törvénynek nincs érzése, de van fiskusa és szakértője. S a mikor már a fiskus is megakadt: akkor elő kell állania a szakértőnek.” (303.)¹³

Miután az önmagát gyermekgyilkosként följelentő anya ügye a szakértők (azaz a vármegyei főorvos és a járási orvos) kezére jut, a vizsgálati folyamat abszurditása és eredménytelensége kap hangsúlyt – illeszkedve Eötvösnek a szakértőkkel kapcsolatos szkepticizmusához. A vizsgálat eredménytelenségének taglalásával Eötvös voltaképp a joggyakorlás vármegyei kereteinek adja indirekt kritikáját: a szakértők – mivel nem tudtak birtokába kerülni megfelelő, releváns és perdöntő bizonyítékoknak – végtére is téves ítéletet hoztak:

„A tudós szakértők kimondták, hogy Gergő Zsuzsánna huszonkét éves helvét hitvallásu hajadon leányzó, mérsékelten táplált nőcseléd, ez idő szerint vizsgálati fogoly, irni-olvasni tud, elemi iskoláztatásban részesült, kezdetleges ismeretekkel bír, ez idő szerint minden heveny kórtól mentes állapotban van ugyan, de agya nemi idegbántalmak által megtámadva, valószínűleg öröklött hajlamok által is elősegítve, kezdődő és gyógyíthatlan elmebetegség tüneteit tanusítja; elmebetegsége

¹³ A törvény működésének fönti jellemzése rokonítható Mikszáth *Bede Anna tartozása* (1881) című novellájának kezdőképeivel és hangoltságával, jóllehet utóbbi szövegben végül a törvényzéki bírának megesik a szíve a nővére helyett bűnhődni kívánó Bede Erzsi ártatlanságán.

a rögeszme alakjában jelentkezik, a rögeszméhez már káprázatok, csábeszmék, látások csatlakoznak; gyakran szomorú és siránkozó, borult kedélyű s önmagát kárhóztató; súlyos önvád nehézségeit érzi s betegsége a tovább fejlődésben előre láthatólag az üldözési kórság alakját fogja magára öltetni; s ámbár mutatkoznak némi jelek, mintha valamikor terhes állapotban lett volna, de minthogy sem külsőleg, sem belsőleg semmi kétségtelen szervi változás vagy tárgyi jelenség arra nézve, hogy valaha egészséges gyermeket szült volna, világosan fölfedezhető nem volt: ennél fogva önmagát gyermekelhagyással terhelő vallomásai másnak, mint agybántalmi kifolyásának nem tekinthetők.” (310–311.)

S ez akkor is igaz, ha a szakértői vélemény alapján megalkotott bírósági ítélet a maga módján „jól megfontolt” és „igazságos”.¹⁴ Túl azon, hogy Gergő Zsuzsi története az elbeszélésben voltaképp a szenvedéstörténetből megbocsájtás- és üdvtörténetbe fordul át (gyermeké mégis életben van, mint édesanya, jogosan visszakapja nevelésének jogát, s Böthök uram kegyelméből egzisztenciához jut), a fenti szövegrészletek érzékletesen kirajzolják a gyakorló jogásként tevékenykedő Eötvösnek a vármegyei törvényszéki gyakorlattal kapcsolatos kételyeit. Parabolyszerű elbeszélése egyfelől visszautal a jogi gondolkodás modern, polgári átalakításának reformkori dilemmáira, másfelől előtérbe állítja azokat a kérdéseket, amelyek a tiszzaeszlári per során a védelem megszervezések (s *A nagy perben* az elbeszélői érvrendszer részévé válva) kulcsfontosságú szerepet játszottak: a bizonyítékok hiányából következő téves következtetések logikáját, a vármegyei jogi-közigazgatási önrendelkezés torzulásait és személytelen viszonyait,¹⁵ valamint az orvosszakértők munkájával kapcsolatos ismeretelméleti kételyeket.

Eötvös fikciós elbeszélése három lényeges ponton kapcsolódik az 1882–83-ban lezajlott tiszzaeszlári eseményekhez, s az azt megörökítő, 1904-ben megjelent háromkötetes műhöz.¹⁶

14 „Ezen az alapon hozta meg a bíróság is a maga jól megfontolt igazságos határozatát. A boldogtalan teremtés ellen a gyermekkitevés és emberölés vádját saját beismerése daczára se találta igazoltnak, sőt ha vallomása mindenben igaz volna is, másfél évre terjedő vizsgálati fogsága által úgy kell őt tekinteni, mintha büntetését már kiállotta volna; figyelembe véve tehát a szakértői véleményt is, a mely szerint gyógyíthatlan agybetegségben szenved, őt ártatlannak kellett találni s ügyét megszüntetni. A költségeket a vármegye pénztára viseli.” (311.)

15 A VIII. és IX. fejezet számos részletét lehetne idézni annak érzékeltetésére, hogy a Gergő Zsuzsi vizsgálati fogsága alatt zajlott kihallgatásokat rendkívül személytelen, a szolidaritást, empátiát mellőző processzusokként jellemzi a narrátor.

16 Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, I–III, Bp., Révai, 1904. A tiszzaeszlári per korszerű (társadalom-, jog- és politikai eszmetörténeti) irodalmából lásd GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2001, 282–286; 339–350; KÖVÉR György, *A tiszzaeszlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*, Bp., Osiris, 2011; BLUTMAN László, *A rejtélyes tiszzaeszlári per*, Bp., Osiris, 2017. *A nagy pert* esztétikai szempontból értékelő írások közül a leginkább használható: MARGÓCSY István, *A tiszzaeszlári per a magyar irodalomban = M. I., ...A férfikor nyarában...”: Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 331–342.

Először is, az elbeszélés Gergő Zsuzsi szenvedésein keresztül színre viszi azt a fenyegetett, bizonytalan léthelyzetet és az empátiát nélkülöző vármegyei eljárásrendet, melyet a Solymosi Eszter rituális meggyilkolásával megvádolt izraeliták megtapasztalhattak. Az 1882 novemberében föllált, Eötvös vezette védelem érvelemódjában – s így a szerző 1904-es visszaemlékező dokumentumregényében is – központi helyet foglal el (az elővizsgálat egyéb szabálysértéseinek lajstromozása mellett) a megvádolt zsidók bebörtönzésének indokolatlan és embertelen volta: az a tény, hogy a gyilkossággal, illetve bűnrészességgel és bűnpártolással megvádolt izraeliták 1882 nyaratól mind a tizenketten egészen a végtárgyalásig vizsgálati fogóságban voltak, s a vád koronatanúját, Scharf Móricot is felügyelet alá helyezték.¹⁷ A vádlottak kiszolgáltatott helyzete tette szükségessé a védelem fokozott felkészültségét, melynek háttéréről Eötvös – mintegy szakmai krédóként, az ügyvédi hivatás gyakorlati kérdéseire is kitekintve – hosszasan értekezik.¹⁸ A *Nemzetes Böthök uram szerencséjének* utolsó harmadában a cselekményalakulás tükrözi az igazság megtalálásának, az igazságosság érvényesítésének – *A nagy perben* is exponált – összetettségét. A történet alakulása egyszerre igazolja azt, hogy a törvény lehetőséget ad erkölcsileg kétes indíttatású követelések érvényesítésére is, hiszen az atyafiság csak azért érdekelt Gergő Zsuzsi igazának bizonyításában, hogy megkaparinthassa Böthök uram örökségét. Ugyanakkor érzékelteti (Eötvös álláspontjával összhangban) az ügyvédi helyállás szükségességét, hiszen Gergő Zsuzsi egymaga még azt sem tudta bizonyítani, hogy valaha született egyáltalán gyermeke. Így azonban, a kirendelt fiskus segítségével, esélye nyílt törvényesen föllépni Böthök uram ellen. S ez még akkor is igaz, ha a konfliktus végül nem az egymással szembenálló feleket képviselő ügyvédek munkálkodása révén rendeződik.¹⁹

A második lényeges páhuzam Eötvösnek a szakértői (természettudományos) tudással kapcsolatos, már említett szkepticizmusa.²⁰ Mindezt – az *igazolhatóságra* épülő pozitív jog verifikációs törekvésének és a törvényszéki orvostan *valószínűségen* alapuló falszifikációs modelljének szembeállítását – *A nagy perben* leginkább a szerző-elbeszélőnek dadaival hullával kapcsolatos vélekedései tükrözik, többek kö-

¹⁷ Lásd Eötvös, *A nagy per...*, i. m., I:129–140, 142, 158, 181, 268; II:27, 79–84, 134–135; III:10, 101, 157.

¹⁸ *Uo.*, II:58–73.

¹⁹ Külön figyelmet érdemel, hogy a történetben előbb a Gergő Zsuzsi mellé kirendelt fiskus, utóbb pedig Böthök uram néven is nevezett ügyvédje, Szömörce Boldizsár is csődöt mond: mindketten a per tíz évig való elnyújtását tudják csak szavatolni a felek számára (327, 335). A történet végén bekövetkező megoldást, a hirtelen elhatározásból kiötölt alkut (azaz a házasságot) az is motiválja, hogy a per elnyújtásában sem az anya, sem Böthök uram nem volt érdekelt, mindketten megrettentek a tíz évig húzódó pereskedés gondolatától is.

²⁰ Az orvostudomány esendőségének és a szakértői (természettudományos) megismerés gyors elavulásának kérdését Eötvös *A régi megyei fizikusok* (1891) című anekdotafüzérében is tárgyalta (Eötvös, *Emlékezések*, i. m., 48–56.), valamint *A nagy per* publikálásának időszakában és azt követően is többször tartott előadást a témában. A „szakértőkről” szóló, 1907. március 4-én az Orvosi Kaszinóban tartott előadásának (*A szakértők*, Pesti Hírlap, 1907. március 5., 6–7.) gépirata megtalálható az OSZK Kézirattárában: „Eötvös Károly előadása a Budapesti Orvosi Kaszinóban 1907. március hó 4.-én”, OSZK Fol. Hung. 1383. ff. 13–21.

zött abban az eszmefuttatásban, melyet a Mihalkovics Géza orvosszakértővel való találkozás leírásához fűz reflexióként Eötvös. Miután a tudós orvos a csonkafüzesi holttest csontjainak tüzetes átvizsgálása után megállapítja, hogy a hulla életkora 14 év és négy hónapnál (azaz Solymosi Eszter életkoránál) minden bizonnyal több lehetett, a narrátor a természettudományos megismerés részlegességére és vakfoltjaira hivatkozva tartja fenn álláspontját.²¹ A szerző efféle szkepticizmusát a *Nemzetes Bóthök uram szerencsésjében* az példázta, hogy a bizonyítékok híján eredménytelen törvényszéki vizsgálat során az orvosszakértők munkája nem segíti az igazság napfényre jutását, hiszen Gergő Zsuzsit – a tények, háttérkörülmények hiányos megismerésének következtében – elmebetegnek nyilvánítják. (Míg a tiszaezlári perben a védelem vállalta magára a törvényszéki előnyomozás szabálysértéseinek, önkényeskedéseinek felderítését és az orvosszakértői vizsgálatok eredményeinek árnyalását, Gergő Zsuzsit a véletlen – másképp fogalmazva: a *szerencse* – menti ki helyzetéből, tudniillik hogy tudomására jut kisfiának megmenekülése.)

Végül, Eötvös – a felvilágosult jogi gondolkodás szellemében – Gergő Zsuzsi körülményeiből, szociokulturális háttéréből (szegénység, cselédsor, lányanyaság) vezeti le a bűnös tettének motivációját, szükségszerűségét az elbeszélés legelején, s ebből adódóan a bűnelkövetés (a gyilkossági kísérlet) tényét állító narrátori szólamból nem iktatódik ki a részvét. (Vö. 240–241.) Ennek is megtaláljuk a párját a tiszaezlári per eötvösi elbeszélésében, méghozzá abban a Solymosi Eszter eltűnését magyarázó, reálisnak és logikusnak tűnő (egyébként nehezen bizonyítható, mindenestre széles körben elterjedt) elgondolásban,²² miszerint Eszter, a cselédlány egész egyszerűen öngyilkos lett, a Tiszának ment szomorúságában. Mindennek hátterét egy regényíró kreativitásával rajzolja meg *A nagy per* szerző-elbeszélője: Esztert gazdasszonya, a „nagyon lármás” Huriné sokszor szidalmazta és büntette (s maga is öngyilkosságot gyanított legelőször, midőn a lány nem tért haza!); az eltűnését megelőző napokban Eszter „fázott és éhezett”, fizetése semmire sem elég („Egész évre 15 forint és egy pár csizma”); végül pedig az áldozat életkorát is számba veszi a narrátor:

„Különben is abban az életidőben járt, a mikor a serdülő korból megkezdődik az átmenet az érettbe. A mikor érthetetlen titkos mozgalom van a vérben s a mikor a nő egész szervezete a havonkénti változásra készül. Nagyon sok lány életkedve elhervad ilyenkor, fájdalmas ábrándok töltik be gyakran éjjelét-nappalát s heteken-hónapokon keresztül uralkodik lelkében a halál után való vágyakozás.

Hurinének volt egy eleven eszü 17 éves fia: Huri József. Azt mondta a június 25-iki ülésen: Eszter nem szokott dalolni. Márczius 1-től áprilisig, míg az ő házuknál volt, nem hallotta dalát.

21 EÖTVÖS, *A nagy per...*, i. m., III:73–75. Vö. még *Uo.*, III:13–43, 61–88.

22 Vö. BLUTMAN, i. m., 267–288, 411–476.

Ime a szegény lánykánál a lélek gyökeréig beszivárgott mélységes szomorúság! A fa, a mely a tavasz édes melegén nem hajt virágot, a fiatal serdülő lányka, a ki tizennégy éves korában nem fakad dalra, játékra, vidámságra. Haldoklik az már mind a kettő. Csak véletlen pillanat kell ahhoz s jó alkalom, hogy a halál önszántából igazán bekövetkezzen. Szegény cselédlányoknál mily sok eset van efféle!”²³

A személyes benyomásokról kevésbé tanúskodó, inkább a jogi gyakorlatból és általános társadalomismeretből táplálkozó perspektíva érvényesülését a két eseteleírás-hoz (Gergő Zsuzsi tettéhez és Solymosi Eszter vélelmezett öngyilkosságához) kapcsolt sommás reflexió hasonló megfogalmazása is tükrözi: „Ilyen eset is elég van.” (241.); „Szegény cselédlányoknál mily sok eset van efféle!”²⁴

Összefoglalás

A fentiekben amellet érveltünk, hogy Eötvös Károly *Nemzetes Böthök uram szerencséje* című novellája nem pusztán a szerző fikciós írásainak némileg sablonos témáit, cselekménypaneljeit szintetizáló, nagyobb terjedelmű prózai alkotás, hanem kapcsolatba hozható olyan politikai, erkölcsi és jogi dilemmákkal, melyek már a század első harmadában nagy jelentőségre tettek szert a hazai közéleti-politikai és irodalmi diskurzusban. Amellet, hogy az Eötvös-beszély egyik főhősének, Gergő Zsuzsinak a története színre viszi a modern jogi gondolkodás századeleji (többek között Deák Ferenc és Kölcsey Ferenc által is problematizált) törekvéseit, szövegszerűen kimutatható módon sok szállal kötődik az Eötvös pályájára, önmeghatározására és megítélésére nagy hatást gyakorló tisztaeszlári per históriájához is. Erre mutatnak az orvosi-természettudományos megismerés korlátaival, a vármegyei joggyakorlat visszasságaival és az emberi cselekvés körülményeinek (felvilágosult szellemű) számbavételével kapcsolatos narrátori reflexiók. Fontos azonban megjegyezni: a felvilágosult, humanisztikus jogi személetre (illetve annak hiányából adódó súlyos következményekre) való rámutatás eötvösi gesztusa egyáltalán nem korlátozódik az egyén sorsára, esetünkben Gergő Zsuzsi szenvedés-, bűnhődés, majd üdvözüléstörténetére. Hiszen a beszély másik cselekményszála, nemzetes Böthök Bálint uram megtéréstörténete (mely végül a Zsuzsival való összeházasodással éri el végpontját) a magyar köznemesség életképességéről, nemzetmegtartó erejéről szóló diskurzusba írja bele a fentiekben elemzett jogi természetű reflexiókat.

23 Eötvös, *A nagy per...*, i. m., III:154–155.

24 *Uo.*, III:155.

KRITIKAI LAPOK

Bodrogi Ferenc Máté

Dupla kávé, honi karton

S. LACZKÓ András, *Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország: Költészet és gazdaság a 18–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Reciti, 2024 (Irodalomtörténeti Füzetek, 190), <https://www.reciti.hu/2024/8400>.

S. Laczkó András *Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország* című, a Reciti Kiadónál tavaly megjelenő kötetében (immár 190. darabjaként a tekintélyes *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatnak) hét szépirodalmi szöveg esettanulmány-szerű elemzésén keresztül vizsgálja a 18. és 19. század időszakát illető fontos ökonómiai jelenségek szépirodalmi leképeződéseit. Egyszersmind a fogyasztói öntudat korszakbeli alakulástörténetét is szemléli, a szövegek újraolvasásakor kiemelt szerepet juttatva az azokat megalapozó gazdaságtörténeti, eszmetörténeti és eseménytörténeti kontextusok, egyúttal az azokban literalizálódó gazdaságelméleti koncepciók feltárásának. A kötetintenció nem meglepő, hiszen az utolsó írás kivételével az egész anyag a Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana MTA–BTK Lendület Kutatócsoport (Polecolit) elmúlt ötéves projektumának égisze alatt született. A tanulmányfüzér első két írása az 1790-es évek, míg a többi az 1840-es évek világába kalauzol, a könyv szerzői előszava szerint is két markáns „blokkba” szervezve az anyagot; bár első-sorban lírai művekre koncentrálva, ám láthatólag nem kizárólagos műfaji szelekciót követve.

A témamonográfia szöveginterpretációi egyöntetűleg a vásárlás és a fogyasztás, vagyis a konzumáció korabeli magyar dinamikáira összpontosítanak. Az igen erős felütést jelentő első tanulmánypárban a szerző azt vizsgálja, hogy Nagy János és Barcsay Ábrahám egy-egy műve miként gondolkodik a kávé és a cukor gyarmatáruiinak kereskedelmi dilemmáiról, ennek nyomán pedig a világ- és rabszolga-kereskedelem működésmódjáról. A monumentális, éppen ötvenoldalas kötetindító dolgozat Nagy János *Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony* című verses dialógusát faggatja, amely belső párbeszéd formájában mutatja be annak a krízisnek a hazai szituativitását, melynek során a francia korona alá tartozó egyik ültetvényes nyugat-indiai gyarmaton kitört rabszolgafelkelés hatására ellátási gondok, illetőleg markáns áremelkedés következik be a cukor és a kávé immár itthon is alapvetővé váló fogyasztási cikkeinek vonatkozásában. A két szereplő az ember „erszényét” és „gyomrát”, azaz vásárlói és fogyasztói oldalát képviseli, eltérően reagálva az aktuális kihívásokra. Erszény és gyomor egymással történő vetélkedése a kávéról és a cukorról szóló korabeli diskurzusokat ritka alaposággal idézi fel, ezáltal igen informatívnak

tartható abban a tekintetben, hogy az adott időszak embere milyen ismeretekkel rendelkezett az általa fogyasztott külföldi árucikkekről, s mindez miként befolyásolta vásárlói döntéshozatalait. Laczkó szöveganalízisének irányadó alapkérdése, hogy milyen sajátos, más formában kevésbé hatékonyan vagy egyáltalán nem közvetíthető tanítással kívánhatott szolgálni az illető művet szerző szanyi plébános. (22.) Ennek megválaszolásához – nagyon helyesen – a szövegben felbukkanó egyes témákat és az ezekkel kapcsolatos argumentumokat csoportokba rendezve történik meg a kontextualizáló, mégis close reading-szerű szövegolvasás. Minden kétséget kizáróan nem győz meg afelől az ekként kibontakozó, egyébiránt nagyszerű és enyhén szólva is alapos olvasat, hogy a rabszolgamunka embertelenségének morális vonatkozásaival kapcsolatos szereplői érzéketlenség – a befogadói aktivitást provokálva – éppen erre a hiányra hívja fel a figyelmet a maga sajátos szatirikusságával. Mintha ez a 18. század végi szöveg ennél kevésbé kreatívan működne; nem efféle csalafinta ellipszisekben, hanem nyílt, preskriptívabb, szószerintibb didaktikusságban. A tanulmány elemzett szövegének mindenestre már a fellelése is zseniális (melyben talán segítséget jelenthetett Kisbán Eszter egyik hivatkozott szakcikke), gondolatmenetének, kommentározásának nagyrészt idegen nyelvű szakirodalmi megalapozása pedig példás, hovatovább lenyűgöző összképet mutat. A kávé- és kávéháztörténet akár részleges feldolgozása jó eséllyel minden második történész álmai között szerepel, melynek esetismertetés jellegű, nagyívű összefoglalásaként is igencsak teljesítőképes Laczkó ezen írása. Emellett olyan mentalitástörténeti összefüggéseket tár fel, miszerint Nagy János művének egyik allegorikus szereplője sem mentes a „szerecseneket” érintő negatív diszkriminációtól (megjegyzendő, hogy e korabeli gyűjtőnév önmagában is eleve problematikus; a külön tanulmányt megérő kérdéshez itt és most csupán annyit, hogy a kortárs Gaál József akadémikus már egyik 1836-os rövid jegyzetében figyelmeztet: a „szerecsen” nevezet alatt helyesen a Spanyolországot meghódító arabok, nem pedig Afrika fekete lakói értetnek – még ha tudjuk is, hogy a jelentésátvitelnek a borszín a kódja, tehetjük hozzá). A rabszolgaság intézménye egy pillanatig sem esik morális megítélés alá a részükről, nem empatikusak, a „vad kezű”, „rebelláló szerecseneket” mint a monetáris rend diszfunkcionális fogaskerekeit kárhoztatják. Az előítéletes gondolkodás implicit algoritmusai pedig mindezekén túl a nemi kódok összjátékában is körvonalazódnak a szövegben – magát a teremtett szerzői tudatot is jellemezve –, hiszen a felelőtlen, inkább affektív Gyomordi *kisasszony* felel a műben a megfontoltabb és racionálisabb *Erszényházy* nevezetű *férfiúval*.

Az adott fejezetben többször is elővezetett dietetikai vonatkozások sok egyéb lehetőség mellett Vaderna Gábor Dessewffy-monográfiájának bizonyos részeit, vagy éppen Bártfay László Kalla Zsuzsa által kiadott naplójának egyes bejegyzéseit idézhetik fel,¹ ám ennél jóval fontosabbnak tűnik a „módi”, vagyis a *luxus* diskur-

1 VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017; BÁRTFAY LÁSZLÓ *Naplói*, kiad., tan. KALLA ZSUZSA, Bp., Ráció, 2010.

zusbéli helyi értékének hangsúlyozása (mely kötetszinten is csomóponttá válik). A kávézás ugyanis a 18. század végén olyan divatos magatartásforma is, amely a társadalmi státusz releváns indikátora. Az ökonómiai alapú argumentáció a takarékos élvezetmegvonás tekintetében ugyanis elbeszél egy másik távlat mellett, amely a lemondás szükségességéhez képest a kávéfogyasztás társadalmi értékéről szól: ennek elmaradása presztízsveszteséggel járna, sőt a társasági életből való kirekesztődéssel is fenyeget. A kávéfogyasztás az adott szokás szimbolikus értékébe történő befektetés, mely kifizetődő, amennyiben a társadalmi tőke felhalmozódásában térül meg. Ebben az érvrendszerben a luxus illendővé, hovatovább kívánatosává válik: kávé és cukor státuszszimbólumokká lesznek, vásárlásuk pedig a társadalomban elfoglalni vágyott pozíciót szavatoló státuszfogyasztássá alakul, melynek fenntartása ezek alapján tehát akár még gazdasági értelemben is észszerű lehet. (31.) A luxusfogyasztásnak, a „módizásnak” mint a szabadkereskedelmi szisztéma katalizátorának e motívuma pedig – amelynek markerei egyébiránt a Kármán-féle *Uránia* folyóirat szólamaiban is bőven ott vannak már dilemmaként, pontosabban ott inkább a klasszikus mértékletességet, az autochton tradíciót elvétő negatív előjelű, az idegen úzust majmoló kiegyensúlyozatlanságként jelennek meg – a kortárs Barcsay Ábrahám baráti körének világlátásában is középponti szerepet kap.

Laczkó – többek között éppen szakirodalmilag rendkívül megalapozott – kötetének egyetlen megemlítendő szakirodalmi hiányossága, hogy nem vet számot Bíró Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című tankönyvi érvényű opus magnumával.² Pedig a szerző abban a „luxus magyar apologétájaként” aposztrofálja azt az Orczy Lőrincet, akinek gazdaságelméleti gondolatvilágában a fényűzés nemcsak hasznos egy ország életében, de egyenesen forrása a gazdagságának. E teória szerint a fényűzés vágyakat ébreszt, melyek munkára avagy munkáltatásra serkentenek, felszabadítják energiáinkat, a javak, a tőke áramlásának dinamizálását eredményezve. A fényűzés árucikkeinek megszerzése érdekében kifejtett tevékenység értéket teremt a társadalom számára, az általános társadalmi jóléthez járulva hozzá; a pazarlásig vitt kereskedés így ad absurdum a jólét forrásaként koncipiálódik e diskurzusban. Ányos Pál mellett – aki szintén a luxus elszánt és következetes védelmezője Bíró szemében – Barcsay Ábrahám is dolgozik e távlattal, bár az ő erkölcsi reflexiója jóval nagyobb fenntartásokat támaszt a kérdéskörben. Bíró szerint a kávét élvező bölcs ennek tükrében „hörpöli” „iszonyodva” a bűnben részes ember büntüdatával az édes fekete készítményt, így a költemény háttérében ott van a világi szív és az erkölcsi igény egész konfliktusrendszere is.³

Barcsay elsősorban a korabeli téma erkölcsi vonatkozásait hozza játékba Laczkó szerint is (második kötettanulmány). A *Kávéra* című költemény lírai perszónája egyszerre ítéli el a felvilágosult filantropizmus humanista beszédrendjének fényében a rabszolgák „vérébe mártott”, tehát morálisan elítélendő eredetű cukor és kávé előállítását és forgalmazását, ám egyszerre hajtja fel a csészényi italt a világkereske-

² Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994¹, 1995², 1998³, 2003⁴.

³ *Vö. Uo.*, 92–93.

delmet és benne az európai gazdaságot rendkívül előnyösen katalizáló termékként. Mint Laczkó fogalmaz, „a luxuscikkek előállításának érdekében elkövetett bűnök ismeretében azokból »részt hörpölő« bölc» (9.) már nem passzív, kiszolgáltatott végfelhasználó, hanem a felmerülő rendszerszintű morális dilemmákkal tisztában lévő aktív, tudatos ágense a globális szintű kommercializmusnak. A Barcsay-vers történeti beágyazottságának részletekbe menő feltárása, a mokka-cukor és a karibi kávéforradalom eseménytörténeti rekonstrukciója, a „véres cukor” távlatának érthetővé tétele után Laczkó egyértelműen hozza azokat az elemzési perspektívákat, amelyeket Bíró is felidéz⁴ – és amelyek az anyagilag (és nem melleleg: szellemileg-eszmeileg) kereskedő nemzet elsősorban angolszász elképzelésein alapulnak. Ezek szerint tehát a materiális jólét utáni vágy iparkodásra ösztönöz, mely serkenti a „nemzetgazdaságot”, a tudományok és a művészetek kibontakozását, a pallérozott „szelídülést”, vagyis az (akkor még) fenntartható fejlődést. Nem véletlenül taglalja Laczkó azon korabeli álláspontokat, melyek szerint a rabszolgaság dehumanizálása iránt érzett minden ellenérzésünk ellenére meg kell látnunk a gyarmati gazdasági szisztéma egyebek mellett például óriási áruforgalmat generáló előnyeit is, melyet Európának nyújt. Ez a fajta utilitarista színezetű, jellemzően a szenvedélyektől mentes ítéletalkotásra apelláló kognitív keret pedig – melyben az államérdek ráadásul összeegyeztethető az egyéni érdekekkel – jóval evidensebb a 18. század euroatlanti színterein, mint azt esetleg gondolnánk. Fényűzés és rabszolgaság dilemmája, s benne a hétköznapi szintű luxus (például a kávéfogyasztás) felhajtóereje pedig nem csupán a korszakot, de benne Barcsay e kis költeményét is kondicionálja. Mindazonáltal éppen az az összefüggés segít pontosabban datálni e szövegmű keletkezését a tanulmányban, hogy az „Anglusok” bűne, illetőleg a luxuscikkek előállításánál során elkövetett vétkekben való fogyasztói cinkosság hangsúlyozása centrális módon nyelviessül benne. Ennek a tanulmányban meggyőzően feltárt angol politikátörténeti vonatkozása van, e kontextus pedig sem Barcsayt, sem például Orczy Lőrincet nem hagyja hidegen a luxusapologézis és a luxuskritika kettős játékában, illetve a szervesülő morális tétek folytonos lebegtetésében.

A kötet másik nagy egységének négy tanulmánya a reformkori gazdaságélénkítő védegyeleti mozgalom irodalmi reprezentációiról szól, amely kifejezetten a tervszerű vásárlói intenciókra és az azokat hordozó ideologikus megfontolásokra építette agitációs stratégiáját, az államhatárokról hiányzó vámsorompókat jelképesen a saját mikroházartások küszöbére transzponálva. A Védegyelet története 1844 és 1845 körül olyan gazdaságelméleti világlátásról árulkodik a kötet elemzése szerint, amely úgy etikus, hogy a honi közösség érdekeit szem előtt tartva a saját hazai termékek vásárlására ösztönöz a fennálló vámtörvények miatt versenylőnyben lévő külföldi árucikkkel szemben, ezáltal menedzselve a belföldi ipar életképességét. Ez a rendi *Natio Hungarica* keretein, sőt a területi alapú patriotizmuson is már bőven túllépő nemzeti érdekérvényesítő program toborzó jelleggel próbál mozgósítani és egyesíteni, kiaknázva a szépirodalom médiumának korabeli lehetőségeit is.

4 Vö. *Uo.*, 70.

Miként a kötet már emlegetett, igen jól sikerült előszava összegez, Petőfi Sándor, Bajza József és Garay János egy-egy verse a védegyeleti propaganda mikrotörténetének egyes fázisaiba enged bepillantást. Petőfi *Védegyeleti dal* című költeménye a maga uralkodópárti zárlatával a hazafias (avagy honleányi) vásárlói attitűd tömegessé válását illető kezdeti bizonytalanság retorikájával buzdít, miközben egy megelőző ellencsapásszerű, „lefegyverző” retorikával az uralkodói szentesítés közjogi kereteit hangsúlyozza a törvényes működés zálogaként, ami egyben a vállalkozás sikerének kulcsa, egyik célkitűzése is. Ennek kontextusában lesz „törvényerejű”, szentesített polgári kötelesség a honi nemzetgazdaság felvirágzásának érdekében a külföldi luxuscikkekről, főként a kelmékről való lemondás esküje, többek között észak-amerikai mintára. Petőfi költeménye ebben a távlatban – Laczkó megvilágító erejű elemzése szerint – sikeresen hatni tudó szövegtípusként, inventív, jól összerakott propagandaversként értékelhető.

Bajza József egy hónappal később megjelenő *Ébresztő* című költeménye már jóval kizárólagosabb, militarizált tónusban működik, a hadi mozgósítás, a csatadal tradícióját aktivizálva. A honi árucikkek preferálásának imperatívusza e szövegben már nem csupán a saját ipar és a piac békés védelmezésére, hanem a magyar nemzetség, „Árpád fiainak” tulajdonképpen harcias érdekérvényesítésére is felszólít. Ezáltal a védegyeleti mozgalom kezdeti békésebb, „gazdasági patrióta” programját a „nemzeti protekcionizmus” masírozó távlatával váltja fel. A processzus legalkalmasabb szemléltető jellegű mintapéldája e tanulmányban is a ruhaviselet ügye, annak korabeli diskurzuskonglomerátumának, az elvárások és a megvalósulások rendjének meglehetősen sűrű leírásával. A honi textília, a jellegzetes kék kartonruha allegorikus jelölővé válik, ha úgy tetszik, a „belmű-ipar” védelmének tárgyi megszemélyesítőjeként, először csak a ruha (honi gyártmányú) anyagának, később pedig (magyaros) szabásának milyenségével is. Az elkorcsosulásnak, a nemzetietlen piperkőcködésnek az újfent legalább *A' Nemzet' Tsinosodásának* folyóirataig visszafejthető hagyománya ebben a keretben – sokadszorra – revitalizálódik. Természetesen rekontextualizálódva, átalakulva, leginkább a dolgozatban érthetően és világosan kifejtett esszencialista-epokalista különbségtételben (mely szintén a 18. század végéig vezethető vissza). A nemzeti karakter megőrzésének tétjei, a „nemzeti sorvadás” osztársadalmi rémképének „krízisretorikája” (237.) mindazonáltal egyre jelentékenyebben színezik ezt az alapvetően monetáris alapvetésű közéleti tematizációt. Másfelől ugyanakkor gazdasági és kulturális értelemben is a lemaradás vagy felzárkózás civilizációs-modernizációs logikája uralja e beszédrendeket, kevésbé esszencialista, sokkal inkább epokalista megközelítésmódban. Mindenesetre Bajza szövege az erőteljes nemzeti/etnikai/kulturális protekcionizmus előbbi útját választja és erősíti fel.

A szerző következő, 2023-ban Martinkó András-díjjal jutalmazott tanulmánya közvetlenül dialogizál az előző két kötetfejezettel. Garay ugyancsak militáns hangvételű, buzdító-mozgósító jellegű *Iparvédegyeleti dala* – szintén 1845ből – többek között a magyar képviseleti lírában szokatlan érvelésmódja miatt izgalmas. Mint Laczkó fogalmaz: „[Garay] nem csupán fogyasztóként szólítja meg a hazafiakat és

honleányokat, hanem a vevőit versenytársánál kedvezőbb ajánlattal kecsegtető kereskedő módjára [...]. [A] hon már nem pusztán szent, védendő és ápolandó térként jelenik meg, hanem mint a fogyasztói igények tökéletes kielégítője, az anyagi természetű vágyak tárgya is.” (11.) A „módizás” praxisának helytelenítése Magyarországon éppolyan régi, legalább 18. századi gyökerekre nyúlik vissza, mint a luxuskritikát illető modernizációs polémiák, a lemondás erényének catói parancsát mindenestre láthatólag újraérti Garay versbeszélője. A reformkorban már vezető elképzelésnek számító „nemzeti családélet” jegyében e szövegműnek a középpontjában is az előbbieken már emlegetett metaforikus „házi-vámsorompók” állnak, a magyarországi védegyeleti mozgalom e honvédelmét itt ugyanakkor már nem a rendi-eredetközösségi „vér”, a „vitam et sanguinem” logikája uralja, hanem olyasféle protekcionizmus, amely a konzumáció egyszerre nemzetiesített, ám egyszerre polgáriasodó formáját hozza létre itthon. A propagált fogyasztói attitűd már nem a veretes erkölcsök rombolójaként láttatott fényűzés csábításának való ellenállás imperatívuszában áll elő, hanem éppen ellenkezőleg, e „fényűző” vásárlás, a „bírvágy” mint a (nemzet)közösség folyamatos fejlődésének katalizáló garanciája jelentkezik: újabb és újabb javak megszerzésére, ehhez pedig az anyagi források megteremtésére, a restség leküzdésére és munkálkodásra ösztönöz, mely élénkíti a termelést, a fogyasztást, erősíti a gazdaságot, növelve a jólétet. (256.) Ezen összefüggések közepette Garay műve a legkényesebb igényeket is kielégítő, versenyképes honi termékek kereskedelmi értékesítését támogató korabeli „szépirodalmi reklám” újdonsült szövegtípusának egy korai reprezentánsa. A saját árucikkek tehát egyszerre biztosítják a honszerető etikus fogyasztás maximáját, s elégitik ki (elviékben) a luxusigényeket, a „haza bőségének” élvezetét ebben a tipikusan modernizációs, promotáló beszédrendben: aki ennek fényében dönt, az „előnyös üzletet” köt. (268.) 1845-ben Garaynál a „szent hon” már piac is egyben, melynek áru kínálatát fogyasztásra buzdító szövegművekben kell csábítóvá tenni, haza, nemzet és hazafiság párhuzamos újraértelmezésével. Vörösmarty Mihály *Honszeretet* című versében a honi termékek preferált fogyasztásának hazafias maximája már e kontextus egyfajta előképeként olvasható.

Vörösmarty költeménye – melynek elemzését Laczkó átkötő jellegéből adódóan az imént rekapitulált két nagy blokk közé helyezte a kötetben – gazdaság és hazafiság távlatainak összekapcsolására tör. A „honszeretet” a reformkor egyik középponti fogalmaként a művelt polgár, a hazafi és a honleány antropológiai ideáltípusainak legfőbb jellemzőjeként reprezentálódik, elősegítve a közjó, egyszersmind a személyiség kiteljesedését is. Vörösmarty versében a gazdasági tevékenységek a hazafiúi szereprepertoár és erénykatalogus részévé válnak, s megjelenik benne az önérdekével törődő polgár eszménye egy olyan megközelítésben, melyben a saját anyagi jólétre való törekvés egybeesik a közösség gazdagodásával, vagyis a haza érdekeivel. (A pozitív értelmű, közösségi hasznosságúvá konvertálható önérdek vagy önszeretet – *amour-propre*, *self-liking* – hagyománya egyébiránt szintén nem új téma, visszanyúlik egészen a kora újkorba.) Ezt a viszonyt teljesíti be az eleve pallérozott buzgó hazafi – mely típusnak már szintén legalább Kármánék óta kimutathatók a hazai előzményei, sőt első szerepváltozatai –, aki a lehető legkedvezőbb végeredményre törek-

szik. Észszerű, megfontolt, távlatos, bárha sokszor nehéz döntéseket hozva felméri egyéni lehetőségeit, s ezek „fukarságig” menően előnyös felhasználásával éli ön-, ám egyben nemzetgyarapító életét. (141.) Az efféle megfontolt és okos számítással hozott áldozat a hon és a honpolgár között nem ellentétet, hanem kölcsönösen előnyös csereviszonyt tételez tehát, a hagyományos republikánus beszédmódtól merőben eltérő hazafiság-koncepciót eredményezve. Laczkó a kötetét egészében is jellemző meggyőző érveléstechnikai és filológiai alaposággal bizonyítja, hogy e képzetkör forrása Alexis de Tocqueville francia politikus és gondolkodó, nemzetgyűlési alelnök, majd külügyminiszter (a tanulmány is beszélhetett volna róla kicsit többet) *De la démocratie en Amérique* című magisztrális munkája, mely a jól felfogott önérdek és a közérdek korrelációjának, az új, „meggondolt” patriotizmusnak a diskurzusához szól hozzá nagy hatástörténeti érvénnyel. Ugyanakkor az is Laczkó elemzésének fontos érdeme, hogy világossá teszi: az illető francia gondolkodónál és nyomán Vörösmarty *Honszereteté*ben nem a közös eredet, sem a nyelvi hagyományok, hanem a jogok egyenlősége és a boldogulás közös vágya fűzi egybe a nemzetet: a lehető legtöbbek lehető legnagyobb jólétét biztosító, tartósan virágzó társadalmat. (181.) E paradigmában pedig nem szükséges a „morálisan helyes” és a „gazdaságilag hasznos” között választani, mert a kettő – 1843 táján Vörösmarty versbeszélője szerint is – együtt jár.

Degré Alajos gazdaságpolitikai érdekeltségű vígjátéka a védegyleti ideológia magánéletre, a korabeli polgáremlerek érzelemháztartására gyakorolt hatását demonstrálja, elemzése pedig tovább bővíti, mintegy beteljesíti e mozgalom jelentőségének monografikus igényű körbejárását. Megtudhatjuk, hogy a korszakbeli „honszerelem” konceptusa miképpen vezérelte a piaci közszféra mellett az intim magánszféra alakulását is, a házastársi párkapcsolatok mélységeiig. E dolgozat rövidebb terjedelmű, lazább vonalvezetésű, oldottabb nyelvezetű, és az adott témát kimerítő igényében kevésbé rigorózus, mint előzményei, mely relatív könnyedség jót tesz, jól áll a kötet lecsengésének – főként, hogy a vonatkozó kontextusokkal már bőven megismerkedhettünk az előző fejezetekben.

S. Laczkó András opusza alcíme szerint költészet és gazdaság kapcsolatáról szól a 18–19. századi magyar irodalomban. S valóban: a kötet alkalmas arra, hogy bemutassa a gazdasági tárgyú szépirodalom hazai alakulástörténetének egy jelentős szeletét, az egyre inkább monetarizálódó magyar társadalmat a klasszikus magyar irodalom periódusában, kiemelve belőle a fogyasztói magatartás változásának szempontjából fontosnak látszó egyes fordulópontokat. A kiadvány valóban két markáns szerkezeti egységre különíthető részének differenciái pedig éppenséggel a közöttük végbemenő esztétörténeti és poétikai modulációkra hívhatják fel a figyelmet. Ugyanakkor a szerző maga is szabadkozik (retorikailag meglehetősen előnytelen megoldást választva, de egyébként is feleslegesen), hogy „igen elnagyoltan” vázolja fel a hazai fogyasztói (ön)tudat alakulástörténetének adott szakaszát. (11.) Az utóbbi szempont előtérbe helyezésével e munka valóban hiátusokkal terhelt vállalkozás, hiszen lapjain nincsen megírva 1790-től 1845-ig mindaz, amibe hét tanulmánya belekezd. *A' méla Tempefői* című 1793-as Csokonai-szindarab elemzése – csak egyet-

len konkrét lehetőséget említve – például érdekesen színezhette volna az összképet, hiszen többek között éppen azt tematizálja, hogy a korszak közgondolkodása, „normálstílusa” mire és mennyit volt hajlandó áldozni (és mennyit nem) az éppen önállósodását megkezdő (szép)literatúráért. De az 1820-as, ’30-as évek *Aurorájának* egyes városelbeszélései is jó alapanyagok lehetnének az urbanizációs folyamatok fogyasztási, vásárlási szokásait megjelenítő motívumokat illetően. Mindenesetre éppen elég teljesítmény annak a bizonyos előszóban szintén megfogalmazott „kontraszthatásnak” (12.) a kirajzolódása, amely tehát a kötet két blokkja közötti beszédes különbségekre (és analógiákra) irányítja a figyelmet. E kontraszthatás eredményeit, végső belátásait ugyanakkor jó lett volna egy különálló zárófejezetben szintetizálni. Mint már emlegettük, kompakt és jólformált az előszó, ám annak nagy része tanulmány formájában a kötet végére is kerülhetett volna (összegző jelleggel nyilván kiegészülve), ez a megoldás pedig a tanulmánygyűjtemény jelleget is tovább oldotta volna, ami egyébiránt nem zavaró, mert a kiadvány egyébként minden részletében magas színvonalú.

A kötet szerző írásában az alfejezetek, az alcímek kevésbé észlelhetőek, a rendszerint több mint harmincoldalas elemző gondolatvezetések azonban ennek ellenére is jól követhetőek, keresetlen szövegezettségűek, és nagyon alázatosan, megbízhatóan kontextualizálnak, filologizálnak. Bár a kötetegész koherenciáját tekintve némely összefüggés, háttérinformáció többször előkerül (például a kávé eredete vagy éppen a házi vámsorompók tana), s a jegyzetszintet is össze lehetett volna jobban linkelni, mert vannak ismétlődések, mindez csak a folyamatos olvasásban érződik, de ott sem túl zavaró az anyag gördülékeny diszkurzivitása miatt. Laczkó e szacikkei mind sok-sok forrással dolgoznak; csak a hivatkozott 18–19. századi időszaki kiadványok jegyzéke mintegy harminc tételt számlál. Jellemző az is, hogy *A védegyleti eszme az 1840-es évek költészetében* címmel a szerző külön annotált online szöveggyűjteményt hozott létre ezirányú kutatásai közben,⁵ mely az iparvédelem ügyével összefüggésbe hozható 1844 és 1847 között született verses formájú szövegek adatbázisa. (10.)

A felvezetőben megidézett Polecolit kutatócsoport egyik legfőbb célkitűzése volt azt vizsgálni, hogy irodalmi szövegek reprezentációi, azok poétikája és retorizise miként jelenít meg és értelmez gazdasági jelenségeket, kérdéseket és fogalmakat, illetve hogy ezek miként épülnek be az irodalmi nyelvhasználat tematikus, narratív és figuratív eszköztárába, a szépirodalmi és közéleti szövegek tropológiájába, ezáltal miként járulnak hozzá az olvasásban a vonatkozó jelenségek tudatosulásához és értelmezéséhez, valamint az azokhoz fűződő gyakorlatok elterjedéséhez. Az e kérdésfeltevésekkel történő számvetés egyik megvalósulása Laczkó új könyve, az ötéves, immár lezárult projektum számos tanulmánya, konferenciakiadványa, monográfiája között az egyik legtekintélyesebb darabként. A szerző egyetemi okta-

⁵ Lásd a Polecolit honlapján: *A védegyleti eszme az 1840-es évek költészetében*, szerk., jegyz. S. LACZKÓ András, tervezés és digitalizáció: BÁTORI Anna és MARÓTHY Szilvia, olvasószerk. PÁLFI Eszter, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023, <https://polecolit.abtk.hu/vedegylet-antologia/>.

tóként, irodalomtörténészként eddig sem igen tétlenkedett, az elmúlt évek azonban szembetűnően produktív és lelkes szakaszát jelentik pályafutásának, gyaníthatólag e kutatócsoport hatására is. A Martinkó-díj ténye, s hogy e recenzió megjelenésekor már minden bizonnyal habilitált egyetemi adjunktus, szép bizonyosságai e folyamatnak.

Végezetül egy utolsó észrevétel, már újra szorosan a kötethez kapcsolódóan. Annak a kultúratudományi korszaknak a gyermekei vagyunk, amelyben Taylor Swift-kurzusokat lehet hallgatni az egyetemeken – ami egyáltalán nem baj, sőt –, vagyis amelyben a kutatás tárgya sokszor tényleg effektív közelségben van. Laczkó új könyve mindvégig történeti, „elsődleges” kontextusokat mozgat, teljesen indokolt módon, ami munkájának plusz teljesítményeként ugyanakkor számtalan ponton a befogadás jelenének, az „utolsó” kontextusnak igen éles ismerősségét provokálja ki. Amikor az árucikkek véres eredetéről olvasunk, védővámokról és olyan idealistákról, mint Tocqueville, lehetetlen nem érezni e történeti összefüggések „véres”, ugyanakkor felvillanyozó aktualitását ma, a Temu és a Tesla korában. Mindezt persze megfelelő reflexióval kezelni tudjuk – de a minőséget jelzi, hogy a kötetanyag pedig fel tudja kínálni.

Molnár Dávid

Vera ludor imaginatione

TASI Réka, *Vana ludor imagine: Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, Bp., Reciti, 2023 (Irodalomtörténeti Füzetek, 187), <https://www.reciti.hu/2023/7987>.

Vana ludor imaginatione? Szabad-e játszanunk hasztalan képekkel és hasztalan képzetekkel? Mennyire veszélyes a képzelet? Erős falak mögé húzódva őrizkedjünk-e tőle, vagy inkább megzabolázva engedjük be a falak mögé, hogy megfelelő táppal etetve, hasznos munkákra idomítsuk az igába tört, felhizlalt vadat? Tasi Réka könyve a címben ígért fogalom részletes elemzésén keresztül e kérdések megválaszolásában is segíti az olvasót.

A monográfia két fő fejezetet tartalmaz. Az első, *Alteritás és imagináció* címen a második, *Kontextusok* című fejezetnek a bevezetője. Ez az esztétörténeti bevezető az imagináció fogalmát, de főleg a fogalom kora újkori előfordulásainak az összefoglalását igyekszik bemutatni az ezzel foglalkozó szakirodalom segítségével. Az alapvető monográfiák és szakszövegek után az imagináció tematikus perspektíváin keresztül próbálja a szerző finomítani a fogalom jelentését. Mit jelentett az imagináció a kora újkori filozófia és teológia felől, a kora újkori retorika, poétika és művészetelmélet felől, valamint az orvostudomány és annak határterülete, a démonológia felől? A bevezető utolsó része mintegy epilógusként épít hidat a második fő fejezet, vagyis az imagináció katolikus kontextusai felé. Ez a két bekezdés jelöli ki aztán a könyv folytatását: az imagináció három alapvető kora újkori katolikus diskurzusát. Az első a főként jezsuita filozófia-tankönyvek imaginációfogalmával, a második a katolikus képteológia imaginációelméletével, a harmadik pedig a kora újkori retorika- és poétikaelmélet imaginációelméletének a feltűnő hiányával foglalkozik.

Tasi Réka először a *phantasia-imaginatio* fogalom 17. századi vonatkozásait és kontextusait rendszerezi, hogy ezen keresztül közelíthessen a kora újkori katolikus próza azon szövegproduktumai felé, amelyek az imagináció fogalmát jellemzően dogmatikai megfontolások és a vallási praxis alapján működtették. A szerző így jut el a katolikus filozófia-tankönyvekig és azon belül is a korabeli lélekelméletig. Az általános európai körkép után mintegy ennek intézményesített kifolyójaként érkezünk el a magyarországi újszolasztikus lélekelméletig. A magyarországi szerzőknél – mint oly sokszor – ebben az esetben is inkább az Európában kurrens elméletek közös pontjait lehet megragadni, mintsem valami ettől eltérő egyedit. Fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgált szövegek esetében főleg tankönyvekről van szó, vagyis normatív tudományos igénnyel készültek, és a tudás közös nevezőjén igyekeztek meghatározni és rendszerezni azokat az elveket és módszereket, ame-

lyek érvényesek és követendők. Ugyanakkor ebben az esetben is elmondható, hogy a közös eszmei és filozófiai-teológiai háttér legalább annyira tanulságos, mint a valami összeurópai, pánszlovén rendszertől való magyarországi eltérések katalogizálása. A magyarországi szerzők műveiben fellelhető belső érzékekről szóló tanítások is abba az általánosnak mondható irányba mutatnak, amely szerint az imagináció mint belső érzék elméleti és ezen keresztül gyakorlati jelentősége is megnövekedett a 17. században. Nagyobb súlyát annak köszönhetette, hogy az imagináció és az ebből feltámadó indulat közötti elméleti térből kihullott a közvetítőként funkcionáló *vis aestimativa* vagy *vis cogitativa*, amely sokáig zsilipként tompította, szűrte meg és engedte át az imagináció/fantázia lökéshullámain. Bíróként vagy Szókratész daimónjaként ítéltette meg, hogy az indulat és vágyak felé közvetített phantasmák, képek ártalmasak, vagy hasznosak-e. Tasi Réka felhívja a figyelmet, hogy a korabeli katolikus magyar „szakirodalom” ebben is együtt rezonált az általános európai szellemi iránnyal, és az érzékelés, valamint a lélek működésének 16–17. századtól kezdődő átalakulásában is egyfajta fordulópontot jelentett az *aestimatio/cogitatio* közvetítő közegének a kiiktatása, amely aztán egyik meghatározó aspektusa lett a későbbi romantikus és posztromantikus művészetelméleti paradigmaváltásnak. Másként fogalmazva, az imaginációnak nagyobb lett a hatásköre, mert már közvetlenül hatott az indulatokra. Míg korábban a képzelet ajtaja a cogitatio előszobájába nyílt, innentől kezdve már egyenesen a lélek nappalijába vezet. Ha megborzong a képzelet, akkor libabőrösen didereg a lélek is. A szerző – a kortárs szakirodalommal egyetértve – azt is meggyőződéssel állítja, hogy az imagináció elméletének filozófiai tárgyalásában bekövetkező korabeli elmozdulások egyáltalán nem függetlenek „a katolikus irodalom látványosan megerősödő képszerűségét eredményező retorika felvirágzásától”. (64.)

A következő résszel érkezünk meg a fenti állítás elméleti kifejtéséhez a katolikus képteológián és képvitákon keresztül: „A képzelet működésével, hatalmával történő szembesülés, az erre történő reflexió jelen van ugyanis a katolikus képtisztelet elméletében, argumentációjában, valamint a képelméletben, ugyanakkor a képtisztelet protestáns kritikájában, elutasításában is felbukkan.” (65.) Ezeknek az elméleti polémiáknak gyakorlati jelentőségük volt. Nagy a tét! Egyáltalán nem mindegy, hogy a képtiszteletet megfelelő elméleti felkészültséggel pontosan el tudjuk-e határolni a bálványimádástól. A Trient utáni katolikus képteológia összefoglalását követően a magyarországi vitairatokból példák segítségével leszűrt két olyan argumentumtípussal foglalkozik részletesebben a szerző, amely a *phantasia-imaginatio* eszmetörténeti kontextusába emeli a vitát. Az egyik a jeleméleti érv, a másik pedig az imagináció képteológián belüli katolikus elmélete. Tasi Réka a katolikus érvrendszer három fontos argumentumát Pázmány szövegrészletei segítségével világítja meg: 1) szöveg és kép egyenrangúsága; 2) ennek a jelemélettel való megerősítése; 3) a képek kiiktathatatlan részvétele a kognitív folyamatokban. E téma részletes filozófiai-teológiai fejtegetései után egy szatellitfejezet következik, amely egyfajta teológiai propagandaként a képtiszteletről szóló korabeli latin és magyar nyelvű versekkel foglalkozik. A szerző jelzi, hogy nem törekszik teljességre, csak

a kutatásai során felbukkanó ezen tárgyú verseket szeretné regisztrálni és röviden elemezni a korábban ismertetett teológiai-filozófiai támpontok segítségével. A kép-teológiai fejtegetéseket a kép és látás érzékének elválaszthatatlansága miatt a korabeli optikaelmélet segítségével is megerősíti, amelynek vizsgálatába szintén bevonja a kora újkori magyarországi szerzők műveit is. A fejezetet záró alfejezet a katolikus képelméletnek a kegyességi irodalommal való összefüggéseiről szól, amely a sűrű elméleti megalapozáson túl a prédikáció mint meditáció és a meditáció mint prédikáció gyakorlatára is kitér, és ezen keresztül az imaginatív meditáció elméletét is bemutatja.

Tasi Réka a könyv utolsó fejezetében az imagináció tűjét keresi a kora újkori retorika és poétika szénakazlában. Mint megtudjuk, a feladat nem könnyű. Hiába futja át a modern szakirodalmat, és hiába foglalja össze az imagináció fogalmi helyét az antik retorikában, az ásító hiány hiány marad. Olyan hiány, amely nem lehet véletlen. Ezt a nyomozást követhetjük végig a fejezetben példákon és példák hiányán keresztül, hogy végül a megtalált tű, a nagyszombati kiadású *Manuductio ad eloquentiam* című praeceptumgyűjtemény elemzésével záruljon a könyv. Hogy erre a tűre mit lehet majd felfűzni, vagy mit varrhatunk és hímezhetünk vele később, az majd csak egy jövőbeli kutatás során derülhet ki.

Tasi Réka könyve nemcsak ismeretlen és feltáratlan területre vezeti az olvasót, hanem átfogó képet is ad a kora újkori imagináció fogalmának a megértéséhez. Az anyag nagysága miatt az imagináció, fantázia, képzelet elméletének a feltárását csak elkezdni lehet, befejezni aligha. A szerző párbeszédre hívja és ütközteti a korabeli „szakirodalmat” és a modern, nemzetközi, valamint magyar szakirodalmat is. A monográfia különlegességét mégis az adja, hogy az általános eszmetörténeti összefoglalás után egy szűk, ám annál érdekesebb területre fókuszál: az imagináció elméleti és gyakorlati működtetésére a kora újkori katolikus és jezsuita praeceptumirodalomban, amelyet a poszttridenti katolikus képteológia érvrendszerének a felvázolásán keresztül fejt ki. Ez a hiánypótló mű nagyon fontos kiindulópontja lehet majd a későbbiekben további filozófiai, teológiai és irodalomelméleti kutatásoknak. *Vera ludor imaginatione!*

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Vámos Violetta

„No, nagy leány hát!”

Vörösmarty műveinek nőalakjairól

A szerelmes nő alakja mint narratív előzmény

Vörösmarty Mihály életművében egyértelműen megfigyelhető a minél komplexebb személyiségű nőalakok megformálására irányuló törekvés. A költő 1831-ben megjelent *Csongor és Tünde* című drámájának főszereplő női karaktere valószerűen ábrázolt emberi személyiségét a cselekmény kibontakozása során nyeri el, 1834-es kiadású komédiájának, *A fátyol titkainak* főszereplő nőalakja pedig már a mű kezdetén is döntések meghozatalára képes, realiztikus emberi tulajdonságokkal – többek között humorérzéssel – rendelkező szereplőnek tekinthető. Az összetett drámai nőalak megjelenése a Vörösmarty-szövegkorpuszban egy rekonstruálható alkotói fejlődési út eredményeként valósul meg, amelynek íve megannyi különféle műfajban, beszédmódban és szövegstílusban tett művészi kísérlet hatására válhatott eredményessé. Tanulmányomban ennek a művészi folyamatnak a nyomon követésével szeretném bemutatni Vörösmarty azon narratív és/vagy dramaturgiai megoldásait, amelyek következtében megjelenhetett a magyar irodalomban is a „női személyiség” komplex ábrázolása.

Zentai Mária *Az egyetlen eposz* című tanulmányában alaposan körüljárja a Vörösmarty-eposzok nőalakjainak lehetséges irodalmi előzményeit. Kutatásából kiderül, hogy míg Vörösmarty epikus műveinek férfi karakterei esetében az eredeti eposzi férfiábrázolás jelenik meg, addig nőalakjai esetében a varázsmesei, illetve a lovageposzi (Zentai az angolszász megnevezést, a „románc”-ot használja a műfajra) nőábrázolás érvényesül.¹ Megállapítja, hogy Vörösmarty eposzainak egyedüli női karaktere a „különlegesen bájos, ártatlan gyermeklány-alak”,² amely életkorhoz a serdülés időszakát kapcsolhatjuk, hiszen minden eposzi nőalakja a főhős férfihoz való kapcsolódása tükrében nyeri el jelentőségét a történetben. Bár Vörösmarty későbbi, eltérő műfajú szövegeiben sem vonultat fel változatos életkorú nőalakokat, a kezdeti, epikus művekre jellemző sematikus személyiségábrázolás (félénkek, szépek, ártatlanok és hűségesek) a későbbiekben gazdag lélektani strukturáltsággal egészül ki. Igaz ez Szép Ilonkára is, aki tetteiben a lovageposzok nemes hölgyeire

1 ZENTAI Mária, *Az egyetlen eposz = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Szétri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 380–402, 390.

2 Uo., 389.

emlékeztet, személyiségvonásaiban azonban kibontakozik egy részletesen ábrázolt jellemrajz, amely a címszereplő tragédiáját nem a sors szeszélyeivel, hanem érzelmi elakadásaival és ezáltal cselekvésre való képtelenségével indokolja, így jóformán a realizmus karakterábrázolásának összetettségét előlegezi meg. Felhozhatjuk példaként továbbá Tünde karakterét is, aki mellett bár megjelennek eltérő életkorú és személyiségű nőalakok, figurájuk ábrázolása és motivációik igazán csak Tünde érzelmi fejlődésének tükrében értelmezhetők.

Vörösmarty korai alkotói időszakában az epikus művek mellett készültek lírai és líriko-epikai szövegek is, amelyekben megjelenik a nőalak mint a lírai alany viszonzatlan szerelmi tárgy, továbbá újdonságként (amelyet talán a szentimentalista levélregények hősnői ihlettek) megjelenik a viszonzatlan szerelmű és/vagy szerelme viszonzásában kételkedő női lírai alany/női főszereplő karaktere is. A nőalak viszonzatlan szerelmi tárgyként való megjelenítése a lírában a korszak egyik szokványos, sőt kiemelt jelentőségű költői beszédmódja (lásd az 1801-ben megjelent *Himfy szerelmei* kötetet), míg a viszonzatlan szerelmű női lírai alany periferikus, csak szórványosan megjelenő perspektívát jelentett a korszak magyar nyelvű szövegeiben, amely főként a népdalok vagy a népies műdalok világában volt használatos (például *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*). Az, hogy Vörösmartyt már korai korszakában foglalkoztatta a nőalakok által képviselt érzelmi minőség irodalmi reprezentálása, megfigyelhető nagyszámú bukolikus jellegű párbeszédében, amelyekben eleinte a nőalak a férfialak melletti szereplőként annak szerelmi tárgyát is megjeleníti (*Egy Váras, és Pásztorleány*), később pedig maga a nőalak kerül a viszonzatlan szerelméről „daloló” pásztor szerepébe (*A' pásztor leányok*). A klasszicista zsáner szokatlan vershelyzete bár meglehetősen egyedi, a levélregényen kívül lírai előzményekkel is rendelkezik, ugyanis Ovidius a *Hősnők leveleiben* megannyi viszonzatlan szerelme miatt búsuló mitológiai nőalakot szólaltat meg. Meglátásom szerint azonban a népdalok női lírai alanya jelenthette a legfontosabb inspirációt ezekhez a korai darabokhoz.

Jól érzékelhető, hogy a Vörösmarty-szövegvilágban a nőalakok és a női érzelmeábrázolás eleinte alárendelődik a szerelemábrázolás céljának. Ahogyan Zentai Mária írja: „A művek cselekményének privátszférája, magánéleti szála mindig a nőalakok körül szerveződik, de lényegében ugyanazok a helyzetek és fordulatok ismétlődnek csekély változtatással mindegyik műben.”³ Úgy tűnik, mintha a nőalakok a férfialakok ábrázolásának az érzelmi összetevőjét jelentenék, tehát nem önmaguk miatt fontos, hanem a férfialak komplex ábrázolásának céljából van szükség az általa szeretett/belőle érzelmet kiváltó nőalak bemutatására. Feltehetően tehát azért sem rendelkeznek az epikus nőalakok összetett személyiséggel, mert dramaturgiai funkciójuk eleinte kimerül abban, hogy az adott férfialak érzelmi világának megjelenítésére szolgáljon. Ami azonban különös a korai Vörösmarty-korszakból származó nőalakok és a női versbeli beszélő esetében, hogy visszatérő elemként jelenik meg náluk a férfialak iránti szerelem, függetlenül attól, hogy a nőalak érzése viszonzott-e. A korai epikus szövegek nőalakjainak személyisége ebben az állha-

tatos szerelemérzésben konstituálódik, amelyek javarészt viszonzott érzelmek a férfialak részéről, közös boldogságukat azonban megakadályozzák a külső körülmények (például lányrablás, csata, családok közötti ellenségeskedés stb.). Az epikus szerelmes nőalakokkal párhuzamosan a korai Vörösmarty-lírában a viszonzatlan szerelmet átélő férfi lírai alany figyelhető meg, később azonban – talán a bukolikus szövegek szerelmes női pásztorainak és a népies szerepversek hatására – lassanként a lírai szövegek sorában is megjelenik a szerelmes nőalak nézőpontja. Újdonságként értelmezhető Vörösmarty költészetében az a jelenség, hogy a viszonzatlan szerelem érzése női lírai énhez is hozzárendelődhet, ugyanis későbbi műveiben a női karakterek személyiségfejlődési útja a viszonzatlan szerelem iránti attitűdjük változásában fog rejleni.

Az illúzió világa

A Vörösmarty-művek egyik leggyakoribb motívuma a viszonzatlan szerelmes alakja, amelyre rengeteg jellegzetes példát találhatunk az epikus és a lírai szövegek között egyaránt. A *Zalán futásában* dramaturgiailag egyszerre jelenik meg két viszonzatlan szerelemérzés bemutatása is: Hajna vágyakozik távol levő szerelme, Ete után, és még ugyanebben a jelenetben megjelenik a Hajna iránt gyerekkoruk óta – viszonzatlan – szerelmet érző Délszaki tündér. A *Tündérvölgy* Csabája szerelmes Jevébe, de egy szóbeszéd miatt érzelmeit viszonzatlannak gondolja, később, a Tündérvölgyben Jevét keresve találkozik olyan tündérral, aki mintegy felajánlja neki szerelmét. Zentai gondolatmenetét idézve a Vörösmartynál kimutatható proppi mesei funkcióról, ugyanaz a Vörösmarty-alak gyakran képviselhet egyszerre kétféle érzelmi attitűdöt is: a *viszonzott* és a *viszonzatlan* szerelmesét. A viszonzatlan szerelem motívuma tehát tényszerű, a szereplők egymás érzéseit nem képesek megváltoztatni, manipulálni, az elutasítás létező kimenetel Vörösmarty műveiben. Szép Ilonka szintén egy (passzív) elutasítás miatt pusztul el, de Tündének is át kell élnie Csongor (fiktív) elutasítását, amikor a Mirigy által elvarázsolt jóskútban a jövőt kémleli. A viszonzatlan szerelmet érző nőalak egyik korai, de látványos példája *A' pásztor leányok* című bukolikus szöveg, amelyben két pásztorleány beszélgetéséből derül ki, hogy az egyikük szerelmes egy csodaszép ifjúba, ám csak plátói formában, érzéseiről ugyanis retteg (!) még beszélni is másoknak. Félelmét így magyarázza:

De ha nem isten volt, hanem egy szép földi halandó,
Egy fiatal pásztor, szeretőd, jó Daphne ne mondd meg;
Mert Amaryllisnak beborúl víg napja örökké.⁴

Mint a versből kiderül, az ifjú a leány társnőjének csupán a testvére, így az akadályok egy jelentős része elhárul a szerelmes leány elől, különös azonban a lány el-

⁴ VÖRÖSMARTY Mihály, *A' pásztor leányok* = V. M., *Kisebb költemények I. (1826-ig)*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 1), 235–236, 235.

képzelése, mielőtt kiderül az igazság. E szerint a vágyott ifjú vagy isten, vagy valaki másnak a szeretője, és bár csak ezt a két lehetőséget tudja a leány elképzelni, mégsem akar ezekkel szembesülni („ne mondd meg”). A *Szép Ilonka* című versben és a *Csongor és Tündé*ben hasonló illuzórikus elképzelésekre következtethetünk a nőalakok esetében; Ilonka Budán felismerve Mátyás királyban a vadászt, Tünde az elvarázsolt kútban „felismerve” Csongort – a metaforák szintjén – mintegy szoborrá változik. A két nőalak a szembesülés pillanatában kilép a védett térből, ahol szerelmük a képzelet szintjén megvalósíthatónak látszott, ez az aktus pedig mindkét esetben visszafordíthatatlan változást okoz a nőalakok sorsában. Az igazsággal, tehát a szerelmük be nem teljesülésével való találkozásuk kétféle módon zárul: Ilonka a szembesülés után visszatér a vadással való megismerkedésük színhelyére, Tünde pedig elindul az Éj birodalmába, hogy megtudja valódi sorsát. Az illúziók világából való kilépés okozta metamorfózis mindkét leánynál végbemegy: Tünde *emberré* válik, Ilonka pedig *lehulló liliommá*. A két nőalak szembesülés utáni állapota tehát ellentétes: egyikük élővé, másikuk élettelené válik. További sorsuk pedig megmutatja Vörösmarty elképzelését az emberi személyiség fejlődéséről – a törvényszerű változással való együttműködésről.

A statikusság mint személyiségvonás

Az 1833-as *A' lányka szobor előtt* című epigrammában a viszonzatlanság metaforájaként szintén a szobor motívuma jelenik meg:

Lányka! ne hódolj a' csáboknak az ifju' alakján:
Kőből van, szived ott sziklai mellre talál.⁵

A szöveg az *Aurorában* való megjelenésekor még *A' lányka Apollo' szobra előtt* címmel szerepelt,⁶ tehát Vörösmarty Apollo római isten nevét később törölte, felcserélte az önmagában álló *szobor* szóval. Amennyiben figyelembe vesszük a vers címének első változatát, arra következtethetünk, hogy a költő értelmezésében valamiképpen összekapcsolódnak az Apollo isten archetípusához és a szobor fogalmához tartozó konnotációk. Apollo statikussághoz való kapcsolódását az ovidiusi Daphné-történetből ismerjük: Daphné olyan mértékig utasítja el az Apollóval való találkozást – másképpen szüzessége elvesztését –, hogy metamorfózisa során kifejeződik archetipikus statikussága: menekülése (és büntetése) örök időkig való lerögzítés, mozdulatlan fává változtatás lesz. Bényei Tamás tanulmánya szerint Daphné viselkedése (menekülés, hajthatatlanság, álláspontja megváltoztatására való képtelenség) a tükörképe az Apollo archetípusára jellemző túlzó viselkedésformának, tehát Apollo alakjához is társítható a statikusság mint viselkedésforma vagy személyiségvonás.⁷

⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *A' lányka szobor előtt* = V. M., *Kisebb költemények II. (1827–1839)*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 2), 119.

⁶ *Uo.*, 439.

⁷ BÉNYEI Tamás, *Daphné átváltozásai*, *Ókor*, 2013/3, 32–45, 33–34.

Míg Daphné történetében Apollo öleli át a már babérfává változott Daphné testét, addig Vörösmarty szövegében inverz módon kerül ábrázolásra a viszonzatlanság a viszonzatlan szerelmet érző és az őt elutasító fél együttesében.

A *Csongor és Tünde*ben változatos módon és szimbolikával jelenik meg a statikusság mint ártó viselkedésforma/személyiségvonás: fő megjelenítője Mirígy, aki a cselekmény elején a Tünde által ültetett aranyalmafához, míg a végén egy hársfához van rögzítve; a harmadik felvonásban kővé változik, továbbá megfigyelhetően azokért az akadályokért felelős, amelyek Tünde változásra való képtelenségéből mint személyiségvonásból fakadnak. Tünde metamorfózisa során a Mirígy számára már érinthetetlen aranyalmafa kisarjasztása és annak megfelelő védelmére való képessége (a mennyei nemtők helyett az ördögfiak segítségével) narratív formában azt sugallja, hogy Tünde sikeresen megküzdött a Mirígy által képviselt statikus minőséggel: tündérből emberré válva elfogadta az emberléthez tartozó folyamatos változást, fejlődést.

Az időben későbbi, 1833-as *Szép Ilonka* című szöveg nőalakjának története párhuzamba állítható mind *A' lányka szobor előtt*, mind a *Csongor és Tünde* részleteivel. A pillanatban, amelyben Ilonka szembesül a vadász valódi kilétével (így saját érzelmei be nem teljesülésével), metaforikusan szoborrá válik („Haloványan hóféhér szobornál / Szép Ilonka némán és merőn áll.”),⁸ a kő tehát a viszonzatlansággal való szembesülés utáni pillanatot jeleníti meg, míg az epigrammában az elutasító fél érzéketlen, kőszerű szívére/mellkasára utal („sziklai mell”). A szobor, szikla, kő metafora tehát többféleképpen is érzékelteti a Vörösmarty-szövegekben az elutasításhoz kapcsolódó érzelmeket: egyaránt megjeleníti a viszonzatlansággal való szembesülés okozta fájdalmat és az érzelmi elérhetetlenséget.

A kőmetafora által sugallt statikusság egy további témában is előkerül a Vörösmarty-lírában, a megerőszkolás, azaz a leány beleegyezése nélkül elvett ártatlanságát ábrázoló szövegekben. A *Klára Visegrádon* című vers a megbecstelenített Zách Klára történetét állítja párhuzamba Magaskő várával: a leány virulását Magaskő egykori pompájával, míg a tragédiát átélt leány „összetépett szűz pártáját” a leomlott és elhagyatott várfalak gyászos képéhez hasonlítja. A vers utolsó sora nem enged egyéb értelmezést: „Természet! Gyászod jól illik e' szörnyű falakhoz: / Klára' elestének képe 's boszúja te vagy.”⁹ A versben tehát az összetört várfalak Klára „összetörését” szimbolizálják, a romantikus várfaltopossal kifejezve egy, korábban ritkán tárgyalt jelenséget, az erőszak utáni megváltozott testképet. A traumát követő megváltozott testértelmezés kérdése nem egyedülálló az irodalomtudományban: a görög átváltozástörténetek kapcsán is felmerül a mitológiai alakok átváltozásának szimbolikus jelentése, ugyanis a növényé vagy állattá való átváltozás gyakran kapcsolódik a nőalak szexuális abúzusához vagy az abúzus lehetőségének fennállásához. Bényei Tamás részletesebben foglalkozik Daphné alakjának művészeti reprezentációja kapcsán ezzel a kérdéssel:

8 VÖRÖSMARTY Mihály, *Szép Ilonka* = V. M., *Kisebb költemények II., i. m.*, 131–135, 134.

9 VÖRÖSMARTY Mihály, *Klára Visegrádon* = *Uo.*, 118.

„Irving Massey felveti, hogy a metamorfózis voltaképpen nem más, mint a trauma egyik erőteljes narratív trópusa: a traumatikus élmény – különösen a nemi erőszak vagy másfajta testi szenvedés – a testkép és önkép megzavarodásához, kettéhasadásához, belső elidegenedéséhez vezethet, aminek lehetséges megjelenítésmódja a belső hasonmás kialakítása vagy a test metamorfózisának fantáziája.”¹⁰

Az átváltozástörténetek esetében természetesen nehéz univerzális törvényszerűségeket megállapítani, ugyanahhoz a mitológiai alakhoz a mítosz tolmácsolói mind hozzátették a maguk értelmezését, ezért Vörösmarty esetében is csak a saját, legfeljebb az Ovidius-interpretációit célszerű vizsgálni. Vörösmarty mondánivalója pedig sok esetben megidéri Ovidiusét. A *Metamorphoses* történetei között megannyi szenvedést átélt alak morbidnak vagy igazságtalannak tűnő átváltozása szerepel, ugyanakkor az átváltozás lezárultával a szereplő különös módon gyakran saját belső valóságát fogja plasztikusabb formában képviselni. Bényei Enterline megállapítására reflektál:

„Ovidius univerzumában a női szubjektum interpellációja sokszor maga az erőszak aktusa: a nők »valaki más vágyának erőszakos hívása által ismerik fel önmagukat mint szubjektumokat«, s Daphne történetéből tudjuk, hogy a menekülés csak fokozza azt a vonásukat (szépségüket, formájukat), amelyre az interpelláció-erőszak irányul: *auctaque forma fuga est: »s míg menekül, még szebb«* – »menekülés/futás közben a szépsége növekszik.«”¹¹

Értelmezhető ez a kettősség az átváltoztatott mitológiai alakok tudatos és tudattalan szándékaiként is: Daphné külvilág felé mutatott lényé az erdőben szaladgálást szereti, veszély esetén a gyors futást választja – öntudatlanul azonban a mozdulatlanság és a mozdíthatatlanság minősége strukturálják döntését.

A túl korai csók

A kapott csókok ábrázolása során – ha viszonzatlanok – gyakran a szoborszerűség motívuma jelenik meg. Zentai megállapítása szerint a viszonzatlan csókok az emberi és tündér szereplők között történnek meg. Zentai ide sorolja a *Tündérvölgyben* a kékszemű tündér csókját Csabával, illetve a Nap fiának csókját Jevével; továbbá a *Zalán futásában* a Délszaki tündér csókját Hajnával. Magyarázata szerint a nem egymásnak rendelt szereplők között csakis a két külön világba való tartozás esetén eshet meg a csók, ugyanis annak minden esetben rendelt személye és ideje van, így ezen esetek kívül esnek a tilalmon.¹² A *Zalán futása* Délszaki tündére sípjával teszi

10 BÉNYEI, *i. m.*, 41.

11 *Uo.*

12 ZENTAI, *i. m.*, 388.

mozdulatlanná az előle menekülő Hajnát, hogy megcsókolhassa, míg a tenger leánya meglepetésszerűen csókolja meg a kérdésére választ váró Csabát, de ide sorolható Tünde csókja is az alvó Csongoron. A motívum egyszerre mesei és mitikus eredetű: egyaránt megtalálható az előzményszövegek közül az Árgirus-történetben és a Daphné-történetben is. Az élettelen, mozdulatlan vagy öntudatlan alaknak adott csók az esetek egy részében a mítoszban és a mesékben is feléledéssel jár (mint például a Pygmalion-történetben, a Csipkerózsika-történetben stb.). A Vörösmarty-szövegekben előkerülő egyoldalú csók azonban a külön világokhoz való tartozáson kívül a viszonzatlanságot is megjeleníti.

A mozdulatlan szereplőnek adott csók az esetek egy részében egyértelműen erőszakként értelmezhető. A képet azonban tovább árnyalja Vörösmartynál egy másik, az erőszakhoz kapcsolódó metafora: a hervadó virág motívuma. Taxner-Tóth Ernő a nemi erőszak témáját boncolgató szöveggént hivatkozik a *Virág és szerelem* című versre:¹³

Szélvész! el ne ragadd a' szelíd fa' virágait: önként
Hullnak azok lassú hervadozással alá.
El ne rabold durván, ifjú, a' lányka' szerelmét:
Önként adja meg az szép szavaidra magát.¹⁴

Amennyiben felidézzük a *Szép Ilonka* zárlatában megjelenő hulló liliom képét Ilonka hervadásakor, akkor a reménytelen szerelemben való „elhervadás” motívuma mellett a korábban említett, erőszak után átalakuló testkép reprezentációja juthat eszünkbe mint a mítoszokban megjelenő átváltozások értelmezése. Adódik azonban egy további értelmezés is.

Sándor István részletesen foglalkozik a *Szép Ilonkában* található hulló liliomként hervadó leányalakkal.¹⁵ A versről szóló tanulmányok szinte minden esetben az ártatlanság és/vagy az uralkodói minőség szimbólumaként értelmezik a zárlatban megjelenő liliom képét. A liliom – görög eredettörténete szerint – Héra lecsöppenő anyatejéből nőtt, amikor Zeusz egyik törvénytelen gyermekét, Héraklést szoptatta, hogy az halhatatlan legyen. A liliom tehát egyszerre Héra és Artemisz istennők szent növénye, képviselve egyszerre az ártatlanságot és az anyaságot is. A *Szép Ilonka* néhány értelmezése beteljesültként tekint az Ilonka és a vadász közötti nászra, így a liliomot Ilonka saját tragédiájában való ártatlansága metaforájaként értelmezik. Ám ha megvizsgáljuk a *Virág és szerelem* című 1833-as szöveget, láthatjuk, hogy a hervadó virág (főleg a liliom!) motívuma nem kizárólag az ártatlanságot jelképezheti Vörösmarty verseiben, hanem a leány *nászba való beleegyezését* is. A *Szép Ilonka* című vers hulló lilioma azonban ennél többre utal; további interpretációs lehetőség lehet Ilonkának az illúziói szertefoszlásával való szembesülése után történő, idő előtti

13 TAXNER-TÓTH ERNŐ, *A szerelmi téma Vörösmarty fiatalkori költészetében*, ItK, 1980, 149–163, 161.

14 VÖRÖSMARTY, *Virág és szerelem* = V. M., *Kisebb költemények II.*, i. m., 119.

15 SÁNDOR ISTVÁN, *A Szép Ilonka tárgy története*, EPhK, 1937, 229–241, 235–237.

vagy indokolatlan hervadása és hullása, azaz pusztulása is. A *Szép Ilonka* liliommotívumának a *Virág és szerelem* című vershez képest bővebb jelentésmezője alapján releváns lehet az az értelmezés, mely szerint Vörösmarty műveiben a női szereplő nászba való beleegyezése után még nem válik automatikusan legitimmé a felek közti érintkezés. Zentai Mária tanulmánya a Vörösmarty epikus műveiben előforduló, a szerelmes karakterek közötti *túl korai csók* tilalmát a korízlás szemérmességével magyarázza.¹⁶ A *Csongor és Tünde* és a *Szép Ilonka* nő- és férfialakjainak „túl korai csókja” alapján azonban a tilalom két további magyarázata is körvonalazódik.

„Pille vagy, te menj tova”

Tünde és Ilonka alakja a két mű kezdetén a Zentai által említett epikus nőalakokat idézi fel: fiatalok, naivak és hűségeseek. A két szöveg nőalakjai azonban fejlődésre kényszerülnek, amikor az epikus művek erkölcsös, védelmező hősfigurája helyett realizistikusabb férfialakkal kerülnek kapcsolatba. Ha eltekintünk a *Csongor és Tünde* és a *Szép Ilonka* cselekményének mesei és/vagy biedermeier hangulatú díszletétől, mindkét mű kezdetén egy, a *könnyű hódítás lehetőségével* élő férfialakot ismerhetünk meg. Csongor „csak” elfogadja a lombok alá hozzá belépő Tünde közeledését, Ilonka pedig a vadak elejtésének időszakában kergeti a pillangót, mígnem maga is „rab”-bá válik „szép szem sugaránál”. A pillangó vadászidillekre emlékeztető motívumát a *Szép Ilonka* szakirodalma a lélekkel vagy Ilonka tárgy nélküli szerelmével állítja párhuzamba,¹⁷ azonban amikor a *Csongor és Tünde* V. felvonásában az újra kisarjasztott aranyalmafa védelmére Tünde a mennyei nemtőket hívja, játékukban előkerül a pillangó egy másik értelmezése:

¹⁶ ZENTAI, i. m., 388.

¹⁷ „Fontos eleme a történetnek, hogy a lány maga is egyfajta vadászként jelenik meg, amikor pillangót kerget. Az ő pillangója valamilyen meghatározhatatlan metafizikai érték hordozójaként van jelen a történetben.” VADERNA Gábor, *Mátyás király szerelmes (Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka) = „Vendégek közt vendég”: Poétikai örökség és szöveg hagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Veszprém, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2020 (Tempevölgy Könyvek, 41), 45–65, 49. „Az egyéni lélek pillangója nemcsak képzeti párhuzama, de szükséglete is a lánynak, ki röpteként csapongva metaforikus hasonlatosságban áll vele” – BÉCSY Ágnes, *A hervadhatatlan Szép Ilonka*, Árgus, 2000/5, 44–49, 48. „»Így! Pille voltál, most már lepke vagy?« [...] »Pille vagy, te menj tova.« [...] »Vajjon! Lássa hát az ember / A hernyóból pille lett.« [...] Az ide-oda utalások nem a szereplői viszonyokat strukturálják, hanem a nyelv véglegesíthetlenségét tanúsítják, különféle közegekben a hasonló (azonos) másképpen és másról szól.” FRIED István, *Az ötödik felvonás: Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből*, ItK, 2021, 452–466, 463. „De ha a pillangó hagyományos képét vetítjük rá, akkor talán azt is elmondhatjuk róla, hogy öntudatlanul bár, egy kissé kacér, sőt érzéki természetű teremts. Olyan, aki nehezen tud majd ellenállni a szerelmes csábításnak.” BARÓTI Dezső, *Szép Ilonka = B. D., Árnyékban éles fény: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1980, 265–300, 269–270. „A gubóból kiszabaduló lepke a léleknek a test rabságából való megszabadulását jelképezi, s ily módon válhat a szerelmes lány, Psziché allegóriájává: a pillangó elröppenése annak a jelenetnek a kifejezése, amikor az égi szerető, az elveszített és hosszú szenvedés, keresés után újra meglelt Ámor egy csókkal emeli magához Pszichét a földi világból.” SZILÁGYI Márton, *Szép Ilonka = Sz. M., „Miért én lettem, az már dúlva van”: Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Kalligram, 2021, 169–179, 171.

Adsz-e rózsát, rózsafa?

Pille vagy, te menj tova.

Ah! nem, én kis raj vagyok,
Szánj meg, olly szomjú vagyok.¹⁸

Amint az idézetből kiderül, a nemtők játéka egy stilizált udvarlási jelenet, amelyben a rózsza szerepében lévő nemtő elutasítja az általa „pillangónak” tekintett társát, aki azt bizonygatja, hogy ő „méh”. A játékból kiderül, hogy a „rózsza” a neki „udvarló” „pillangó” és „méh” személyét megkülönbözteti, feltehetően azon képzettársítás alapján, hogy a pillangó csak kiszívni képes a rózsza nektárját, míg a méh be is porozza azt, ezáltal pedig a rózsza „udvarló” közül a méh attribútumaként jelenik meg a termékenység, míg a pillangóéként a csalfaság.

A párhuzam Vörösmarty egy 1842-es, a *Mese a' rózsabimbóru* című szövegében is megjelenik:

Te mézes mázos lepke vagy,
És hitszegésed' híre szörnyű nagy.
[...]
Virágról elreppensz virágra,
'S maradnak tőled árvaságra.
Megnyílnom nem szabad neked:
Vidd el tovább csalárd szerelmedet.¹⁹

Ilonka esetében a kergetett pillangó egy csalfa udvarló érkezését előlegezi meg, aki a végén – bár első pillanatban úgy tűnik, Ilonka „elkapta” – „elszáll”. A csalfa udvarló karaktere a szakirodalomban a Taxner-Tóth Ernő által a *Becskereki* című mű főszereplőjére használt *hódító férfinak* feleltethető meg.²⁰ A hódító férfi vagy a csalfa udvarló alakjának tette bár nem tűnik erőszaknak, hiszen a nőalak beleegyezik, a Vörösmarty-szövegekben mégis bünként értelmeződik. „Nem is tényként, bekövetkezett büntetésként, hanem bizonytalan – játékos-tréfás – fenyegetésként fogalmazza meg Vörösmarty a kötelező erkölcsi tanulságot: »Vigyázz, kötél szegi még nyakadat« – figyelmezteti a széllébélelt Becskerakit –, »Lábad alatt tuskét kerget a szél: / Megtalárod, amit nem kerestél.«²¹ A *Szép Ilonka* vadásza Ilonkát keresve már

18 VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde* = V. M., *Drámák IV.*, kiad. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., Akadémiai, 1989 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 9), 5–192 (jegyzetek: 434–900), 168.

19 VÖRÖSMARTY Mihály, *Mese a' rózsabimbóru* = V. M., *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, kiad. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 3), 57–60, 58.

20 „Kiemeli a könnyelmű asszonybolondító színes, vonzó egyéniségét, s a történetben az élet örömeihez való természetes emberi jogot. »Ha a legény olyan szép nem volna«, ha nem forgatná oly ügyesen a szavakat, aligha tudná szerelemre gyűjtani – családjának, javainak fölládozására rábírní – a »szép fiatal asszonyt.«” TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 160.

21 *Uo.*

csak az üres házat találja, míg Csongor egészen addig nem ismeri fel az igazi Tündét, amíg végig nem járja saját, gyötrelmekkel teli fejlődési útját, és döntést nem hoz a korábbi viselkedésének megváltoztatásáról.

Acsalfa udvarló alakja mellett gyakran megjelenő női karakter a Vörösmarty-szövegekben az *udvarlást túl korán elfogadó leány* típusa. Vörösmarty a leányok korai beleegezésének veszélyeit elsősorban a *Csongor és Tündében* a Hajnal birodalmában történő események segítségével mutatja fel. Amint azt Tünde szavaiból megtudjuk, a Hajnal birodalmában szigorú szabályok vannak érvényben: területén tilos nőnek és férfinak beszélnie egymással, mivel egykor a szerelmes leány piros arca szebb volt magánál a Hajnal úrnőjénél is. Hajnal úrnő törvénye értelmetlenül szigorúnak és önkényesnek tűnik, a felvonás során azonban értelmet nyer, hogy miért van szükség mégis erre a korlátozásra. Tünde a Hajnal birodalmába lépve rögtön megszegni tervezi az úrnő szabályát azáltal, hogy annak távollétében akar találkozni Csongorral. A férfival egy „tisztas özvegyasszony” házában szeretne találkozni, ami egyértelművé teszi Tünde szándékának szexuális jellegét.²² Tünde „valódi” gondolatait Ilma tolmácsolásában olvashatjuk: „Férfihoz nem szólni lánynak! / Szörnyűség az. [...] Asszonyom, nem volna jó, / Míg időnkben tart, ölelni?”²³

Ledér figurája dramaturgiailag kevéssel Tünde szándékának elhangzása után jelenik meg. Ledér története saját elbeszéléséből derül ki, illusztrálva a Hajnal tilalmának valódi okát:

'S a' merész, az áruló csók
Elcsattant tűzajkamon.
'S oh, azóta, szörnyű élet!
Oh, én elveszett leány, én!²⁴

Ledér a Mirígyvel való találkozás során ugyanazt az attitűdöt képviseli, mint korábban a férfikkal való kapcsolódása során, Mirígy ajánlatának talmi elutasítása nem rejt valódi ellenállást („Istenem, hát merre menjünk? / Én tán elmegyek haza.”).²⁵ Mirígy szándéka szerint Ledér Tündét helyettesítené, erre utal Tünde neki adott aranyhaja, illetve szavai: „Ennél lelj utált szerelmet.”²⁶ Ledér tehát ugyanazt hivatott Csongornak adni, amit az Tündétől várt, komikus és visszataszító formában. Ledér korábbi bűne – amivel teljes pusztulásba sodorta apját és „testvéreit” – párhuzamba állítható azzal, amire Tünde is készült, jelesül, hogy nem utasította el az őt elcsábítani vágyó csalfa udvarlót. A szövegben megjelenő tűz metaforikus értelemben is értelmezhetővé teszi Ledér sorsát; a megesett leány ugyanis visszafordíthatatlan károkat okozhatott apja tisztességén. Ledér alakja szimbolizálja az eseményeknek azon kimenetelét, ami Tündére várna, amennyiben ébren találná Csongort. A

22 VÖRÖSMARTY, *Csongor és Tünde, i. m.*, 827.

23 *Uo.*, 84, 85.

24 *Uo.*, 104.

25 *Uo.*, 105.

26 *Uo.*

tapasztalatlan és naiv (és Csongort alig ismerő) Tünde nem látja előre a döntésének következményeit, ezért – elkerülve a példázatosság érzetét – azok Ledér alakján keresztül jelennek meg a cselekmény terében. A Hajnal birodalmában Csongor – gyakorlatilag – mindkét lányt elutasítja: Tündét metaforikusan, amikor nem ébred fel a csókjaira, Ledért pedig szó szerint, amikor a felkínálkozó lányhoz önmaga helyett Balga megy be. A kétféle nőalak motivációja Csongorral kapcsolatban eltérő: míg Tünde szerelemből szeretne vele találkozni, addig Ledért Csongor (Mirigy által hangsúlyozott) testi értékei csábítják a közeledésre. Csongor elutasítása ezért kétféleképpen jelenik meg: Tünde csókjait nem viszonozza, míg Ledérrel csak Balga, mintegy a saját testi vágyakhoz erősebben kapcsolódó változata találkozik, kifejezve ezzel a két lány számára befogadhatatlan minőségét. A szöveg szintjén Tündénél a Ledér-epizód végeztével jelenik meg az elutasítás tapasztalatával járó fájdalom, és bár a cselvetés gyanúja is felmerül benne, mégis megkérdőjeleződik számára Csongor szerelme, ezért keresi fel válaszként a jósnő kútját.

A kútnál – dramaturgiaiilag Mirigy közbeavatkozása miatt – a cselekmény terébe kerül párhuzamos valóságként Csongor Tünde iránti hűtlensége. A *Szép Ilonkában* ez a párhuzamos valóság a vadász/Mátyás király álruhás alakjának lelepleződéseként jelenik meg.

A döntés

A két lányalak szembesülése szerelmük hűtlenségének lehetőségével (illetve személyének valós kilétével) metaforikusan mindkét esetben a kövé/szoborra válás motívumaként jelenik meg. Tünde és Ilonka viselkedése, hasonlóan *A' pásztor leányok* Amarylliséhez, kettős, felteszik ugyanis a kérdést, a választ mégsem akarják elfogadni. Szembesülésük büntetésként is értelmezhető, felidézve a Becskerekinek szóló jóslatot: „megtalárod, amit nem kerestél”. A két valósággal való szembesülés kizárólagosnak tűnik, mégis eltérő a két leány reakciója. Ilonka a látott valóságot tényként fogadja el, míg Tünde megkérdőjelezi annak hitelességét, ezért további cselekedeteik ennek az attitűdnek rendelődnek alá. Ilonka – Peterdi javaslatára – visszatér a „Vértés erdejébe”, a cselekmény kiindulópontjához, mintegy megpróbálva visszaállítani a korábbi idillt. Ezzel szemben Tünde az Éj birodalmába, egy számára ismeretlen, új helyszínre indul újabb jóslatért. Mindkét helyszín szimbolikus, míg az erdő sejtelmesebb értelmű toposz,²⁷ addig az Éj konnotációi kétségkívül az adott karakter transzformációs szándékát/képességét jelenítik meg. Bár Ilonka az erdőbe való visszatéréssel elutasítja a tanulás és a változás lehetőségét, a korábbi

27 „Az erdőbe menni azt jelenti, tudatosan elfogadni az egyedüllétet, és nem kapkodni mindenáron kapcsolatok után, az semmire sem vezetne [...] Az erdőben élni azt jelentené: belemerülni saját legbensőbb természetébe, és megérezni, milyen is ez a természet. A vegetációs növényi lét is élet, és gyógyuláshoz segítheti az olyan nőt, akiben a negatív animus vagy anyakomplexus rombolást vitt végbe.” Marie-Louise von FRANZ, *Női mesealakok*, ford. BODROG Miklós, Bp., Európa, 1995 (Mérleg), 124. Propp szerint az erdő motívuma a varázsmesékben a beavatási rítusok színhelye, ugyanis a túlvilágképzettel függ össze. Vlagyimir PROPP, *A varázsmese történeti gyökerei*, ford. ISTVÁNOVITS Márton, Bp., L'Harmattan, 2005 (Szóhagyomány, 4), 53.

állapotba mégsem tud visszatérni, a gyermekkor, a gondtalanság időszaka lezárult. Döntése értelmében pedig nem lép át új életszakaszába; a Vértes erdejében nem cselekszik többé aktívan, jelenléte passzív lesz („Hervadása líliomhullás volt: / Ártatlanság' képe 's bánatá.”).²⁸ Peterdi költői kérdése groteszk érzetet kelt („A' vadászhoz Mátyás' udvarában, / Szép leánykám, elmenjünk-e hát?”),²⁹ míg további szavai („Jobb nekünk a' Vértes' vadonában, / Kis tanyánk ott nyúgodalmat ad.”)³⁰ az öreg szeretetteljesnek tűnő, védelmező attitűdjét mutatják. Ilonka azonban rosszul dönt, amikor Peterdire hallgat. Amit ugyanis Peterdi javaslata nyújtani tud a lánynak, az mindössze saját sorsa („Szép Ilonka hervadt sír felé”; „Ők nyugosznak örökös hazában”).³¹ Ilonka sorsa tehát nem azáltal pecsételődik meg, hogy beleszeret a vadászba, és nem is azáltal, hogy kiderül az igazság, hanem akkor, amikor – lemondva a további cselekvésről – belép a Peterdi által felkínált időtlenség terébe („Kis tanyánk ott nyúgodalmat ad”; „Ők nyugosznak örökös hazában”). Ilonka pusztulásáról a következőt olvashatjuk:

És ha láttál szépen nőtt virágot
Elhajolni belső baj miatt,
Úgy hajolt el, félvén a' világot
Szép Ilonka titkos bú alatt.³²

Ilonka „belső baj miatt”, „félvén a világot” pusztul el végül, ami egyrészt megkérdőjelezi a tragédiában Mátyás szerepének kizárólagosságát, másrészt rámutat az Ilonka lelkében zajló destruktív folyamatokra.

Ilonkának és Tündének mintha szorosabb lenne a kapcsolata a vágyai által keltett illúzióival, mint a valósággal. Uthalhat erre Tünde és Ilma belépése az Éj birodalmába, ahol Ilma, Tünde „emberi” karakterpárja szintén reszket a félelemtől („Én, ha engem kérdenének, / Jobb szeretnék, messze lenni”; „Kis szemem már úgy kinyílt, / Mint a' tányérbélvirág”; „Mit csináljak, merre fussunk?”).³³ Ilmát azonban Tünde vezeti, aki Peterdivel ellentétben finoman, de ellentmondást nem tűrően továbbmegy a lánnyal, annak félelme ellenére is. Az Éj birodalmában Tündével megtörténik a transzformáció: tündérből emberré válik. Tünde átváltozásakor Ilonkához hasonlóan az ő szerelme, Csongor sincs jelen; az átalakulás tehát Tündén belül zajlik. A lány a későbbiek során további tanulási folyamatok segítségével tanulja meg uralni a vele történő eseményeket, példa erre, hogy újból kisarjasztja az aranyalmafát, hogy a mennyei nemtők helyett az ördögfiakkal védelmezteti meg, továbbá hogy újra találkozik Csongorral. A két nőalak cselekedeteinek a külső körülmények nem meghatározói, hanem csupán elindítói, a velük (és bennük) történő változások a le-

28 VÖRÖSMARTY, *Szép Ilonka*, i. m., 135.

29 *Uo.*

30 *Uo.*

31 *Uo.*

32 *Uo.*

33 VÖRÖSMARTY, *Csongor és Tünde*, i. m., 148–149.

ányok döntései szerint alakulnak. Tünde és Ilma realiztikus ábrázolású személyiséggel rendelkező, összetett karaktereknek tekinthetők.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Vörösmarty nőalakjainak összetett karakterábrázolásához hozzájárul a velük kapcsolatba kerülő férfialakok hétköznapi tulajdonságainak hangsúlyozása is. Bizonyos Vörösmarty-férfialakok csalfák, meggondolatlanok, érzelmileg éretlenek, amely tulajdonságaik miatt a mellettük feltűnő nőalakok rákényszerülnek a korábbi női szerepek és megküzdési stratégiák létjogosultságának átgondolására és megváltoztatására. Vörösmarty az általa sokszor szerepeltetett lovagregény ihlette nőalakok leegyszerűsített lélekrajzából kiindulva úgy ábrázolja összetettebbnek a nőalakokat, hogy az eredetileg hozzánk tartozó tulajdonságok tekintetében (fiatalok, szépek, szerelmesek és hűségesek) nem nyernek egyértelmű visszaigazolást az általuk szeretett férfi szándékairól. Így nőalakjai statikus viselkedésüket megváltoztatni kényszerülnek, amikor a férfi-női kapcsolódás stilizált törvényei az ismerkedés és a szerelem területén is eltérnek a megszokottól. Újszerű az az ábrázolás, ahogyan Szép Ilonka és a vadász erdei térben való boldogsága a városi térbe való kerülése után törvényszerűen érvénytelenné válik, és szokatlanul realiztikusnak hat annak a folyamatnak a bemutatása, amely során a szimbolikus térben és időben jelenlévő Tünde és Csongor személyiségbeli fejlődése során érzelmileg válnak képessé az egymással való kapcsolódásra. Míg a nőalakok a korábbi művekben alárendelődtek az őket körülvevő eseményeknek, akiknek a sorsát és személyiségét származásuk és szerelmükkel való kapcsolatuk határozta meg, addig a két történetben döntések meghozatalára kényszerülnek, így relevánssá válik a szereplők belső folyamatainak ábrázolása is. A nőalakok gyakran „rosszul” döntenek, így a stagnálásból való kilépés magában hordozza számukra a fejlődés lehetőségét is. Az érett Vörösmarty-nőalakok már komplexebb személyiségű karakterek: a döntéseiknek következménye van, a saját sorsuk alakulásáért pedig maguk is felelősséggel tartoznak.

Pap Balázs

Egy vers kontextusai

Balassi Bálint: *Ó, nagy kerek kék ég...*

ÖTVENNYOLCADIK
VIDENS JULIAM NEC ORATIONE NEC RATIONE
IN SUI AMOREM INFLAMMARI POSSE, QUESTU-
BUS MISER COELUM, TERRAS ET MARIA IMPLET,
POLLICENS INDIGNABUNDUS SE NULLUM CAR-
MEN JULIAE GRATIA DEINCEPS CANTATURUM
[azon nótára]

1. Ó, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség,
csillagok palotája,
Szép zölddel béborult, virágokkal újult
jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő, gályákat viselő
nagy tenger morotvája!
2. Mi haszon énnékem hegyeken-völgyeken
bujdosva nyavalyognom,
Szörnyű havasokon fene párduc módon
kietlenben bolyognom,
Tövis közt bokorban, sok esőben, hóban
holtig csak nyomorognom?
3. Medvéknek barlangit, vadak lakóhelyit
mi haszon, hogy bójárom?
Emberek nem lakta földön ily régolta
mi jutalmamat várom?
Ha mindenütt éget szerelem engemet,
mind bűm, kínom csak károm.
4. Sokszor vadászással, szép madarászással
én mind csak azon voltam,
Hogy nagy szerelmemet, ki forral engemet,
szívemben mint megoltsam,

De semmit nem nyertem véle, sőt vesztettem,
mert inkább égtem, gyúltam.

5. Mert valahol járok s valamit csinállok,
elmémbe mind ott forog
Julia szép képe, gyönyörű beszéde,
lelkem érte forr, buzog,
Valahová nézek, úgy tetszik szememnek,
hogymind előtttem mozog.
6. Noha felmetszette szívem közepette
Cupido néki képét
Gyémánt szép bötűkkel maga két kezével,
de mégis szép személyét
Nézni elűz engem, noha nyilván érzem,
hogycsak vallom gyötrelmét.
7. Más kegyes is engem szeret, de én őt nem,
noha követ nagy híven,
Azért, mert az Isten, csodául nagy bölcsen,
csak Juliára éppen
Minden nagy szépséget e földön úgy szerzett,
hogysenki szebb ne légyen.
8. Ó, énreám dihüdt, elvesztemre esküdt
igen hamis szerelem!
Miért nem holdultatsz meg annak, kit jártatsz
utánam szerelmesen?
S mire kedvem ellen gyútasz ahhoz engem,
akimegnyerhetetlen?
9. De te törvényidnek, noha csak vesztenek,
kételen kell engednem,
Zsámolyul vetettél, rabjává ejtettél
mert Juliának engem,
Kínját, hiszem csoda, hogymintha jó volna,
oly örömet viselem.
10. Mint az leppentőcske gyertyaláng közibe
magát akartva üti,
Nem gondolván vele, hoggygyertyaláng heve
meg is égeti, süti,
Szívem is ekképpen Julia szénében
magát örömmel fűti.

11. Hatalmas szemei, haragos beszédi
 engem noha vesztenek,
 De minden szépségnél, minden szerelemnél
 mégis inkább tetszenek,
 Rajta esik, hal, vész lelke, s csak az nehéz,
 hogy tart számkivetettnek.
12. De ám akár medgyen vélem bár szerelem,
 szabad légyen már véle,
 Csak hogy ezt engedje kínom érdemébe,
 hogy amint felmetszette
 Juliát szívemben, szinte úgy versemben
 is tessék meg szép képe.
13. Hideg lévén kívől, égvén pedig belől
 Julia szerelmétül,
 Jó hamar lovakért járván Erdély földét
 nem nagy fáradság nélkül,
 Ezt öszverendelém, többé nem említvén
 Juliát immár versül.

Ez az Juliáról szerzett énekeknek a vége¹

Hogy Balassi Bálint elkészült verseit alakítgatja, azt pontosan tudjuk. Hogy *pontosan* hogyan teszi mindezt, azt csak kivételes esetekben pillanthatjuk meg. A ránk maradt versanyag és a szövegeket ránk hagyományozó hordozók minősége alapján jobbára lehetetlen állításokat tenni. A több áttételen keresztül megőrződött kódexanyag túlnyomórészt unikumforrás. Minden ettől eltérő szövegváltozat drága kincs, bár csak a legkritkább esetben válik használható viszonyítási ponttá.

A 20. század derekán előkerült úgynevezett *Saját kezű versfüzér*, másképp nevezve *Mikrociklus* némely pontjánál történetesen ez a helyzet. Vadai István egy *Tiszatáj*-diákmellékletben még 1995-ben rekonstruált néhány alakulástörténeti jelentőségű pillanatot.² Megfigyelései rendkívül izgalmasak és módfelett tanulságosak. Az öt, epigrammaszerű, darabonként egy Balassi-strófa terjedelmű alkotások negyedikét (*Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni*) esetében jól visszakövethető módosítást figyel meg a korábbi változat, a *Celia-sorozat* második darabjának harmadik strófájához képest: „Az első sorban egy *hogy* szócskából lesz *ha*, a harmadik sorban pedig az egyszerű állításból halmozás. Balassi itt is a lejegyzés közben

¹ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004 (Osiris klasszikusok), 141–143.

² VADAI István, „*Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers...*”: Balassi Bálint saját kezű versfüzérééről, *A Tiszatáj* diák-melléklete, 1995/1.

igazít a versen. Előbb hozzáfogott a *gondom* szó leírásához, majd két betű papírra vetése után áthúzta a szókezedet, és módosított formában írta le a sort.”³

Mivel az átalakításnak az áthúzott szókezedet miatt nyoma maradt, jellemezhetővé válik az átalakítás maga. A Kőszeghy Péter szóalkotását használva épp „szerelempedagógus” szerepben tetszelgő Balassi Batthyány Ferencnek elküldeni szánt szövegeit másolja egy lapra, egyúttal némiképp átalakítva. A szöveget formáló anyag nézete szerint még nincs megkötött állapotban, de én magam még addig is elmerészkednék, hogy a letisztult megszilárdultságot egyébként sem gondolná művei sajátjának. Miről árulkodhat ugyanis ez a pillanat? Ennek elképzeléséhez némiképp hátrébb kell lépnünk.

Balassi valamikor az ezeröttszázkilencvenes évek elején levélben verseket küld Batthyány Ferenc számára. Ezek némelyikéről tudjuk, hogy korábbi költeményeiből mazsolázza ki?, desztillálja le?, mindenesetre onnan emeli át a levélbe. A korábbi költemények reciklálása kétféleképp képzelhető el: vagy emlékezetéből idézi vissza e különösen jól sikerült strófákat (magam ezt tartom valószínűtlenebbnek), vagy saját korábbi verseinek kézírata a levélírás alkalmával mellette van, és onnan válogat ki önmagukban is megállni képes részeket. A *Mikrociklus* háromötöde esetében legalábbis bizonyos, hogy korábbi verseiből származó strófákról van szó. Nézetem szerint tehát a költő másolja saját verseit, ezt teszi valószínűbbé a Vadai rekonstruálta javítás is. Mi lehet a másolás forrása? A Balassi-kutatás fősodra alighanem úgy

3 *Uo.*, 11. A vers két változatát is e dolgozat szövegközlése nyomán idézem. (A *Balassa-kódex*-ben szereplő *magyar szózat* helyett Vadai Varjas Béla zseniális és épp a *Saját kezű versfűzér* szövegváltozatával igazolt javított átiratát hozza jelöletlenül és roppant helyesen. Vö. *Balassa-kódex*, kiad., jegyz. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1944, 124.)

Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton ha nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel, hogy elmúlt éjfél,
Újul zöld bokor is, de nekem akkor is dolgom csak gond, bú, veszél.

[Második]

Ugyanakkor, hogy megkedveli Céliát, ekképpen könyörög mindjárt neki, hogy
kegyes szemeit reá vetvén, vegye be szerelmében s vidám jó kedvében

Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem,
Kinek módján, nevén, szaván, szép termetén jut eszembe énnekem
Régi nagy szerelmem, ki lőn nagy keservem, végy szerelmedben engem!

Reménlett jóm, kincsem, mi örömmel hintsem én ez árva éltetem,
Ki csak terajtd áll, s nálad nélkül halál, csak tőled vár kegyelmet,
Hogyha utárod azt, ki téged néz s virraszt, s magánál inkább szeret?

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton hogy nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel, hogy elmúlt éjfél,
Újul zöld bokor is, de nekem akkor is gondom csak merő veszél.

felelne erre a kérdésre, hogy *szükségszerűen* az úgynevezett *Maga kezével írott könyv*. És ha tényleg az, akkor észre kell vennünk valamit. A vers néhány pontját átjavító költő nem érzi szükségesnek a versen tett változtatás átvezetését a forrásszövegre, ha ugyanis tényleg a *Maga kezével írott könyv* van előtte, és abban javítana, akkor Vadai nem vehette volna észre a különbséget, hiszen az nem is léteznék: a másolók ugyanis továbbörökítették volna, ahogy egyébként is továbbörökítették a nem javított változatot.

Ha így áll a dolog, akkor Balassi számára saját versei permanensen alakíthatók, de a későbbi variánsok nem írják fölül a korábbi alakokat. Nincs szó tehát arról, hogy valami eszményi elérését célozná a költő.

Ebben voltaképp semmi újdonság nincs. Ez a megfigyelés legföljebb érthetőbbé teszi azokat az elejtett információkat, melyek alapján tudjuk, hogy a költő életművét töredékesen ismerjük. Azt a hanyag nemtörődömséget, mellyel unikumforrásokat másra ruház a szerző. Vagyis az ilyen, a *Balassa-kódex*ben szereplő gyakran idézett mondatokat:

„Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett. Jóllehet kettő híja: az egyik egy virágének az *Irgalmazz Úristen* nótájára, kinek az kezdeti így volt: *Valyon meddig akarsz engem kesergetni*. Az elveszett. Másik egy könyörgés a Palatics nótájára, ki az nyíri Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt. így kezdetik el: *Láss hozzáam, ödvessigemnek Istene*.⁴

Ezzel szemben áll a büszke öntudat is: a versek általa (és az arra fölhatalmazottak által) bármikor alakíthatók, avatatlan kéz azonban hozzájuk ne merjen nyúlni, már ha hihetünk Rimay Jánosnak, aki Balassi egy levélrészletének idézésével formál jogot Balassi verseinek szerkesztésére:

„Küldtem Kegyelmednek magam elméje faradékiból vágatott rövid három énekecskémet is, de magának Kegyelmednek, tudván, hogy természetekben való neveléssel ékesgettessék s tudja őket magánál tartani s igazgatni is Kegyelmed. S nevetem azokat s busulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármi irásimot is elméjeknek csomós pórázára kötvén sok ígéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, izetlenítik és az mellett engem való rágalmazásokkal, nyelveknek hegyeit is fenik.⁵

Akárhogy is, Balassi olyan költőkarakternek tűnik, aki, ha kedve úgy diktálja, átírja műveit, és nemigen avatkozik bele a változatok későbbi küzdelmébe, nem tesz azért, hogy az eszményi variáns éljen túl kizárólagos, vagy legalábbis legnagyobb eséllyel.

4 BALASSI *Összes művei* (2004), i. m., 85.

5 BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 381.

Az hogy az *Ó, nagy kerek kék ég...* is átesett átdolgozásokon, annyira vitán felül áll, hogy szinte már magától értetődő – azzá teszi mindenesetre az a két eltérő kontextus, melyből három ránk maradt változatát ismernünk kellene. A költemény Balassi szerelmes verseinek azon kisebb csoportjához tartozik, melyet több forrás is megőrzött számunkra. Megőrizte egyfelől az eminens Balassi-forrás, a *Balassa-kódex*⁶ (ötvennyolcadikként szerepel Balassi Júlia-ciklusában, ráadásul nem is akárhol, hanem a Júliáról szerzett énekek legutolsó darabjaként), és tartalmazza a *Fanchali Jób-kódex* is, egy helyen teljes terjedelmében (a 15–17. lapon), egy helyen pedig kezdőstrófájával jelzi, hogy ott kellene szerepelnie (332. lap).

A *Fanchali Jób-kódex* páratlanul izgalmas kézirat, számos olyan szöveggel, melynek ismerete nélkül alapvetően más képet látnánk a régi magyar költészetéről, de a drámairodalomról is. Ebben a kéziratban maradt ugyanis ránk viszonylag pontosan rekonstruálhatóan, ha nem is maradéktalanul, Balassi *Szép magyar komédiája*. A *Fanchali Jób-kódex* 1958-as felefedezéséig sem volt titok, hogy Balassi átültette magyarra Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztorjátékát; ezt igazolta egy, ma az OSZK-ban őrzött négylevélnyi nyomtatványtöredék, mely a mű egy vélhetően 17. század eleji kiadásából maradt ránk,⁷ és amelyről Waldapfel József bizonyította be, hogy az olasz pásztorjáték fordítása.⁸ A *Fanchali Jób-kódex* szövegváltozata⁹ nagymértékben eltér a nyomtatványétól, de a szakirodalom az eltérések jellege alapján mindkét változatot szerzőinek sejtí. Tárgyunk szempontjából annak van elsősorban jelentősége, hogy a *Fanchali Jób-kódex* másolója (talán pusztán gazdaságossági megfontolásokból) lemond arról, hogy két alkalommal is leírja az *Ó, nagy kerek kék ég...* kezdetű verset, és nem veszi észre azt (esetleg nem tulajdonít jelentőséget annak), hogy a komédiabéli variáns rövidebb, mint a Júlia-versek közti. Kizárható ugyanis, hogy a Júlia nyomát kutató Sylvanus verses monológját azzal zárta volna Balassi, hogy hívős időben erdélyi lovakat vásároltat vele, miközben előzőleg egy, az erdélyi tájba problémamentesen nem illeszthető tengerszakadék mellett kereste a madarászó kegyest – vagyis a vers kolofonja nem szerepelt a drámában.

Két kontextus?

A vers kurtább variánsa tehát a *Szép magyar komédia* része, nem is hangsúlytalan helyen szerepel benne: Sylvanus prózában kezdődő monológja ebbe a versbe csap át, hogy aztán vele le is záródjék az első actus. A vers szoros kapcsolatban áll a monológ

6 Erről legutóbb SZIGETI MOLNÁR Dávid, *A Balassa-kódex visszafejtési kísérlete: Észrevételek a Hozzászólásokhoz*, Verso, 2024/2, 9–41, https://versofolyoirat.hu/verso2024_2.pdf#page=7.

7 RMNy 1172, a töredék szövegének kiadása: ERDÉLYI Pál, *Balassa Bálint komédiája (Egy hasonmással)*, MKsz, 1900/1, 1–16, 10–16; illetve GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1990, 59–64.

8 WALDAPFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937, 142–154, 260–272, 354–365, 261.

9 Betűhív kiadása: JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint szép magyar komédiája – A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25), 49–106.

prózai részeivel, amint arról a jelenet latin argumentuma is tanúskodik: „Sylvanus amore Juliae incensus partim carmine, partim soluta oratione deflet et absentiam et crudelitatem Juliae”.¹⁰ A monológ prózai része a következő:

„Sylvanus szól őmagában, nézvén széllyel Juliát.

Sylvanus Csak egy ösvényen sem tudom az én szerelmes szép Júliának kisdéd nyomát! Ej, jól juta eszemben, néha amaz völgyen látám, hogy hol léppel, hol kepecével madarászdogált. Majd azfelé ballagok, s nyugodván az jó szagó füvekben, mégis énekeldegélek, s úgy múlatom el addig az időt, míg valahol megláthatom itt az tengerszakadék mellett.”¹¹

A Julia után bolyongó Sylvanus azt tartja a leghatékonyabb kutatási módszernek, ha egy tengerszakadék melletti völgyben, ahol emlékei szerint Julia valaha már madarászott, a fűbe heveredve dalra fakad, és mindaddig énekel, amíg meg nem pillantja a reményei szerint visszatérő kegyest. Az ének még idemásolt első strófája, amint azt épp a monológ prózai előzményeiből tudjuk, a beszélőt körülvevő tájat jellemzi és invokálja – ráadásul Balassi saját invenciója alapján, az ég, a föld és a tenger megszólítása (mely megszólítás a ciklusbeli változat argumentumába is bekerül) ugyanis hiányzik az olasz eredetiből. Ezt világosan tudjuk Waldapfel József idézett tanulmánya óta, mely a Balassi-vers forrását Castelletti szövegében találta meg, és szinoptikusan közölte is az olasz eredetit és a versszöveget. Castelletti szövegét ma már Szegedi Eszter fordításában magyarul is olvashatjuk:

„Selvaggio

Sehol, semmilyen ösvényen nem látom bemélyedve az édes Amarilli lábnyomát. Emlékszem, néha láttam hálót feszíteni és lépet kenni szegény madárkáknak ebben a völgyben. Legjobb lesz, ha itt megvárom. Lepihenve, ahol a friss, sűrű gyeppel barátságos ülőhelyet kínál ölen, énekléssel adom ki magamból fájdalmamat. Énekem legyen összhangban e forrás tiszta hullámainak zúgásával.

Miért jó nekem magányos erdőknél át bolyongani szirtek, tüskés bokrok, ágak-bogak között, meredek szakadékokon és omladozó sziklákön, üregeken és szúrós, sűrű bozóton át, medvék és kígyók odújában, ahová ember még sosem tette be a lábát, ha mindig velem van Ámor, bárhová lépjek, és új nyíllal tér vissza hozzám, hogy belém löje, és a szép, bájos tekintet emlékezetembe vésvé továbbcsúszítja a tüzet, melyben egész lényemmel égve lángolok? A semmittevés előli menekvéssel, ahol a száműzöttség erénnyé lép elő, hol szarvasra, hol dämuvad-

¹⁰ Sylvanus, a Julia iránti szerelemtől lángra gyúlva, részben versben, részben prózában siratja Julia távollétét és kegyetlenségét.

¹¹ BALASSI Összes művei (2004), i. m., 281.

ra, nyúlra, más menekülő állatra vadászva hálókkal és agarakkal, azt reméltem, lángom alábbhagy, de csak hevesebb lett. Mert az én vonakodó nimfám velem van, a keblem közepébe fészkelte magát, és csak rá gondolva érezhetek egy kis örömet. És attól még, hogy szememtől távol van, a szerelmes nyíl nem döfi kevésbé a szívem. Jaj, hányszor csalta meg édesen szemem és lelkemet egy pálma vagy hajlékony fűz árnyéka, melyet néha megcsodáltam, ahogy a szellőtől rezgett; és mondtam: most jelenik meg az, aki engem jajgatásra ítelt. Mert őt képzeltem az árnyék helyébe. De hiábavaló gondolatnak bizonyult távolról figyelni. Nincs kő, sem fa, ahova Ámor keze ne festette volna fel nimfámat. Erővel vezet a szerelem őfelé, hogy viszontlássam, még ha nyilvánvaló is, hogy azzal, hogy látni törekszem, a halálba futok: miután tréfának veszi kínomat, amellyel semmilyen más szenvedés nem ér fel; és becsukja előttem a könyörület kapuját. Jaj, fájdalmas sors: megvetem Tirreniát (ó, Ámor furcsa hatása), aki külsőre nem kevésbé kecses és szép, és érttem gyötrődik és emészti magát. Helyette őt követem, aki elrejtőzik és menekül. Az igazságtalan Ámor ellenem esküdött, és engedelmeskednem kell törvényének, még ha kétes és szigorú is. De én bolond, miért fohászokodok boldogabb létért, ha érte epedni és sötét börtönbe zárva élni édesebb sors számomra, mint szabadságban örülni bárki másnak? Jobban áhítozom az ő minden könyörülettől távol álló tekintetére, mint a másikéra, akié könyörületes és alázatos. Folytasd csak tehát, Ámor, ahogy szoktad! Amarilli nem mutatkozik. Jobb lesz, ha máshol keresem. De mielőtt elindulnék innen, lemosom magamról a port és az izzadságot a hűs forrásban, s felfrissítem magam ezekkel a falusi étkekkel.”¹²

A drámaszöveget összevetve Balassi versével a nyilvánvaló egyezések mellett számos különbségre is bukkanhatunk. A legszembeszökőbb természetesen a vers nyitóstrófája, de emellett észre kell vennünk azt is, hogy Castellettinél Ámor nem vési föl Selvaggio szívére Amarilli képét, míg a Balassi-versben Cupido felmetszi Juliáét Sylvanus szívére, ráadásul betűk segítségével, vagyis leírást karcol oda, nem rajzot; és nem e helyről származó import a leppentőcske-hasonlat¹³ sem. Talán az is említésre méltó különbség, hogy míg Selvaggio egy csacsogó forrás mellett heveredik le, hogy bevárja Amarillit, addig Sylvanus sokkal vadabb tájakon bolyongva reméli a madarászó Julia felbukkanását, és míg Selvaggio a monológ végén említett falusi étkek és bor mellett még kedélyesen elbeszélget Cavicchióval, addig a *Szép magyar komédia* első felvonása Sylvanus énekével véget ér. Ezek a különbségek sokkal súlyosabbá teszik a magyar Sylvanus-monológot.

12 SZEGEDI Eszter, *Balassi Szép magyar komédiája és olasz forrása, Castelletti Amarilli című pásztorjátéka*, Bp., Eötvös, 2018, 46–50.

13 WALDAPFEL, i. m., 356; AMEDEO DI FRANCESCO, *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Bp., Akadémiai, 1979 (Irodalomtörténeti Füzetek, 95), 116.

Balassi tehát hol szorosabban, hol szabadabban, de végeredményben Castelletti nyomán hozza létre a Sylvanus-monológ verses részeit is, de talán a legfontosabb, hogy a nyitóstrófa konkrét kapcsolata a beszélőt körülvevő tájjal az első felvonás utolsó jelenetéhez köti a szöveget.

A vershez számos elemzés készült, és ezek több szempontból is szinoptikusak: együtt látják a forrást és a feldolgozást, de együtt látják a vers két kontextusát is, noha a két szöveggörnyezet eltérő és talán más-más értelmezést kívánó. Amedeo Di Francesco egyenesen a *Balassa-kódex*beli argumentum felől olvassa a komédia szövegét:

„E költemény esetében Balassi költészetének egyik egyedi csúcspontjáról van szó, ahol a stilisztikai tökéletesség és a belső költői ihlet kiteljesedése teljes egységben jelentkezik. Hogy jobban megérthessük ennek a kozmoszhoz intézett magányos éneknek a tökéletességét, ennek az egyetemes panasznak, melyben a költő »quaestibus miser coelum, terras et maria implet« a fontosságát, szem előtt kell tartanunk, hogy e költemény magán viseli azoknak a különböző kulturális és művészi alkotóelemeknek a jegyeit, melyek a költő gondolatvilágában jelen voltak Castelletti pásztordramájának fordítása idején. [...]

Az első rész az örökös bolyongásnak, a bujdosásnak Balassinál már alapvető fontosságúnak felismert motívumára épül. Az első, jellegzetesen balassias szakasz a világegyetemhez, vagyis a külső világhoz intézett megszólítás: [...] A határtalan tágasság, a végtelen nyugalom képe áll előttünk, mely éppen a határok feloldásával képes kifejezni a költő belső világának végtelenségét. A meghatározatlan tér élményét itt a strófa struktúrája maga sugallja, éreztetve a tér horizontális és vertikális dimenzióit. Egyrészt élénk tárul a természet attribútumainak a leírása, másrészt megjelennek az univerzum alapelemei: ég, föld, tenger.

Ez az esedező megszólítás, melyet Balassi a természet erőihez, viszontagságai érzéketlen szemlélőihez intéz, teljesen új elem az olasz mintához, Selvaggio említett monológjához viszonyítva.”¹⁴

Állhat így a dolog. A vers első strófájának megszólítottjai azonosak: az ég, a föld és a tenger. Pontosabban a tenger morotvája. A *Balassa-kódex* szöveggörnyezete még arra sarkallja Eckhardt Sándort, hogy a szokatlan harmadik invokálthoz magyarázatot fűzzön: „3 Chudakat neuelő (= tengeri szörnyeket tápláló) – morotuaaya: gyalmostava; Danzig körül láthatott ilyen mocsaras tengeröblöket” – írja a kritikai kiadás e vershez fűzött jegyzeteiben.¹⁵ Vagyis Eckhardt 1951-ben még a *Fanchali Jób-kódex* és a komédia teljes szövegének előkerülése előtt biografikus magyarázatot keres a meglepő képhez, mely mellett a komédia szövegét elemző

¹⁴ DI FRANCESCO, *i. m.*, 106–108.

¹⁵ BALASSI *Összes művei* (1951), *i. m.*, 242.

Amedeo Di Francesco kitart, noha már Sylvanus monológjának részeként, deixissel indító strófaaként olvassa.

Márpedig a dráma szövegében Sylvanus szájából szólva ez a strófa, hogy úgy mondjam, csak mérsékelten kozmikus, ezt a jelentést csak a kódexbeli kontextusban ölti magára, ha úgy tetszik, *Credulus* (vagyis Balassi) szavaiként. Alighanem ezért lesz Castelletti forrásából a prózai monológkezdetben is tengerszakadék. Amedeo Di Francesco Waldapfel Józseftől inspirált¹⁶ nyitóstrófa-értelmezése csak azt hagyja figyelmen kívül, hogy Waldapfel ugyan felfedezte, hogy Castelletti nyomán készült az *Ó, nagy kerek kék ég...*, de ő nem tudott a másik kontextusról, kizárólag a Júlia-ciklusbeli versről tett állításokat. Márpedig a két helyen szereplő vers két költemény. Sylvanus drámabeli szavalatában a „Más kegyes is engem szeret, de én őt nem, noha követ nagy híven” egyértelműen vonatkozatható Galateára, a *Balassa-kódex* változatában ugyanezek a szavak semmiképpen nem utalhatnak erre a fiktív nőalakra. A drámában a szöveg sylvanusi mélységben szerelmes, közvetlen környezetét invokálja, jól kitapintható női vetélytársakat emleget, a dráma terében van jelen, a Júlia-ciklus záródarabjának beszélője a dráma konkrét terének elvesztésével lesz lényegesen drámaibb.

Waldapfel Amedeo Di Francescóra is áteredő lelkesedése a költemény „balassiasága” iránt másokat is magával ragadott. A verset arányszemlélete kapcsán elemző Komlovszki Tibort mindenféleképpen.¹⁷ Ő mintha rezonálna a vers különféle kontextusaira,¹⁸ de végeredményben Waldapfellel egyetértőleg a „vers Castelletti-től független intonálásának patetikus szárnyalását” csodálja, mely őt a *Katonaének* nyitányára emlékezteti.¹⁹ És szerencsére nem csábul el Waldapfel értelmezésének, melyben Balassi természetleírásában a költő vitézi életének színhelyét véli felfedezni,²⁰ inkább Julow Viktorral ért egyet, aki a vonatkozó strófából „kozmosztávlatot, mitikus borzongást és panteista áhítatot” olvas ki.²¹ A továbbiakban a vers struktúrájára koncentrálok, de jelen gondolatmenetünk szempontjából sokkal érdekesebb, hogy ő is a ciklusbeli hely alapján értelmezi a szöveget, mintha a ciklusba helyezés gesztusa a textológiában ismert *ultima manus* elvével lenne egyenértékű:

16 „Balassi énekének líraisága valahogy az eredeti szoros követése ellenére is egészen más, s ezt kivált az intonálás különbsége okozza; ez ad különösen Balassias ízt az egésznek, s teszi – a költemény további menetét irányító főminta lágy szentimentalizmusa ellenére – Balassi egyik legférfiasabb szerelmes versévé. Egy versszak áll Selvaggio panaszának fordítása előtt. Általa egészen más lelkület kifejezőjévé válik a panasz, s a magában keveset mondó felkiáltás-sorozat folytán lehet a hangulat-egység megbomlása nélkül határozott búcsúszó ugyanaz az ének, amely panaszolja, hogy nem tudja nem szeretni Júliát.” WALDAPFEL, *i. m.*, 357.

17 KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi Bálint: Ó nagy kerek kék ég... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 127–143.

18 „A vers ezért Balassi költészetében többszörösen meghatározott: 1. a pásztordráma-fordítás szerves része; 2. a Júlia-ciklus szintetikus záródarabja; 3. önálló költemény (a ciklustól függetlenül).” *Uo.*, 139.

19 *Uo.*

20 Waldapfel értelmezése a strófa hibás átiratán alapul, a tanulmányban a vers kezdősora így szerepel: „Oh nagy kerek kék ég, vitézség, fényesség, csillagok palotája”. WALDAPFEL, *i. m.*, 357.

21 Idézi KOMLOVSZKI, *i. m.*, 139. Az eredeti: JULOW Viktor, *Balassi katonaénekének kompozíciója*, ItK, 1972, 640–652, 641.

„Tulajdonképpen az egész Júlia-ciklus ilyen kettős jellegű: egy-egy vers írásakor az adott, konkrét élethelyzet és szándék váltotta ki a verset, de ugyanazon vers ciklusbeli szerepében már ez a verset kiváltó helyzet elhalványul, nem lényeges. A ciklusbeli szerep a meghatározó. Az alkalmi jelleg másodlagossá, elhanyagolhatóvá válik Balassi érett költészetében.”²²

Vagyis amikor Balassi a komédia számára írt verset a kolofonstrófával a ciklus záró-darabjává komplettírozta, „fokozhatatlan ellentétet” épít a nyitóstrófában szereplő „megújuló egyetemes természet” és a záróstrófában található, „költő számára adott, konkrét hideg tél” közt.

Két kontextus.

Hogy (irodalom)történeti okai vannak-e annak, hogy Balassi Júlia-ciklusának, fiktív lírai önéletrajzának, a *Balassa-kódex* egytől ötvennyolcadik, esetleg egytől hatvanhatodik, ne adj’ isten, harmincnégytől hatvanhatodik vagy ötvennyolcadik darabjáig tartó ciklusát tekinti kimondva-kimondatlanul mérvadó kontextusnak a szakirodalom, azt nem tudom megmondani. Kellemes merengénivalót biztosít mindenestre. Azonban sokkal fontosabbnak gondolom ennél, hogy milyen lehet a két, immáron nem versengő kontextus viszonya. És még ennél is fontosabbnak, hogy ennek akadhatnak-e szövegkritikai következményei.

A kutatások szerint a *Szép magyar komédia* 1587 és 1589 között íródott, bizonyos vélekedések szerint 1588 tavaszán, nagyjából egyidőben a Júlia-ciklussal.²³ Arról is konszenzus van, hogy a vers egy strófával rövidebb változatban szerepelhetett a komédiában, a kolofonról azt tartják ugyanis, hogy a komédiából elhagyható, „mivel bizonyos, hogy az a Júlia-ciklusba illesztéskor íródott bővítés”.²⁴ Ezek szerint olyasféle keletkezéstörténetet kell elképzelnünk, hogy Balassi találkozik Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztorjátékának 1587-es kiadásával, fordítást készít róla, melyről a ránk maradt változatok különbségei miatt állítható, hogy szerzője még bíbelődik vele, a drámafordításba beleszótt verses részeket később áttemeli a Júlia-ciklusba, némi módosítások után. Az *Ó, nagy kerek kék ég...* esetében valószínűsített módosítás az, hogy egy, a versfolyam szempontjából kiemelkedően fontos kolofont helyez a költemény végére.

Ez a magyarázat azonban sajnos nem probléma nélküli.

Egyfelől nem kezd semmit a kezdőstrófa kérdésével. Láthattuk, hogy az értelmezők Waldapfel óta a Balassi leleményéből versbe került kezdőstrófa invokációjában látják a költő életművében is kimagaslóan jó verssé artikulálódni az *Amarilliból* készült verses fordítást. Igen ám, de a kezdőstrófa aligha keletkezhetett

22 KOMLOVSZKI, *i. m.*, 141.

23 GYARMATI BALASSI, *i. m.*, 92.

24 BALASSI *Összes művei* (2004), *i. m.*, 497.

lineáris fordítás közben, ugyanis az ezt megelőző monológ rész eredetijében – mint láttuk – nem tengerszakadék, hanem forrás szerepel. Ha valóban a prózai szöveg torkollott volna a verses panaszba, akkor alighanem ott is forrás lenne.

Az még nehezebben illeszthető ebbe a történetbe, hogy a verset fordító Balassi egy, a dráma kontextusába nem magától értetődően belesimuló motívumszázat is a költeménybe szőjön. Miért akarná Sylvanus *csak azt* kérni végül a szerelemtől, hogy Julia képe megtetsszék a versében? Ő az első felvonás végén semmi egyebet nem akar, csak azt, hogy találkozzék Juliával. Túl nagy körmönfonságot kellene feltennünk Balassiról ahhoz, hogy ezekkel a strófákkal a következő felvonásban színre lépő Julia szépségét igyekezze mintegy felkonferálni, legkivált úgy, hogy bajosan lelünk a versben Julia-deszkripciót – de erről még lesz szó később.

Annak a megértése is problémát okoz, hogy miért használja itt is a drámafordító Balassi a leppentőcske hasonlatot, ha tudja, hogy a következő felvonás negyedik jelenetében Credulus szájába is bele kell fordítania.²⁵ Végül még ott van annak a nyomasztó kérdése is, hogy miért Sylvanus karaktere lesz az, aki bombasztikus versekkel fejezi ki szenvedélyes rajongását Julia felé, olyanokkal, melyek Balassi ciklusába is átemelhetők, és nem a főhős Credulus. Ő miért csak egyszer fakad egy rövidke dalra?

Alighanem bonyolultabb magyarázat után kell tehát néznünk.

A fenti körülmények miatt magam azt tartom elképzelhetőbbnek, hogy Balassi, amikor kezébe kerül Castelletti *Amarillije*, bizonyos részeitől inspirálódva versek írásába fog, némiképp átdolgozva és megmozgatva azokat. Az *Ó, magas kősziklák...* esetében még inkább ötletet, mint forrást kap, de a Selvaggio-monológot már szorosabban követi, ha nem is műfordítói hűséggel. Kiegészíti a szöveget (belekerül a szívre firkáló Cupido), és a pásztorjáték későbbi részeiben is talál olyan részeket, melyeket ideilleszt (leppentőcske). Valahogy így képzelem Waldapfel is a dolgot a dráma teljes szövegének előkerülte előtt. Ezt követően Balassi kedvet kap ahhoz, hogy némiképp átdolgozva lefordítsa az *Amarillit*, és ekkor az e mű hatására korábban készített verseit is betagozza a drámaszövegbe.

Ez sem sokkal bonyolultabb történet, és talán nem is oly életidegen. Ráadásul magyarázatot ad a fentiekre, sőt bizonyos dolgok még következhetnek is belőle. Immár érthető, hogy miért tűnnek credulusinak Sylvanus dalra fakadásai. Megmagyarázható, hogy miért kerülnek olyan részek a versbe, melyek a Castelletti-szöveg egyéb helyéről, esetleg egyéni inventióból vagy máshonnan származnak. Már amennyiben versen a ciklusbéli variánst értjük. Ugyanis korántsem bizonyos, hogy ezek a részek a drámába is bekerülnek.

Persze az is elképzelhető, hogy igen.

A nyitóstrófán Balassi szemlélatomást nem változtat. Erről tanúskodik, hogy a *Fanchali Jób-kódex* másolója ezt a versszakot még lemásolja a dráma részeként, je-

²⁵ „Miképpen hogy az leppentőcske az gyertyalánghoz való örömben az gyertyalángban akartva ütni magát, én is örömet fűtem az ő kedveért nagy szerelemben lelkemet.” GYARMATI BALASSI, *i. m.*, 32.

lezve, hogy itt olyan vers szerepel, melyet korábban már beírt a könyvbe. Semmi okunk feltételezni, hogy nem közvetlenül a dráma szövege adja a csonka variáns kezdetének forrását. De azt is észre kell vennünk, hogy magyarázatot kapunk arra a változtatásra, melyet Sylvanus prózai szövegén tesz Balassi: az első strófában invokált morotva miatt az olasz forrás forrása tengerszakadékká változik.

A továbbiakról már problematikusabb állításokat tenni. Az igen valószínű, hogy a szakirodalmat idézzem: *bizonyos*, hogy a kolofonstrófa nem szerepelt a drámában. A miértet azonban másképp látom: szerintem az eddigiekből következően nem azért, mert a dráma szövegvariánsa vándorol át a versciklus ötvennyolcadik helyére, és csak ott egészül ki a záróversszakkal. Úgy gondolom, a vers drámába illesztése idején a strófa még egyéb okokból nem létezik. Balassi ugyanis még nem zárta le sem a Júlia-ciklust, sem a Júlia-szerelmet. Még azt sem tudja, hogy ez a vers lesz az ötvennyolcadik. Az *Ó, nagy kerek kék ég...* csak egy egyszerű szerelmesvers.

A drámába kerülő vers tehát a Selvaggio-monológ ihlette udvarlóvers hazatelepített, és *talán* a szövegbe vissza is tagolt változata. Logikusnak tűnik, hogy Balassi úgy adja Sylvanus szájába saját elemekkel feldúsított versét, hogy az problémamentesen illeszkedjék a dráma meséjébe. Úgy gondolom, hogy a leghosszabb ismert, tizenhárom strófás változat tizenkettedik strófája²⁶ ezt a problémamentes illeszkedést nem engedi teljesülni. Korábban is szoltam már róla, Sylvanus Julia megjelenését várja, esze ágában sincs versportrét készíteni róla. Ha viszont ez a strófa kihullik, akkor könnyen magával ránthat egy korábbi is: a hatodik versszakban²⁷ szívre író Cupido, melyre a tizenkettedik visszautal, szintén nem illik Sylvanus szájába. Végül valószínűnek gondolom, hogy a leppentőcskehasonlatot Credulusnak ítélte Balassi, és a redundancia elkerülése végett, a tizedik strófát²⁸ sem építette be a komédiába.

Kijelenthető, hogy amennyiben a fentiek helytállóak, Komlovszki Tibornak tökéletesen igaza volt, amikor azt állította, hogy

„[a] vers ezért Balassi költészetében többszörösen meghatározott:

1. a pásztordráma-fordítás szerves része;
2. a Júlia-ciklus szintetikus záródarabja;
3. önálló költemény (a ciklustól függetlenül),²⁹

csak a sorrenden kell picit módosítani:

26 „De ám akár medgyen vélem bár szerelem, / szabad légyen már véle, / Csak hogy ezt engedje kénem érdemébe, / hogy amint felmetszette / Juliát szívemben, szinte úgy versemben / is tessék meg szép képe.”

27 „Noha felmetszette szívem közepette / Cupido néki képét / Gyémánt szép bötűkkel maga két kezével, / de mégis szép személyét / Nézni elűz éngem, noha nyilván érzem, / hogy csak vallom gyötrelmét.”

28 „Mint az leppentőcske gyertyaláng közibe / magát akartva üti, / Nem gondolván vele, hogy gyertyaláng heve / meg is égeti, süti, / Szívem is ekképpen Julia szenében / magát örömmel fűti.”

29 KOMLOVSZKI, *i. m.*, 139.

1. önálló költemény (a ciklustól függetlenül);
2. a pásztordráma-fordítás szerves része;
3. a Júlia-ciklus szintetikus záródarabja.

Összefoglalva a fentieket: Balassi a vers három változatát készítette el. Egyet teljes terjedelmében olvashatunk, ez a kódexbéli utolsó Júlia-vers. Egy ennél egy strófával rövidebb, ez készült legkorábban. És egy olyan variánst is létrehozott a költő, melyből hiányzik a hatodik, a tizedik, a tizenkettedik és a tizenharmadik strófa.

A szívre írt kép

Az imént azt valószínűsítettem, hogy a komédiában kurtább változatban szerepelhetett a vers, és részint azok a részek hiányozhattak belőle, melyekből megtudjuk, hogy Cupido a beszélő szívére szavakkal felírta Júlia képét, valamint az a strófa is, melyben kifejeződik a beszélő legfőbb vágya, tudniillik, hogy sikerüljön versében felidézni ezt a szavakkal készített portrét. A továbbiakban arról a versről lesz szó, melyet a *Balassa-kódex*-ben olvashatunk, melyben e vágnak teljesülnie kellene.

Nincs könnyű helyzetben, aki rá akar akadni Cupido leírására, a vers ugyanis szűken méri Júlia jellemzőit. Kínálja magát a tizenegyedik strófa leírása,³⁰ mely Júlia még szépségénél is nagyobb dühödt hatalmáról szól, vagyis nem magától értetődően „szép kép”. Persze nem elképzelhetetlen, hogy Cupido nem jóindulatában ír a szívre, és megbélyegzésképp szeretné rögzíteni a szerelmes beszélő szívére, hogy temperamentumos donnája szerint mégiscsak egy lúzer. Mindazonáltal a vers egyetlen korábbi elemzője sem olvasta úgy e strófát, hogy beteljesítse a beszélő kérését. Annál a pár snassz sornál pedig többet várnánk Cupidótól, mely a hetedik strófában a konkurenciához képest állítja szépnek Júliát,³¹ nem beszélve arról, hogy Cupido általában kerüli a transzmitologikus utalásokat.

Kínálja magát a megoldás, hogy a Júliához írt legvégső költemény az öt megelőző versektől is várja, hogy megidézzék Júlia képét. Igen ám, de akkor Cupido nagyon apró betűkkel kell hogy írjon arra a szívre, nem mellesleg kénytelenek vagyunk megint csak kihúzni a komédiából a vonatkozó strófát.

Szilasi László megoldása szerint Balassi beszélőjének kérése voltaképpen nem egyszerűen a szépség Cupidóhoz mérhetően precíz ábrázolására vonatkozik, hanem

„arra irányul, hogy a felhasznált költői nyelv legyen képes az Isten által megteremtett tökéletes (szinekdochikus) lényről Cupido által megalkotott, s a beszélő szívének hústábláiba felmetszett tökéletes descriptionnak és inscriptionnak hasonlóan tökéletes verbális rekonst-

30 „Hatalmas szemei, haragos beszédi / engem noha vesztenek, / De minden szépségnél, minden szerelemnél / mégis inkább tetszenek, / Rajta esik, hal, vész lelkem, s csak az nehéz, / hogy tart számkivetetnek.”

31 „Azért, mert az Isten, csodául nagy bölcsen, / csak Juliára éppen / Minden nagy szépséget e földön úgy szerzett, / hogy senki szebb ne légyen.”

rukcióját adni. Nem másra irányul tehát ez a kérés, mint arra, hogy az Isten – Cupido – Balassi – olvasó – útvonalon veszteségmentes legyen az információáramlás: magára a tökéletes (mert tökéletesen áttetsző) nyelvre.”³²

Így olvasva a szöveget ismét kijelenthető, hogy ha Balassi beszélője egyben a komédia Sylvanusa is, akkor elképzelhetetlen, hogy minden strófa elhagyja a száját, azonban bármennyire is szeretném, hogy a Júliához szóló utolsó vers megszólalója ilyen vágyakat dédelgessen, továbbra is egyszerűbb és konkrétabb megoldást keresnék.

És egy kínálja is magát.

Az olasz pásztorodrámban Selvaggio arra panaszkodik, hogy a természeti környezet minden mozdulása mögött szerelmének felbukkanását sejti. Szegedi Eszter így fordítja a vonatkozó részeket:

„Jaj, hányszor csalta meg édesen szemem és lelkemet egy pálma vagy hajlékony fűz árnyéka, melyet néha megcsodáltam, ahogy a szellőtől rezgett; és mondtam: most jelenik meg az, aki engem jajgatásra ítelt. Mert őt képzeltem az árnyék helyébe. De hiábavaló gondolatnak bizonyult távolról figyelni. Nincs kő, sem fa, ahova Ámor keze ne festette volna fel nimfámat.”³³

Balassi fordítása ettől némiképp eltér:

Mert valahol járok s valamit csinállok,
elmémbe mind ott forog
Julia szép képe, gyönyörű beszéde,
lelkem érte forr, buzog,
Valahová nézek, úgy tetszik szememnek,
hogy mind előttem mozog.

Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy egy félrehajló ág a szeretett nő közeledtét jelezné, hanem inkább arról, hogy a beszélő elméjébe a természet minden egyes eleme minduntalan megidézi Júlia képét, sőt szavait is. A természet (de talán helyesebb úgy, hogy az érzékelhető világ) tehát Júlia képe, szemben Castelletivel, akinél a kegyes a világ egyik szereplője, aki néha gyanúsán megrezgeti környezetét. Nagyon fontos különbség. Már csak azért is, mert így könnyen beteljesültnek tekinthető a beszélő vágya, ugyanis vegyük észre, Balassi verséből megtetszik Júlia szép képe:

32 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 225.

33 SZEGEDI, *i. m.*, 48. Az olasz szöveg: „Ahi quante volte l’ombra d’una palma, / O d’una salce lenta, / Che da l’aure crollar talor mirai, / Ingannò dolcemente gli occhi, e l’alma; / E dissi or s’appresenta Quella, / che mi condanna a tragger guai. / Perché di lei pensai / Che fosse l’ombra. E mentre di lontano / Seguir la volli, il mio pensier fu vano. / Non è sasso, né tronco, ove non sia / Pinta per man d’Amor la ninfa mia.” *Uo.*

Ó, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség,
 csillagok palotája,
 Szép zölddel béborult, virágokkal újult
 jó illatú föld tája,
 Csudákat nevelő, gályákat viselő
 nagy tenger morotvája!

A dicsőséget, nyugalmat és kifürkészhetetlen mélységeket rejtő kegyes. Az invokált nem más, hanem maga Júlia. Ha úgy tetszik, az ötvennyolcadik vers az elsőhöz hasonlóan afféle aenigma.

Hatásos lett volna e bekezdés előtt lezárni ezt a dolgozatot, akad azonban néhány apróság, ami még idekíváncozik. Úgy gondolom, hogy az első strófa jólsikerültsége okán került a dráma szövegébe, Balassinak nem volt szíve lemondani róla, és nem egyszerűen hozzáköszörülte a prózai előzményeket, hanem azzal, hogy Sylvanus kulisszáihoz igazította a prózai szakaszt, más regiszterbe helyezte az önmagában és később a ciklusban sokkal patetikusabb szöveget. Természetesen ehhez némely strófákat, mint fentebb volt róla szó, el kellett hagynia.

Ha kontextusából kiragadom, épp ezt mondja Klaniczay Tibor is híres dolgozatában:

„[A] Célia ölen megtalált szépség, boldogság és harmónia nem azonos azzal, amit korábban keresett, melyért a »nagy kerek kék eg«-et, a »csillagok palotá«-ját ostromolta.”³⁴

34 KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 183–295, 277.

Összefoglalók / Abstracts

Csörsz Rumen István

**Körülzümögések
Zrínyi Péter versformáihoz**

A költő Zrínyi Miklós öccse, Zrínyi Péter (1621–1671) fontos szerepet játszik a magyar–horvát irodalmi kapcsolatok történetében. Bátyja eposzát és az azt körülvevő teljes *Syrena* kötetet ő fordította horvát nyelvre, két változatban (1660, 1666). Az átdolgozás nemcsak tartalmi, hanem formai szempontokat is érintett, így néhány vers formája is megváltozott. A műhelytanulmány e változások okait keresi a magyar és horvát versformák rendszerében, s kitér a két hagyomány viszonyára az oralitást és az énekelt költészetet illetően. Az írás eredetileg Bene Sándort, a kiemelkedő Zrínyi-kutatót köszöntötte 60. születésnapján, 2024-ben; a cím eredetije tőle származik, aki a két fivér viszonyát jellemezte ezzel.

**Buzzing Around
On the Verse Forms of Péter Zrínyi**

Péter Zrínyi (1621–1671), the younger brother of the poet Miklós Zrínyi, played a significant role in the history of Hungarian–Croatian literary relations. He translated his brother's epic poem and the entire *Syrena* volume into Croatian, producing two different versions (1660, 1666). The adaptation involved not only content-related changes but also formal modifications, including alterations in the structure of certain poems. This workshop study investigates the reasons behind these changes within the framework of Hungarian and Croatian poetic systems, and explores the relationship between the two traditions with respect to orality and sung poetry. The paper was originally written in honour of Sándor Bene, a distinguished Zrínyi scholar, on the occasion of his sixtieth birthday in 2024. The title of the study is also borrowed from him, as he used this phrase to characterize the relationship between the two brothers.

Keisz Ágoston

**Mit láttak egymásból?
Ungvárnémeti Tóth László és a görög felvilágosodás**

A tanulmány a 19. század eleji görög–magyar kulturális kapcsolatok egy fejezetét mutatja be. Ungvárnémeti Tóth László 1818 júliusában publikálta kétnyelvű verseskötetét, amely különböző ókori görög műfajok imitációit tartalmazta (óda, epigramma, idill, episztola). Az I. episztolában a költő a 19. század elejéig mutatta be a görög nép sorsát. A vers bemutatja azt az utat, amelynek során a görög nép a dicső múltból a jelen szomorú állapotáig jutott. Az utolsó sorokban arra hívja fel a figyelmet, hogy csak az ókori példa követése hozhatja el az új virágkort a görögöknek.

Ungvárnémeti Tóth kötetéről az első görög tudományos folyóirat, a Bécsben megjelenő *Ermisz o Lójosz* (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος) 1818. augusztus 16-ai száma közölt ismertetést. Az ókori görög szempontokra fókuszáló ismertetés mellett a görög lap közölte Ungvárnémeti Tóth egyik ódáját és tizenegy epigrammáját is. A cikk néhány utalása alapján feltételezhető, hogy a kötetet maga Ungvárnémeti Tóth juttatta el a lap szerkesztőihez. A görög cikk magyar nyelvű fordítása a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. decemberi számában jelent meg, amelyben a szerkesztő felsorolta a görög lapban közölt versek címeit is. A cikk néhány utalása alapján a fordítás közlése mögött is Ungvárnémeti Tóth László személyét sejtethetjük. Az ismertetések alapján úgy tűnik, hogy a görög és a magyar fél csupán az antik görög kultúra iránti rajongásban talált közös pontot, a felvilágosodás korának egymáshoz több ponton hasonló görög és magyar kulturális programjának lehetséges kapcsolódási pontjai rejtve maradtak előttük.

Could They Really See Each Other?

László Ungvárnémeti Tóth and the Greek Enlightenment

This study explores a chapter of early nineteenth-century Greek-Hungarian cultural relations. In July 1818, László Ungvárnémeti Tóth published a bilingual volume of poetry in Ancient Greek and Hungarian, containing imitations of various ancient Greek poetic forms, such as odes, epigrams, idylls and epistles. In Epistle I, the poet presents the history of the Greek people up to the early nineteenth century. The poem recounts the Greek people's journey from their glorious past to their current state of misery. In the final lines, Ungvárnémeti Tóth suggests that the only way for them to achieve new prosperity is to follow the example of ancient Greece. Ungvárnémeti Tóth's volume of poetry was reviewed in an anonymous article published on 16 August 1818 in *Ermis o Logios* (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος), the first Greek scientific journal, which was printed in Vienna. Alongside the review, which focused on the ancient Greek elements of Ungvárnémeti Tóth's poetry, the journal published one of his odes and eleven epigrams. References in the article suggest that it was the poet himself who sent his volume to the editors of the Greek journal. A Hungarian translation of the Greek article was published in the December 1818 issue of the *Scientific Collection* (*Tudományos Gyűjtemény*), the first Hungarian scientific journal. In an accompanying note, the editor listed the titles of the poems published in the Greek journal. Some of the references in this article suggest that László Ungvárnémeti Tóth may have been responsible for publishing the translation of the Greek review. It seems that the only common ground for the Greek and Hungarian sides was their shared admiration for ancient Greek culture. The potential connections between their cultural agendas during the Enlightenment, which were similar in many respects, remained hidden from them.

SZIGETI MOLNÁR DÁVID

**A lehetetlen elviselhetetlen könnyűsége
„Münchhauseniádák” 17. századi szóbeliségünkben**

A *Szennay Kastélynak Könyve* olyan kuriózus kéziratoss levéltári forrás, amely több mint 300 nyúlfarknyi bejegyzést tartalmaz. E bejegyzések körülbelül kétharmada 1683 és 1696, a maradék egyharmad pedig 1777 és 1794 között keletkezett. A kéziratot különböző kezek írták, és műfajilag is meglehetősen heterogén: biztosan találhatók benne például tréfás mondások (*dicta jocosa*), hazugságtörténetek, paradoxografikus történetek, sőt még „münchhauseniádák” is. A szenzáció az, hogy az utóbbiak többsége majd’ egy évszázaddal korábban került a „kastélykönyvbe”, mint hogy nyugat-európai változataik a báró alakjához kapcsolódtak volna, azaz a mi szóbeliségünkben is ott cirkuláltak azok a szövegek, amelyek a münchhauseniádák irodalmi hagyományát megteremtették. Nálunk azonban ezek (a történetek) még csak mozaikosan sem álltak össze, a mi irodalmunk ugyanis még a 18. század végén is nehezen viseli a képtelen történeteket.

**The Unbearable Lightness of the Impossible
“Münchhauseniads” in Seventeenth-Century Hungarian Oral Literature**

Szennay Kastélynak Könyve (The Book of the Szennay Castle) is an archival manuscript containing over 300 brief entries. Approximately two thirds of these date from 1683 to 1696, while the remaining third from 1777 to 1794. The manuscript was written by several hands and contains a diverse range of genres: for example, humorous sayings (*dicta jocosa*), tall tales, paradoxographical stories and even “Münchhauseniads”. Remarkably, most of the latter entered the “castle book” almost a century before their Western European versions were associated with the Baron, meaning that the texts eventually giving birth to the literary tradition of the Münchhauseniad were circulating in Hungarian orality as well. However, in Hungarian literature, these stories failed to transform into even an episodic narrative structure, as even at the end of the eighteenth century, absurd fiction remained hardly acceptable.

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

**„Hejh ha a törvénynek szive volna!”
Felvilágosult jogi gondolkodás Eötvös Károly *Nemzetes Bőthök uram szerencséje* című beszélyében**

A tanulmány a felvilágosult jogi gondolkodás érvényesülését és narrátori reflexiókban való tárgyalását vizsgálja Eötvös Károly *Nemzetes Bőthök uram szerencséje* (1900) című elbeszélését elemezve. Az elemzés a mű egyik központi cselekményszálának,

Gergő Zsuzsi szenvedéstörténetének a részletes bemutatásával világítja meg a történet szintjén és a narrátori reflexiókban megjelenő jogi dilemmákat; továbbá a vizsgált jogi diskurzusokból kiindulva összekapcsolja a fikciós elbeszélés látásmódját Eötvös *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* (1904) című dokumentumregényének egyes mozzanataival.

“Oh, if the law had a heart!”

Modern Legal Thinking in the Károly Eötvös’s Novel *Nemzetes Bóthök uram szerencséje*

The study examines the presence of enlightened legal thinking and its narrative problematization in Károly Eötvös’s novel *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* (Sir Noble Bóthök’s Luck, 1900). The analysis illuminates the legal dilemmas that appear at the level of the story and in the narrative reflections by presenting in detail one of the central plot threads of the work, the story of Zsuzsi Gergő’s sufferings; furthermore, using the examined legal discourses as a starting point, it links the worldview of the fictional narrative with certain elements of Eötvös’s documentary novel *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* (The Great Trial That Has Been Going On for a Thousand Years and Has Not Yet Concluded, 1904).

A Verso 2025/1 szerzői

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN (1974): a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **KEISZ ÁGOSTON** (1978): az ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium vezetőtanára; **SZIGETI MOLNÁR DÁVID** (1986): az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének adjunktusa; **RADNAI DÁNIEL SZABOLCS** (1995): a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. századi osztály tudományos segédmunkatársa, a Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tanársegédje; **BODROGI FERENC MÁTÉ** (1980): a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet egyetemi adjunktusa; **MOLNÁR DÁVID** (1975): a Tokaj-Hegyalja Egyetem tudományos főmunkatársa, a Speculum Kutatócsoport tagja; **VÁMOS VIOLETTA** (1991): irodalomtörténész, a Váci Piarista Gimnázium magyartanára; **PAP BALÁZS** (1975): a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR

MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET

KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK